

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**HAÇİN VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİLERİN
FAALİYETLERİ (1890-1921)**

**Hazırlayan
A. Latif DİNÇASLAN**

**Danışman
Prof. Dr. Remzi KILIÇ**

Doktora Tezi

Kasım 2022, KAYSERİ

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**HAÇİN VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİLERİN
FAALİYETLERİ (1890-1921)**

(Doktora Tezi)

**Hazırlayan
A. Latif DİNÇASLAN**

**Danışman
Prof. Dr. Remzi KILIÇ**

Kasım 2022, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

A. Latif DİNÇASLAN

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrenci No : 4030640705
Anabilim Dalı : Tarih
Tez Başlığı : Haçin ve Çevresindeki Ermenilerin Faaliyetleri (1890-1921)

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Önsöz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 189 sayfalık kısmına ilişkin 12/12/2022 tarihinde Turnitin intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: % 12' dir.

Filtrelemeye alıntılar dâhil edilmiştir. Filtrelemede yedi (7) kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 12/12/2022

Danışman: Prof. Dr. Remzi KILIÇ

Öğrenci: A. Latif DİNÇASLAN

KILAVUZA UYGUNLUK SAYFASI

“Haçın ve Çevresindeki Ermenilerin Faaliyetleri (1890-1921)” başlıklı Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesine uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

A. Latif DİNÇASLAN

Danışman

Prof. Dr. Remzi KILIÇ

Tarih ABD Başkanı

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. Remzi KILIÇ danışmanlığında **A. Latif DİNÇASLAN** tarafından hazırlanan “**Haçin ve Çevresinde Ermeni Faaliyetleri 1890-1921**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Doktora olarak kabul edilmiştir.

21/11/2022

JÜRİ:

Danışman : Prof. Dr. Remzi KILIÇ

Üye : Prof. Dr. Abdullah SAYDAM

Üye : Doç. Dr. Hikmet Zeki KAPÇI

Üye : Prof. Dr. İlyas GÖKHAN

Üye : Prof. Dr. Orhan DOĞAN

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /.... /..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /..... /

Prof. Dr. Atabey KILIÇ

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

XIX. yüzyıla kadar Türkler ile Ermeniler barış ve huzur içerisinde idiler. Hatta Ermeniler için bir dönem Millet-i Sadıka tabiri kullanılmaktaydı. Ancak bu durum 1789 Fransız İhtilali ile değişmeye başlamıştır. Çünkü Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik akımından ilk önce Balkan gayrimüslimleri ve sonunda ise Ermeniler etkilendi. Ortaya çıkartılan Ermeni Sorununda Osmanlı topraklarında gözü olan Fransız, Rus ve İngiliz rekabeti de etkili oldu. 1878 Berlin Antlaşması ile Ermeniler Osmanlı Devleti'nin hemen yıkılacağı ve Doğu Anadolu'da bir devlet kurabilecekleri hayaline kapıldılar. Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması düşüncesine İngiltere ve Rusya desteğini çekince, Ermeniler de en azından Fransa'nın desteği ile Çukurova'da bir Ermeni devleti kurma sevdasına düştüler. Bunun için Ermeni nüfusun yoğun olduğu yerlerde isyanlar çıkarıldı. Bu yerlerden biri de Ermeni nüfusun yoğun olduğu Kozan'a bağlı Haçin idi. Milli Mücadele yıllarında Haçin ve çevresinde yaşayan Ermenilerin Fransız işgaline büyük destek verdikleri görüldü.

Bu çalışmada sözde Ermeni Sorununun bir kısmına katkı sağlaması için Haçin ve Çevresinde Ermeni Faaliyetleri 1890-1921 konusu seçilmiştir. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Haçin kelimesi anlamı ve kelimenin ortaya çıkışı, bölgeye Ermenilerin gelişleri ve nüfusları gibi konulara değinildi. İkinci bölümde Ermeni Sorununun ortaya çıkışı ve bölgeye yansımaları, Misyonerlik faaliyetlerinin Haçin ve çevresine etkisi, Üçüncü bölümde 1909 Adana Olayları'nın Haçin ve çevresine yansımaları, 1915 Sevk ve İskan Kanunu'nun Haçin ve çevresinde uygulanması değerlendirilmiştir. Dördüncü ve son bölümde Mondros Mütarekesi'nden sonra bölgeye yönelik Fransız ve İngiliz politikaları, Kuvâ-yı Millîye teşkilatlanmaları, Ermenilerin Fransızlara desteği ve son olarak da Haçin kuşatmasına değinilmiştir.

Bu çalışma için manevi desteğini hiçbir zaman eksik etmeyen aileme kalbi teşekkürü borç bilirim. Bir dönem tez danışmanlığımı da yapan, yapıcı ve samimi olarak destekleyen sayın hocam Doç. Dr. Hikmet Zeki KAPÇI'ya, Tez jürimde tecrübesinden faydalandığım sayın hocam Prof. Dr. Abdullah SAYDAM'a teşekkürü borç bilirim.

Çalışmam sırasında faydalandığım Osmanlı Arşivi, ATASE Arşivi, Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Arşivi, TTK ve İSAM Kütüphanesi çalışanlarına teşekkür ederim. Saimbeyli'de saha araştırmalarımızda yardımcı olan Yazar

Ahmet Kaytancı'ya, bölge tarihi üzerinde çalışmaları bulunan ve bazı kaynakları temin etmem konusunda destek veren Araştırmacı Şamil Yazan'a, Fransızca eserlerin tercümesi konusunda özverili desteği nedeniyle Öğretmen Sema Karakuş'a da içten teşekkür ederim.

Çalışma konusunun belirlenmesinde ve çalışmanın bu hale gelmesinde verdiği samimi destek ve cesaretlendirmesinden ötürü, kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Remzi KILIÇ'a içten teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Umarım bu çalışmamız bilim ve okuyucu dünyasına faydalı olur.

A. Latif DİNÇASLAN,

Kasım 2022, KAYSERİ

HAÇİN VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİLERİN FAALİYETLERİ 1890-1921

A. Latif DİNÇASLAN

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi, Kasım 2022

Danışman: Prof. Dr. Remzi KILIÇ

ÖZET

Türk tarihinin ve Osmanlı Devleti'nin son yıllarının tartışma konularından biri haline gelmiş olan Ermeni Sorunu'nu artık tüm boyutları ile araştırmak ve incelemek bir zorunluluk haline geldi. İşte bu çalışma, artık uluslararası boyutları da olan Ermeni Meselesi'ne katkı sağlaması için seçildi.

Ermeniler, Çukurova ve dolayısıyla Haçin çevresine Bizans'ın Doğu Anadolu'dan sürgün etmesiyle, sonradan zorunlu olarak gelmişlerdir. Bölge uzun süre Bizans, Arap, Memlûk, Türkiye Selçuklu, Haçlılar ve Moğollar arasında savaş bölgesi oldu. Ermeniler bu durumdan istifade ederek Kilikya Ermeni Tabi Baronluğu'nu kurdu. Fakat bu baronluğun bağımsız bir yapısı hiçbir zaman olmadı. Bölgenin Memlûk Devleti tarafından fethi ile bu baronluk tarih sayfalarına karıştı. Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olması ile beraber Haçin ve çevresinde yaşayan Ermeniler de Osmanlı hâkimiyetine girdi. Yüzyıllar boyu Ermeni halkının Türkler ile uyum içerisinde yaşadıkları görülmektedir.

Fakat Milliyetçilik akımı etkisiyle çeşitli isyanların çıkması, misyonerlik faaliyetleri ve büyük devletlerin müdahalesiyle Ermeni Sorunu XIX. yy sonlarında uluslararası boyut kazanmaya başladı. Nitekim Haçin bölgesindeki Ermenilerin de silahlanmaya ve siyasi faaliyetlere başladıkları görüldü. Ermeniler Rusya desteği ile Doğu Anadolu'da bir devlet kuramayacaklarını anlayınca, bunu Fransa desteği ile Çukurova'da denediler. Fransızların bölgedeki işgaline Ermeniler gönüllü destek verdi. İşgalcilerle Türklere karşı zulüm ve katliamlar yaptılar. Ermenilerin Anadolu'daki son büyük isyanı Haçin'de gerçekleşti. Haçin'in Kuvâ-yı Millîye tarafından alınması ile bu isyan son buldu ve Ermenilerin de bölgeden ayrılış süreci de başladı.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Haçin, Çukurova, Türk Kurtuluş Savaşı, Saimbeyli

ARMENIAN ACTIVITIES IN HADJİN AND ITS SURROUNDINGS 1890-1921

A. Latif DİNÇASLAN

Erciyes University, Institute of Social Sciences

Doctoral Thesis, November 2022

Thesis Advisor: Prof. Dr. Remzi KILIÇ

ABSTRACT

It has been an obligation to research and investigate the Armenian issue, which has become one of the controversial topics in the last years of Ottoman Empire and Turkish history, with all aspects. This study topic is selected to contribute to the solution of the Armenian issue, which also has international dimensions now.

Armenians came to Çukurova and thereby Hadjin region compulsorily when the Byzantine exiled them from East Anatolia. The region was a theater of war among Byzantines, Arabs, Mamelukes, Rum Seljuks, the Crusaders and Mongols. Armenians founded the Armenian Barony of Cilicia by taking advantage of the situation. However, the structure of this barony was never independent. With the invasion of the region by Mamluk Sultanate, this barony went out of existence. Armenians living in and around Hadjin came under the Ottoman rule when the Ottomans commanded the region. Armenian community was seen to be living in good agreement with Turkish people.

Nevertheless, with various rebellions which broke out as a result of Nationalism, missionary activities and interventions of the great powers, the Armenian issue began to acquire an international dimension at the end of 19th century. As a matter of fact, Armenians living in Hadjin and its surroundings began taking up arms and involving in political activities. When Armenians realized that they could not found a state in East Anatolia with the support of Russia, they tried to do this in Çukurova with the support of the France. Armenians provided voluntary support to the invasion of the region by the French. They oppressed and slaughtered Turkish people with the invaders. The last great Armenian rebellion broke out in Hadjin. The occupation of Hadjin by Kuvâ-yı Millîye (Turkish National Forces) ended this rebellion and started the departure process of the Armenians from the region.

Keywords: Armenians, Hadjin, Çukurova, Turkish War of Independence, Saimbeyli

İÇİNDEKİLER

HAÇİN VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİLERİN FAALİYETLERİ (1890-1921)

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK SAYFASI	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
KISALTMALAR.....	xii
TABLOLAR LİSTESİ	xiv
GİRİŞ.....	1
1. Tezin Konusu	1
2. Tezin Amacı ve Önemi	4
3. Tez Çalışmasının Yöntemi.....	4

I. BÖLÜM

XIX. YÜZYILA KADAR HAÇİN VE ÇEVRESİNİN TARİHİ

1.1. Haçin'in Coğrafi Yapısı.....	6
1.2. Haçin Adının Menşei ve Anlamı	6
1.3. Haçin Ermenilerinin Kökeni.....	8
1.4. Haçin ve Çevresindeki Ermenilerin Türklerle Münasebetleri	10
1.5. Haçin ve Çevresinin Osmanlı Topraklarına Katılması.....	14
1.6. Fırka-i İslâhiye Çalışmalarında Haçin ve Çevresi	16
1.7. Haçin ve Çevresinde Ermeni Nüfusu	22

II. BÖLÜM

HAÇİN VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİLERİN SİYASİ FAALİYETLERE BAŞLAMASI

2.1. Ermeni Meselesinin Uluslararası Boyuta Taşınması.....	33
2.2. Bölgede Misyonerlik Faaliyetleri	36

2.2.1. Protestan Misyonerlerin Haçin’de Faaliyetleri	37
2.2.2. Katolik Misyonerlerin Haçin’de Faaliyetleri	51
2.2.3. Misyonerlerin Haçinli Ermeniler Üzerindeki Etkileri	53
2.3. 1878-1909 Yılları Arasında Haçinli Ermenilerin Siyasi Faaliyetleri	55
2.3.1. İngiltere ve Fransa’nın Haçinli Ermenilere Yönelik Faaliyetleri	55
2.3.2. Haçinli Ermenilerin Ermeni İsyanlarına Destekleri.....	59
2.3.3. Haçinli Ermenilerin Siyasi Örgütlenme ve Silahlanma Faaliyetleri.....	63

III. BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA HAÇİN VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİLER

3.1. 1909 Adana Ermeni İsyanı	66
3.1.1. 1909 Adana Ermeni İsyanı’nın Başlaması.....	67
3.1.2. 1909 Adana Olaylarının Haçin’e Yansımaları.....	69
3.1.3. 1909 Adana Ermeni Olaylarının Kayıpları ve Haçin.....	74
3.2. 1909 Adana Ermeni İsyanı İle ilgili Yargılamalar ve Haçin	77
3.3. I. Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletlerinin Ermeni Politikası.....	84
3.4. Sevk ve İskan Kanunu’na Giden Süreç	86
3.5. Sevk ve İskan Kanunu’nun Haçin ve Çevresine Yansımaları	90
3.6. Sevk ve İskan Kanunu’nun Bölgedeki Uygulamaları	94
3.7. Sevk ve İskan Kanunu’nun Durdurulması	96
3.8. Sevk ve İskan Kanunu’ndan Sonra Haçin ve Çevresindeki Ermeniler	98

IV. BÖLÜM

TÜRK KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİNDE HAÇİN VE ÇEVRESİ

4.1. Mondros Mütarekesi’nin Bölgeye Yansımaları	102
4.2. Mondros Mütarekesi’nin Çukurova’da Uygulanması	103
4.3. Fransızların Bölgede Uyguladıkları Politika	106
4.4. Haçin ve Çevresinin İşgal Edilmesi.....	110
4.5. Haçin ve Çevresinde Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri	112
4.6. Bölgede Kuvâ-yı Millîye Teşkilatlanması ve Faaliyetleri.....	119
4.7. Fransa İle Yapılan Yirmi Günlük Geçici Mütareke	129
4.8. Haçin’de Kuvâ-yı Millîye Teşkilatlanması	133

4.9. Haçın'ın Muhasarası.....	136
4.10. Şehit Kaymakam Saim Bey	145
4.11. Ermenilerin Bölgeden Ayrılması.....	147
4.12. Haçın'ın Alınması ve Sonrasındaki Gelişmeler	148
SONUÇ	152
KAYNAKÇA.....	157
DİZİN.....	171
EKLER	178

KISALTMALAR

A MKT MHM	: Sadarat Mühimme Kalemi Evrakı
AVS	: Adana Vilayet Salnamesi
ATASE	: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı
BEO	: Bab-1 Âlî Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
C.A.	: T.C. Arşiv Daire Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Dos.	: Dosya
DH. EUM	: Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumi Müdürlüğü
DH. EUM.AYŞ	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Asayiş Kalemi
DH. EUM.2.Şb	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube Evrakı
DH. EUM.EMN	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi
DH. EUM.MEM	: Dâhiliye Nezareti Memurin Kalemi Evrakı
DH. İD	: Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı
DH. İ.UM	: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı
DH. MKT	: Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı
DH. MUI	: Dâhiliye Nezareti Muhareberat-ı Umumiye Dairesi Evrakı
DH. TMİK.M	: Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahât Komisyonu Evrakı
DH. SYS	: Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
DH. ŞFR	: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
Düz.	: Düzenleyen
E	: Erkek
Ed.	: Editör
Fih.	: Fihrist
Haz.	: Hazırlayan
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyasiye
HR.HU	: Hariciye Nezareti Harbi Umumi
MV	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları

NFS d	: Osmanlı Nüfus Defterleri
K	: Kadın
Kol.	: Koleksiyon
Kls.	: Klasör
Kr.	: Karton
OBE	: Osmanlı Belgelerinde Ermeniler
PABCFM	: Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions
s.	: Sayfa
ŞD	: Şuray-ı Devlet Evrakı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınları
yy	: yüzyıl
Y.MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.ASK	: Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK. DH	: Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y.EE	: Yıldız Esas Evrakı
Y.EE.KP	: Yıldız Esas Evrakı Sadrazam M. Kamil Paşa Evrakına Ek
Y.PRK. UM	: Yıldız Perakende Evrakı Umumi Vilayetler Tahriratı

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1:	XVI. Yüzyılda Kozan Sancağı'nda Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Hane Sayısını Gösteren Tablo	23
Tablo 1.2:	1866 Tarihinde Kozan Sancağı'nda yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Nüfusunu Gösteren Tablo	24
Tablo 1.3:	1868 (1285) Tarihli Halep Vilayet Salnamesi'ne Göre Kozan Sancağı'nda Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Hane ve Nüfusunu Gösteren Tablo	25
Tablo 1.4:	1869 (1286) Tarihli Halep Vilayet Salnamesine Göre Kozan Sancağı'nda Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Hane ve Nüfusunu Gösteren Tablo	25
Tablo 1.5:	1870 Tarihinde Kozan Sancağı'nda Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Hane ve Nüfusunu Gösteren Tablo.....	26
Tablo 1.6:	1874 Tarihli Osmanlı Belgesine Göre Kozan Sancağı'nda Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Hane ve Nüfusu Gösteren Tablo.....	26
Tablo 1.7:	1876 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre Kozan Sancağı'nda Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Nüfus ve Hane Sayılarına Gösteren Tablo	27
Tablo 1.8:	1881/1882 Tarihlerinde Gerçekleştirilen Osmanlı Genel Nüfus Sayımına Göre Kozan Sancağı'nda Yaşayan Müslümanların ve Kadın ve Erkek Nüfusunu Gösteren Tablo	28
Tablo 1.9:	1892 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre Kozan Sancağı'nda yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Nüfusunu Gösteren Tablo	28
Tablo 1.10:	12 Ocak 1895 Tarihli Osmanlı Belgesine Göre Haçin Kazasının Merkezinin Hane ve Nüfusunu Gösteren Tablo.....	29
Tablo 1.11:	1914 Tarihinde Kozan Sancağı'nda Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Nüfusları Gösteren Tablo.....	29
Tablo 1.12:	Adana Vilayetinin Nüfus Müdüriyeti Tarafından Hazırlanan 20 Eylül 1915 Tarihli Cetvele Göre Kozan Sancağı'nda Yaşayan Ermeni ve Rumları Gösteren Tablo	30
Tablo 1.13:	1920 Tarihli Amerikan Raporuna Göre Kozan Sancağında Yaşayan Ermeni Nüfusunu Gösteren Tablo.....	31

Tablo 2.1:	Kadın Misyonerlerin 1876 yılında Haçin ve Sis'teki Faaliyetleri.....	41
Tablo 2.2:	Maraş İstasyonunun 1881 yılı Bayan Board Örgütünün Sis ve Haçin Masraflarını Gösteren Tablo	42
Tablo 2.3:	1878 Yılına Kadar Haçin, Şar ve Sis'te Çalışan Bayan Öğretmenleri Gösteren Tablo	43
Tablo 2.4:	Maraş İstasyonu 1881 Yılı Mali Raporuna Göre Haçin ve Sis'teki Harcamalar	43
Tablo 2.5:	1893'te Haçin ve Sis'te Bulunan Protestan Okulları Gösteren Tablo.....	44
Tablo 2.6:	Amerikan Sefareti'ne Göre 1903'te Haçin ve Çevresinde Bulunan Amerikan Okulları.....	44
Tablo 2.7:	Haçin ve Çevresinde Ruhsatlı Olan Amerikan Okulları	45
Tablo 2.8:	1912 Tarihinde Amerikan Woman Board Teşkilatının Haçin'deki Harcamalarını Gösteren Tablo	48
Tablo 2.9:	Haçin'de Görev Yapan Amerikalı Misyonerler	50
Tablo 2.10:	Haçinli Grogeryen, Katolik ve Protestan Ermenilerinin 1881 ile 1915 Arasındaki Nüfusunu Gösteren Tablo	53
Tablo 2.11:	Haçin Kökenli Öğretmenleri Gösteren Tablo	54
Tablo 3.1:	Adana Valisi Mustafa Zihni Bey'in Bildirdiğine Göre Adana Olaylarındaki Yaralıları ve Ölenleri Gösteren Tablo	75
Tablo 3.2:	Birinci Divan-ı Harb-i Örfi Heyeti'nin Hazırladığı Resmi Raporu Göre Kayıpları Gösteren Tablo.	76
Tablo 3.3:	Haçin'de I., II. ve III. Divan-ı Harbi Örfide Yargılanıp Ceza Alanlar.....	79
Tablo 3.5:	Amerika'nın Halep Konsolosluğu Raporuna Göre Halep'e Varan Ermeniler	93
Tablo 3.6:	Kozan Sancağı'ndan Sevk Edilen ve Sevk Edilmeyen Ermenilerin Sayısını Gösteren Tablo	93
Tablo 3.7:	Amerikan Kaynağına Göre Sevk ve İskan Kanunu Öncesi ve Sonrası Adana ve Haçin Ermenilerinin Nüfusunu Gösteren Tablo	99

GİRİŞ

1. Tezin Konusu

Osmanlı Devleti'nde diğer milletler gibi Osmanlı barış ve hoşgörüsü ile dinlerini Bizans döneminde bile olmadığı kadar özgürce yaşayan ve devletin önemli mevkilerinde görevler alan “sadık” olarak anılan Ermeniler, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren milliyetçilik akımından etkilendi. Sanayi Devrimi sonrasındaki sömürgecilik yarışı ile birlikte büyük devletlerce kışkırtılmış ve nüfus çoğunluklarının olduğu birçok yerde isyan çıkarmışlardır. Devletin birçok bölgesinde yaşayan Ermeni nüfus yoğunluğunun olduğu yerlerden birisi de Adana'ya bağlı Haçin kazası ve çevresindeki eskiden kale olan küçük yerleşim alanları idi. Kafkasya'dan bölgeye gelerek yerleşen Haçin Ermenileri burada genel olarak tarım, hayavancılık ve ticaretle geçimlerini sağladı. Haçin, Kilikya Ermeni Prensliği içinde önemli bir merkez oldu.¹ Bölge, Anadolu'nun fethi sonrasında Türklerin hâkimiyetine girdiğinde Ermeniler varlıklarını devam ettirdiler. 1216'da Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus Haçin'i muhasara ederek Ermenilerden bir süreliğine de olsa aldı. Ermeniler, Haçlı Seferleri sırasında bölgeyi işgale gelen dindaşlarıyla işbirliği yapmaktan geri kalmadı.² Anadolu'da Moğol istilasından sonra ise bu sefer Moğollarla işbirliğini seçtiler. 1296'da Memlûklar bölgeyi ele geçirerek sürekli sorun çıkaran Ermenilere ağır darbe vurdu.³ Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılıp Anadolu'da beylikler döneminin başlamasıyla buradaki Ermeniler Karamanoğulları ve Ramazanoğullarının hâkimiyetine boyun eğdi.

¹ Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, (Ankara: Kök Yay., 1990), 11, 12.

² Mehmet Ersan, “I. Haçlı Seferi Sürecinde Çukurova”, içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016), I: 397, 400

³ Muammer Gül, “Ermenice Kaynaklara Göre Moğolların Kilikya Ermenileri ile Stratejik İttifakı”, içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016), I: 348, 385

Kilikya Ermenileri bölgenin Osmanlı Devleti egemenliğine girmesiyle diğer güçlerin baskısından kurtularak huzurlu bir dönemde varlıklarını sürdürdü. 1865'te başlayan Fırka-i İslahiye çalışmaları sonucunda bölgede düzenlemeler yapıldı ve Kozan Sancağı oluşturuldu. Haçin, Feke ve Kars-ı Zülkadriyye kazaları bu yeni kurulan sancağa bağlanarak yeni bir idari yönetim getirildi.⁴ Osmanlı'nın zayıflaması ve misyoner faaliyetleri sonucu Haçin Ermenileri de diğer azınlıklar gibi bağımsızlık düşüncesiyle karışıklıklar çıkarmaya başladı. Dağlık bir bölge olan Haçin'de yaşayan Ermeniler tahriklere kapılarak isyanlar çıkardılar, çevrede yaşayan birçok Türk'ü ve isyan nedeniyle üzerlerine gönderilen askerleri şehit ettiler. Haçin'de büyük isyanlar 1890, 1909 ve 1914 yıllarında oldu. Haçin Kaymakamı Tevfik Bey, Ermeniler arasında silah yapıldığını tespit ederek, gereken tedbirleri alarak olayları önlemişse de, Tevfik Bey'in Belen'e (Hatay) tayin edilmesi Ermenileri cesaretlendirmişti. Bunun sonunda Haçin'de 1890'da başlayan ilk siyasi isyan başarılı olamamıştı.⁵

Haçinli Ermeniler aynı zamanda bölgede çıkan isyanları desteklemekten geri kalmadılar. İsyen olan yerlere silah ve isyancı çeteler gönderdiler. Örneğin bir yıl kadar süren ve binlerce Türk'ün öldürüldüğü 1895 Zeytun isyanının elebaşlarından birisi Haçinli Baron Agassi'dir.⁶ 27 Mart 1909'da Adana'da başlayan Ermeni isyanına Haçin'den Ermeni çeteleri katıldı ve isyan büyüyerek Haçin'e de sıçradı. 5000 kadar insanın öldüğü 1909 Adana İsyani bölgede büyük bir yıkıma yol açtı. Haçin'de bir ay kadar süren bu isyanda yüzlerce Türk halkı ve asker şehit edildi.⁷ İşgalcilerin lojistik desteğiyle sonraki isyan I. Dünya Savaşı sırasında çıktı ve Sevk ve İskan Kanunu'nun uygulanması sırasında büyüyerek devam etti. Bölgede yaşayan 20.000 kadar Ermeni önce Konya'ya daha sonra Zor ve Urfa'nın güneyine zorunlu göçe tabi tutuldu.⁸ Bu sorunlu sevk sırasında Türklerce kullanılmaması niyetiyle kazanın tamamına yakını Ermenilerce yakıldı.

⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Yayına Haz. Cavid Baysun, (Ankara: TTK Yayınları, 1991), 180, 181.

⁵ Mustafa Onar, *Haçin Dosyası*, (Adana: Önder Matbaası, 1981), 18.

⁶ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, (İstanbul: Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yay. 1998), 146.

⁷ *DH. MKT*, 2807/40.

⁸ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, (Ankara: TTK Yayınları, 2005), 234.

I. Dünya Savaşı sonrasında bölgenin Fransız işgaline uğramasıyla 8.000 kadar Ermeni tekrar Haçin ve çevresine döndü.⁹ Haçin'e Fransızlar tarafından Ermeni bir kaymakam atanarak Ermenilerden silahlı çeteler oluşturuldu. Bu çeteler işgalcilerle birlik olup Türklere saldırarak zararlar verdiler. Orta Toros Geçitleri'ni ele geçirerek, bölgede etkili bir konuma gelmek amacıyla hareket eden Fransa, bu emeli için Haçin Ermenilerini de kendi çıkarları için kışkırttı. İşgalci Fransa, Haçin Ermenilerinden ekonomik açıdan güçlenmelerini, bu amaçla Türklerin ellerindeki topraklarını satın alıp veya geniş araziler ele geçirerek büyük çiftlikler kurmalarını istedi. Haçin Ermenileri de bu istekleri emir telekki ederek, Yukarı Çukurova'daki (Feke-Haçin-Mağara) toprakların büyük bir kısmını ele geçirerek büyük çiftlikler kurdular.

Ermenilerin asıl amaçları ise eskiden beri olduğu gibi Haçin'de özerk bir idare kurmaktı. Bu gaye ile hareket edip, Avrupa kamuoyuna davalarını anlatarak destek arayışına girdiler. Sonunda aradıkları bu destek de işgalci Fransa'dan geldi. Fransa da zaten Çukurova bölgesine yerleşmek amacındaydı. Böylece Fransa'nın eline de istediği fırsat geçti ve kendi politikası doğrultusunda Ermenileri kullanarak, hedefine ulaşmak istedi. Haçin'deki Ermeniler çok önceden hazırlık yaparak birçok zararlı cemiyet kurmuşlardı. Bunların birlikte çalışmaları neticesinde yurtdışından birçok silah ve cephane getirildi. Aynı zamanda Fransız işgal kuvvetlerinden de silah ve gıda temini sağladılar. Nitekim Haçin'de yapılan aramalarda yüzlerce silah, bomba, dinamit, harita, propaganda yazıları ve bayrak bulundu. Fransız işgali ile kazada tamamen Ermenilerden oluşan bir yönetim kurularak Türk memurların işine son verildi.¹⁰ Bölgedeki nüfusu kendi lehlerine çevirmek için hem dışarıdan Ermeni nüfusu getiriliyor, hem de yerleşik Türklere karşı zulüm ve katliamlara girişiyorlardı.

Bölgedeki gelişmeler üzerine Kuvâ-yı Millîye çalışmalarını yönetmek üzere Doğan, Osman Tufan ve Saim Bey'ler bölgeye gönderildi. Oluşturulan Kuvayı Millîye çeteleri sırasıyla Rumlu (Doğanbeyli), Feke, Mağara (Tufanbeyli)'yı ele geçirdiler.¹¹ Daha sonra Ermeni direnişinin güçlü olduğu Haçin, muhasara altına alındı. 8 ay kadar süren kuşatma sırasında şehirde yaşayan 500 kadar Türk'ten hiçbir Ermenilerce sağ bırakılmadı. Kuşatma sonucu şehir, kanlı çarpışmalar sonucu 16 Ekim 1920'de ele

⁹ Brémond, Édouard, *La Cilicie en 1919-1920*, (Paris: Imprimerie Nationale, 1921), 11-12.

¹⁰ Brémond, *La Cilicie en 1919-1920*, 45.

¹¹ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, (İstanbul: Arma Yay., 1998), 30.

geçirildi.¹² Saim Bey ise Haçin kaymakamlığına getirildi. Buradan kaçan 400 kadar silahlı Ermeni bölgede eşkıyalık yapmaya devam etti. Bunlarla yapılan bir çatışma sırasında Saim Ruhi Bey 15 Kasım 1920’de şehit düştü. Adını yaşatabilmek için Haçin kazasına Saimbeyli adı verildi.¹³ Konu incelenirken Haçin’e komşu olan Kozan, Feke ve Tufanbeyli ilçelerindeki Ermenilerin faaliyetlerine de değinilmektedir.

2. Tezin Amacı ve Önemi

Bu tez çalışması ile günümüz tarihçilerini en çok meşgul eden sözde Ermeni sorununun çözümüne yerelden genele giden bir perspektifle bakılarak katkıda bulunulmaya çalışıldı. Ermenilerin yoğun yaşadığı bir kazada sorunun nasıl büyüdüğü ortaya konuldu. Haçin’le ilgili bir elin parmağını geçmeyen ve çoğunluğu yerel tarihçilerin çalışmaları olan bilgilere ulaşılarak, yerli ve yabancı arşiv belgeleri incelenerek çok yönlü bir araştırmanın akademik bakış açısı ve yöntemiyle ele alınması bu araştırmanın önemini artırmaktadır. Çalışma yapılırken bölgedeki Ermenilerin sosyal durumları, yöredeki misyoner faaliyetlerinin soruna katkısı, Osmanlı Devleti’nin genel durumunun yansımaları gibi etkenler göz önünde bulundurularak irdelenmiştir.

3. Tez Çalışmasının Yöntemi

Araştırmanın Modeli: Çalışmamız için, birinci elden kaynaklar sayılan ülkemizdeki arşiv merkezlerindeki belgelere ulaşılarak, belgeler kaynak tarama modeliyle oluşturulmaya çalışıldı. Bu model çerçevesinde, konu ile ilgili elde edilen bilgiler kendi koşulları içinde tanımlandı. Söz konusu yaklaşımlara uygun olarak konu hakkındaki bütün bilgiler, ulaşılan yazılı ve görsel belgelere başvurularak elde edilmeye çalışıldı. Elde edilen dağınık bilgiler incelenen konuya göre zaman ve mekân göz önüne alınarak bir sistem içinde bütünleştirilerek yorumlandı.

Toplanan kaynaklardan geçerli ve güvenilir bilgiler elde edebilmek ve doğru sonuçlara ulaşabilmek amacıyla, her veri geçerlilik ve güvenilirlik açısından değerlendirildi, son olarak eleştirel bir bakış açısı ile analiz edildi. Değerlendirme aşamasında özellikle araştırma konusunun önemli bir unsuru olan XIX. yy sonu ile XX.

¹² Mustafa Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, (Adana: Altınkoza Yayınevi, 2009), 317; Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 93.

¹³ Saim Bey ile ilgili geniş bilgi için; Abdullah Çiftci, *Şehit Kaymakam Saim Bey*, (Osmaniye: Sistem Ofset, 2009); Yusuf Delikoca, *Saim Bey*, (Adana: Ceyhan Belediyesi Yayınevi, 2009); Lütfullah Erdem, *Kozanlı Saim*, (Ankara: Yayın Yok, 1946).

yüzyılın başında meydana gelen siyasal ve toplumsal gelişmeler dikkate alınarak ve birbirleriyle karşılaştırılarak verilerin güvenilirliği ortaya konulmaya çalışıldı.

Verilerin Toplanması: Araştırma hakkında elde ettiğimiz veriler, var olan çalışma ve belgeler incelenerek belgesel tarama veya doküman metodu diye anılan yöntem ile toplandı. Mevcut kayıt ve belgeler tespit edildi, ulaşılan kaynaklar okunup konu ile ilgili olan kısımları not alınıp fişlendi ve ardından yeniden değerlendirilip analiz edildi.

Çalışmanın özelliğine uygun olarak önce konuyla ilgili olarak arşiv belgelerine ulaşılmaya çalışıldı. Çalışma sırasında başta Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi olmak üzere, ATASE Arşivi, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, TBMM Arşivi, IRCICA Arşivi, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi (KAYTAM) Arşivi, Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Arşivi'ndeki belgeler incelenerek çalışmanın dayanacağı temel arşiv kaynakları toplandı. Bununla birlikte Üniversite Kütüphaneleri, İstanbul Beyazıt Kütüphanesi, İstanbul Atatürk Kitaplığı, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, YÖK Dokümantasyon Merkezi Tez Kataloğu, İstanbul İSAM Kütüphanesi vb. kurumlardan da istifade edildi. Bunlar dışında yabancı devletlerin ve misyonerlerin arşiv belgelerine de online kaynaklardan veya bizzat maddi imkânlar ölçüsünde ulaşılmaya çalışıldı.

Arşiv ve kütüphanelerde yapılan araştırmaların yanında, söz konusu döneme ait yerel ve genel gazeteler de tarandı. Böylelikle dönemin mevcut Türk basını da gözden geçirildi. Çalışılan konu bir kaza olduğu için yerel basın oldukça önemlidir. Araştırmada, konuyla ilgili daha önceden zikredilen arşiv ve kütüphanelerdeki Osmanlı Türkçesi ya da diğer dillerdeki ulaşılabilen vesika ve eserler toplandı. Daha sonra bu belgelerden ve kitaplardan konuyla ilgili elde edilen bilgiler fişlendi. Bu işlem bittikten sonra fişler konularına göre tasnif edilerek, fişlerdeki bilgiler hermeneutic (yorumlayıcı) yöntemle yorumlanarak araştırmaya bir çözüm önerisi getirmek amacıyla bütünleştirildi.

I. BÖLÜM

XIX. YÜZYILA KADAR HAÇİN VE ÇEVRESİNİN TARİHİ

1.1. Haçin'in Coğrafi Yapısı

Haçin, günümüzde Adana'nın Saimbeyli ilçesi olup Adana'nın kuzeyinde yer almaktadır. Kuzeyinde Tufanbeyli ilçesi, kuzeybatısında Kayseri ili Develi ilçesi, doğusunda Kahramanmaraş ili ve Göksun ilçesi, güneydoğusunda Kahramanmaraş iline bağlı Andırın ilçesi ile Osmaniye iline bağlı Kadirli ilçesi, güneyinde Kozan ilçesi ve güneybatısında Feke ilçesi ile sınır komşusudur. İlçe Doğu Toros kuşağı içerisindeki bir vadi içerisinde kurulmuştur. Tarih boyunca İç Anadolu'yu Akdeniz'e bağlayan “*Hitit Dağ Yolu*” güzergâhı üzerinde bulunmaktaydı.¹⁴ Bu yüzden günümüzde Saimbeyli adını alan ilçe, İlk Çağ ve Orta Çağ'da stratejik konuma sahip durumdaydı.

1.2. Haçin Adının Menşei ve Anlamı

Saimbeyli'nin adı Serdar Girginer'e göre M.S. IV. yy ve VI. yy arasında “*Badimon*” olarak geçmekteydi. Fakat Ahmet Ünal'a göre Saimbeyli'nin bilinen ilk adı “*Radondos*” idi.¹⁵ Kilikya Ermeni Baronluğu döneminin Kralı II. Levon zamanında “*Mazot Xac*” veya “*Mazoc Xatc*” birliğinin ismi olarak kullanılmaktaydı. XIX. yüzyılda Saimbeyli'ye gelen veya bölge ile ilgili araştırma yapan batılı şarkiyatçılar burası için “*Haschin*”, “*Hadjine*”, “*Hacın*”, “*Hadschin*” ve “*Haçin*” adını kullanmışlardır.¹⁶ Osmanlı Devleti zamanında ve Cumhuriyetin ilk yıllarında dahi halk arasında Saimbeyli'nin adı

¹⁴ Ahmet Ünal, “Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşıdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası”, içinde *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı*, Ed. Erman Artun ve M. Sabri Koz, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 34.

¹⁵ Ünal, “Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşıdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası”, 36.

¹⁶ Serdar Girginer, *Arkeolojik Bir Araştırmanın Ardından Saimbeyli*, (Adana: Adana Valiliği Yayınları, 2005), 17.

“Hacın” diye bilinmektedir.¹⁷ Hatta Anadolu Ermenileri de bu kelimeyi “Hacın” olarak kullandılar.¹⁸ Halk arasında böyle bilinmesine karşın bu kelimenin okunuşunda ve yazılışında da bir karşıklık vardır. Nitekim bu kelime kaynaklarda “*Hacın*”, “*Hacin*” veya “*Haçin*” şeklinde geçmektedir. Bu kelimenin karşımıza farklı olarak çıkmasının nedenlerinden biri de Osmanlı Türkçesinin sesli harfleri tam karşılayamamasından kaynaklanmaktadır. Osmanlının matbu kaynaklarında bu kelime “*Hacin*” (حاجين) şeklinde yazılmaktadır.¹⁹ *Haçin* ile *Hacın* kelimesinin yazımı noktasında büyük fark vardır.” (*niçaH* حاجين) kelimesinin yazımındaki ifadeye dikkatli bakarsak, kelimedeki çim harfinin üç noktası olduğu ve *Hacın* kelimesindeki cim harfinde tek nokta olduğu göze çarpmaktadır. Oysaki bu kelime Osmanlı rika ile yazılan kaynaklarda “*Haçin*” (حاجين) şeklinde yazılmaktadır.²⁰ İşte bu kelimenin yazılışındaki karışıklıklar da bu nedenden kaynaklanmaktadır. Araştırmacılar tarafından daha yaygın olarak rika yazılışındaki “*Haçin*” kelimesi tercih edildiği için bu yazılış yaygınlık kazanmıştır. Ayrıca Azerbaycan’ın tarihinde Dağlık Karabağ bölgesinde “*Haçen*” isimli bir bölge vardır.²¹ Çukurova bölgesinde bulunan “*Haçin*” ismi de buradan gelmiş olmalıdır. Ayrıca bu isim nadir de olsa erkek ismi olarak da kullanılmıştır.²² İbni Bibi *el-Evâmirü’l-‘Alâ’iyye fi’l-umûri’l-‘Alâ’iyye* adlı eserinde “*Hancin*” ve “*Kancin*” denilen bir kaleden bahsetmektedir.²³

Bazı araştırmacılar *Xac* ile *Hac* arasında fonetik benzerlik bularak bu kelimenin kökeninin *Hac* kelimesinden geldiğini iddia etmektedir. Fakat bu benzerlik anlayışına karşı çıkanlar da, *Mazox Xac Birliğinin Haçin’e yerleşmediği* için bu iddianın geçersiz olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle de *Haçin* isminin Ermeniler tarafından kullanılmayıp daha çok yerlilerin kullandığını belirtmektedirler.²⁴ Tarihçi ve Türkolog

¹⁷ Ahmet Kaytancı, *Hacın “Yanık Şehrin Hikayeleri” İthafı-İmzalı*, (Adana: Ekrem Matbaası, 2010), 5; Süleyman Vehbi Baytok, “*Hacın’ın Zaptı*”, *Kuvayı Millîye*, 3/35 (1961): 11.

¹⁸ Mustafa Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 16.

¹⁹ AVS 1297, 130; AVS 1309, 147.

²⁰ BEO, 3536/265180; DH.MUI, 96, 1/41.

²¹ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası’nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2009), 33, 35-36, 161, 232, 476, 626.

²² Uğur İnan, *Osmanlı Devleti’nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ankara: TTK Yayınları, 2015), 471; Semra Tombul, “*Muş’ta Yaşanan Ermeni Olayları (1885-1920)*”. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2019), 35.

²³ İbn Bibi, *El-Evâmirü’l-‘Alâ’iyye fi’l-umûri’l-‘Alâ’iyye (Selçukname) I*, Çev.: Mürsel Öztürk, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 184-185.

²⁴ Girginer, *Arkeolojik Bir Araştırmanın Ardından Saimbeyli*, 16.

Zeki Velidi Togan da bu kelimenin Türkçe olmayıp, Asurî kökenli olabileceğini belirtmiştir.²⁵

Gürcistan Ermenileri bu kelimeyi “*efendi*”, “*onurlu*” veya “*saygın*” manasında kullanmaktaydı. Bu yüzden yazar Mustafa Onar da bu kelimenin “saygın kişi” manasına gelebileceğini belirtmiştir.²⁶

1915’te Adana Valiliği tarafından, Dahiliye Nezareti aracılığı ile Harbiye Nezareti’ne Haçin isminin “*Avniye*” adıyla değiştirilmek istendiği ve seferberlik anında olunmasıyla bu durumun uygun olup olmayacağı soruldu. Harbiye Nazırlığı seferberlik olduğundan, askeriyede sevk işlerinde birtakım aksamaların ve asker kayıtlarında birtakım karışıklığın yaşanmasına sebebiyet verebileceğinden de bahsetti.²⁷ Bu konuda kesin olarak nasıl bir karar verildiği hususunda herhangi bir bilgi yoktur. Milli Mücadele kazanıldıktan sonra Haçin ismi 5 Mayıs 1925’te Saimbeyli olarak değiştirildi.²⁸ Kazaya ismi verilen Saim Bey, Haçin alındıktan sonra Haçin’e kaymakam olarak atandı. Ermeni çetelerini takip ederken Mamure Baskını sırasında şehit oldu.

1.3. Haçin Ermenilerinin Kökeni

Haçinli Ermenilerin kökeni konusunda da ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Fakat Haçin kelimesinin benzerlerine Kafkasya bölgesinde rastlamaktayız. Nitekim Azerbaycan’ın Karabağ bölgesinde *Xaçin*³⁰, *Xaçmabad*³¹, *Xaçınçay*³², *Xaçinderbendli*³³, *Xaçintax*³⁴, *Xaçınyalı*³⁵ isimlerine rastlanılmaktadır. Bu bilgiler ışığında Haçinli Ermeniler Kafkasya’da bu isimle anılan bölgeden gelmiş olmalılardır. Ayrıca

²⁵ Zeki Velidi Togan, “Azerbaycan Etnografyasına Dair II”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 2/2 (1933): 106.

²⁶ Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 16.

²⁷ Aynı tarihli belgeden anlaşıldığı üzere; Rum nahiyesine “*Turan*” ve Sis kazasına “*Adiliye*” adları verilmek istenmiştir. *DH. İ. UM*, 48/19.

²⁸ C. A., 30-11-1-0/13-21-7. 1967 Adana İl Yıllığı’na göre Haçin adı 1929’da değiştirilmiştir. *Adana İl Yıllığı 1967*, (Adana: Adana Valiliği 1967), 33. Oysaki 1991 Adana İl Yıllığı’na göre 30 Aralık 1923’te Vilayet Meclisi kararı ile Haçin ismi Saimbeyli olarak değiştirilmiştir. *Adana İl Yıllığı 1991*, (Adana: Kemal Matbaası, 1991), 81.

³⁰ Kelbecer, Ağdam ve Berde arazisinde bulunan çayın ismidir. Kür nehrinin sağ koludur. Kaynağını Karabağ dağ silsilesinde bulunan Uyluk Dağı’nda almaktadır. *Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Lügati*, Cilt: I, (Bakü: Yayın Yok, 2007), 332.

³¹ Beylakan bölgesinde Kebirli’deki kenttir. Xaçin Çayı yakınlarında olduğu için bu ad ile anılmaktadır. *Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Lügati*, 332.

³² Ağdam arazisinde bulunmaktadır. Xaçin Çayının membaından kaynağını almaktadır. *Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Lügati*, 332.

³³ Ağdam bölgesinin Alimededli’de bulunan kent. *Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Lügati*, 332.

³⁴ Hocalı bölgesinde bulunan çay. *Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Lügati*, 333.

³⁵ Laçın bölgesindeki Kurdhacık’taki kent. Karabağ silsilesinin eteğinde yer alır. *Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Lügati*, 332.

Azerbaycan tarihinde VI. ve XII. yy'da Karabağ bölgesinde “Haçın” isimli bir bölgenin olduğu görülmektedir. Burada yaşayan ahalinin de genelde Hristiyan olduğu kabul görmektedir.³⁶ VI. ve VII. yy'da bu bölge Bizans ile Perslerin savaşlarına sahne oldu. Bu dönemde Ermenilerin bir kısmı Perslere ve bir kısmı da Bizans'a tabi idiler. Bizans'ın Persleri yenmesiyle beraber Haçın ve çevresinde yaşayan Ermenilerin talihi de olumsuz yönde değişti. Çünkü Bizans, Perslerle yaptığı 591 yılındaki anlaşmayla Doğu'da büyük kazançlar sağladı. Böylece Haçın ve çevresini de ele geçirdi. Bizanslılar Ermenilere güvenemedikleri için sınır bölgesinden uzak tutmak amacıyla onları Orta Anadolu'ya doğru tehcir etmeye başladı.³⁷ Ermenilerin gelmekte olduğu bu bölgenin IX. ve X. yüzyılda Türk hanedanı olan Sacoğullarına ve Salaroğullarına tabi olduğu bilinmektedir.³⁸ Bununla birlikte aynı bölgede XII. ve XV. yüzyıllarda Hristiyan olan *Arsak*³⁹-*Haçın Knezliği* önemli bir güç idi. Bu devletin Hristiyan olmasından dolayı bazı tarihçiler tarafından bu devletin ve toplumunun Ermeni olduğu varsayılmıştır.⁴⁰ Kafkas Albanlarının⁴¹ bir parçası olan bu topluluk Haçın Çayı ve kısmen Tartar Çayı'nın bölgesine yerleşmişlerdi. Bu devletin en parlak dönemi *Hasan-Celal* (1215-1261) zamanıdır. Hasan-Celal kendisini Alban Mehranilerin devamı olarak görmekteydi. Kaynaklarda Hasan-Celal “knezlerin knezi”, “azametli parlak hükümdar”, “*Haçın ülkelerinin hükümdarı*”, “*Haçının ve Arsak ülkelerimin azametli hükümdarı*”, “çar”, “*Albaniya çarı*”, “*Albiyanın azametli sahibi*”, “*tacdar*” gibi unvanlarla anılmıştır.

XII. yüzyıla gelindiğinde bu melikliğin Selçuklulara tabi olduğu anlaşılmaktadır.⁴² Bu devlet yapısı 1227'de Harzemşahlara, 1236'da ise Moğollara tabi olmayı kabul etti. XV. asırda ise bölgede güçlenen Karakoyunlulara tabi oldukları

³⁶ Haçın bölgesi Albanların önemli dini merkezlerinden biri idi. bkz. Mhitar Kış, *Kalakanlı Moses Alban Tarihi ve Alban Salnamesi*, Çev. Ziya Bünyadov, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006), 22, 23.

³⁷ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Kadar Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, (İstanbul: Aras Yayınları, 2005), 242.

³⁸ Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, 226, 229-230.

³⁹ İsmail Mehmetov, *Arsakların (veya Varsaklar) Türk olduğu noktasında herhangi bir şüphe olmadığını belirtmektedir. Bkz. Mehmetov, Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, 109-110.

⁴⁰ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 461; Zeki Velidi Togan, “Azerbaycan”, içinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1942), II: 105.

⁴¹ Kâdim Azerbaycan tarihinde Albanlara rastlanmaktadır. Fakat bu topluluğun hangi milliyete ait olduğu konusunda tartışma vardır. Albanya Devleti 26 farklı dilde etnik topluluğun yaşadığı bir devlet idi. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, 117-119.

⁴² *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi*, 334.

görülmektedir. Hasan Celal'in ölümünden sonra devlet beş knezliğe/melikliğe ayrıldı,⁴³ bahsedilen krallık da Moğol hâkimiyetinin sonlarına doğru yıkıldı.

Arsak-Haçin devletinin etnik kimliği tartışmalı olsa da, bazı Türk topluluklarının Hristiyanlaşarak Ermeni etnik kimliği içerisinde Türk kimliklerini yitirdiklerini göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Nitekim XVI. yy'da Çukurova'daki Haçin'de yaşayan Ermeni erkek isimleri arasında *Sevindik, Gökçe, Ulu Bey, Karaca, Karakoca* ve *Timur* gibi Türkçe kökenli isimlere rastlanmaktadır.⁴⁴

1.4. Haçin ve Çevresindeki Ermenilerin Türklerle Münasebetleri

Emevilerin Bizans ile yaptığı savaşlar neticesinde Çukurova bölgesi büyük oranda harap hale geldi. Yaşananlar nedeniyle Çukurova bölgesi insanlardan boşalmış idi. Abbasîler zamanında Çukurova'da boşalan yerlere Müslümanlar iskân edilmeye başlandı. Abbasiler *sugûr* veya *avasım* denilen Bizans sınırında yer alan Çukurova bölgesini göçmen gruplarına ikta olarak vermeye başladı.⁴⁵ Abbasi halifesi *el-Mu'tasım* zamanında bu bölgelere Türkler iskân edilmeye başlandı. Ayrıca Anadolu'ya yapılacak akınlar için komutanlar Türklerden seçilmekteydi.⁴⁶ X. yy'ın ikinci yarısında Çukurova bölgesi tekrar Bizans'ın eline geçti. Çukurova bölgesinin Bizans'ın eline geçmesi konusunda Ermenilerin Bizans'a yardımları da oldu.⁴⁷ Bölge Selçuklu Türklerinin bölgeye gelmesine kadar Çukurova ve çevresi Bizans hâkimiyetinde kaldı.

Ermenilerin ana yurdunun sınırları konusunda da bir fikir birliği yoktur. Fakat genel kabule göre; Ermeniler İlk Çağ ve Orta Çağ'da Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesinde yaşamaktaydılar.⁴⁸ Ermeniler bu bölgede feodal bir yapıya sahip idiler. Bu feodal yapılar birbirleri ile daima savaş halindeydi ve asla bağımsız bir yapıları olmamıştı.

⁴³ Feride Memmedova, "Arşak-Haçin Knezliği", *Azerbaycan Tarihi XIII-XVIII Asırlar*, (Bakü: Yayın Yok, 2007), III: 34-38.

⁴⁴ Yılmaz Kurt, *1563 Tarihli Kars-ı Maraş Sancağı Mufasssal Tahrir Defteri*, (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 486-487.

⁴⁵ Mustafa Demirci, "Abbasîler Döneminde Adana ve Çukurova'nın İskânı ve İslamlaştırılması", içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016), I: 311; İlyas Gökhan ve Mehmet Yusuf Çelik, "Harun Reşid ve Oğulları Döneminde Adana ve Çevresi (786-842)", *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016), I: 328.

⁴⁶ Gökhan ve Çelik, "Harun Reşid ve Oğulları Döneminde Adana ve Çevresi (786-842)", 330; Emin Kırkıl, "İslam Coğrafyacılarına Göre Sugur-Avasım Bölgesi ve Çukurova'da Türkler", *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016), I: 359.

⁴⁷ Demirci, "Abbasîler Döneminde Adana ve Çukurova'nın İskânı ve İslamlaştırılması", 322.

⁴⁸ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Kadar Ermenilerin Tarihi*, 18.

Ermenilerin bir bölümü Bizans'a, diğer bölümü de Sasani Devleti'ne tabi durumdaydı. X. yy'da Bizans-Arap savaşlarında bir kısım Ermeniler, Bizans hizmetine girerek zamanla Helenleştiler. Bu kaynaşma sonrası Bizans, Ermenilerin ileri gelenlerini Kilikya ve Güneydoğu Anadolu bölgesine komutan olarak atadı. Bizans'ın amacı buradaki Müslümanları uzaklaştırarak yerlerine müttefik olarak gördüğü Ermenileri iskan etmektir. Yani Ermenilerin Çukurova bölgesine gelişleri Türklerin Anadolu'ya akınlarından öncedir. Bizans'ın 1045'te Ani'yi ele geçirmesi Ermenilerin felaketine sebep oldu. Bizanslılar mezhep farkı nedeniyle Ermenilere zulüm ve vahşet uyguladı. Ani, Muş, Bitlis, Beyazıt, Ardahan, Van, Malazgirt, Ahlat, Erciş, Bargiri ve diğer birçok yerleşim alanına Bizans askerleri veya Gürcüler yerleştirildi. Gregoryen olan Ermeniler de Ortodoks olmaya zorlandı.⁴⁹ Bizans imparatoru II. Basil zamanında 50.000 kişilik Ermeni grubu zorla İç Anadolu mıntikasına iskân edildi. Selçuklu Türklerinin 1064'ten sonra Orta Anadolu'da hâkimiyetlerinin güçlenmesiyle Ermeniler Torosların dağlık alanlarına yerleşmeye başladı.⁵⁰

Bizans, Ani'nin son kralı II.Gagik'i tahttan feragat etmeye zorladı. II. Gagik baskılar sonucu tahttan feragat etmeyi kabul edince, Bizans tarafından Kapodokya ve çevresi mülk olarak verildi.⁵¹ II. Gagik'in Kapadokya'da güç olarak ortaya çıkması bölgenin ileri gelen Bizanslı idarecilerini rahatsız etmeye başlayınca, bunlar birlikte hareket ederek bir hile ile II. Gagik'i öldürdüler. Daha sonra II. Gagik'in intikamını alan Rupen'in bölge Ermenileri içerisinde itibari bir hayli arttı. Bu olay için cezalandırılacağını bilen Rupen ise kaçarak Çukurova'nın sarp dağlık alanlarına yerleşerek zamanla Rupen Ermeni Hanedanlığını kurdu.⁵² Bölgeye X. yy'dan itibaren yerleşmeye başlayan Ermeniler yeni göçlerle güçlenerek Haçin, Develi, Rumlu, Mağara, Şar, Göksun, Zeytun, Fındıcak ve Feke'ye önemli Ermeni nüfusunun yerleşmesini sağladı. Haçin ve çevresine yerleşen Ermeniler XI. yy'dan itibaren bölgenin yerli

⁴⁹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), 76.

⁵⁰ İlyas Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi ilişkiler", *Nevşehir Hacıbektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2 (2012): 74.

⁵¹ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Kadar Ermenilerin Tarihi*, 569. Burada Ermeniler ile Rumlar arasında bitmek bilmeyen düşmanlığın olduğu görülmektedir. Nitekim Kayseri Metropolit Markos Ermenilerden nefret etmekteydi. Hatta Markos köpeğine "Ermeni" adını vermişti. II. Gagik bu duruma çok içerlemiş olacak ki, Markos ve köpeğini bir çuvala koyarak öldürdü. Grousset, *Başlangıcından 1071'e Kadar Ermenilerin Tarihi*, 606.

⁵² Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 78; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Kadar Ermenilerin Tarihi*, 618.

halklarını asimile etmeye ya da başka bölgelere göç etmeye zorladı. Ermeniler bölgenin güçlü devletlerinden korunabilmek için Haçın ve civarında sarp dağların yamaçlarındaki kaleleri doğal savunma amacıyla çok iyi kullandı. Bu yüzden de bu dağlık bölgede uzun süre hayat bulabilmişlerdir.⁵³ Rupen'den sonra oğlu babasının yerini aldı, Vahga Kalesi'ni⁵⁴ kendisine merkez yaparak çevredeki birçok kaleyi de ele geçirdi.⁵⁵

Doğu Roma İmparatoru IX. Monomakhos, kendileri gibi Ortodoks mezhebine bağlı Ermeni soylusu Apılkarip'i Tarsus'a vali olarak atadı. Apılkarib'in Ermeni asıllı olması bölgeye Ermeni göçünün daha da artmasıyla sonuçlandı. Dağlık Karabağ bölgesinin bir kısmına hakim olan Hetum'un oğullarından Oşin de Tarsus'a geldi. Tarsus Valisi Apılkarib'in tavsiyesiyle Namrun Kalesi⁵⁶ babadan oğula geçmek şartıyla Oşin'e verildi. Böylece Kilikya Ermenilerinin ikinci önemli hanedanlığı olan Hetumluların temeli de atılmış oldu.⁵⁷

Kilikya Ermeni Tâbi Baronluğu'nun tarihi Küropoletes Philaretos ile başlamaktadır. Bizans'ın bir komutanı olarak atanan Philarates bölgede Bizans'ın zayıflığından yararlanarak Tarsus, Kilikya, Antakya, Urfa ve Maraş'ı ele geçirerek bir siyasi yapı oluşturdu. Philaretos'un Selçuklulara yenilmesiyle kurduğu siyasi yapı çöktü. Fakat onun komutası altındaki Ermeni komutanlar bazı yerleri ele geçirerek derebeylik sistemi oluşturdu.⁵⁸

Kilikya Ermeni Tabi Baronluğu'nun güçlenmesinde hiç kuşkusuz I. Haçlı Seferi etkili oldu. Çünkü Ermeniler I. Haçlı Seferi'ne çok büyük destek vererek Çukurova'nın Haçlılar tarafından işgal edilmesini adeta teşvik ettiler. Bölgeyi tanıyan Ermeniler Haçlı ordusuna kılavuzluk yaptılar. Ermeniler, Haçlılara sadece kılavuzluk yapmakla kalmayıp, Haçlılara yiyecek, mühimmat ve iâşe yardımı da yaptı. Bizans ile Haçlıların anlaşmasına göre Çukurova ve çevresi tamamen Bizans'a bırakılacaktı. Fakat Haçlılar sadece kıyı bölgelerini Bizans'a bıraktı, dağlık kesimlerde Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu'nun kurulmasına da vesile oldu. Bu durum Bizans'ın bölgeyi tekrar ele geçirmek için

⁵³ Şamil Yazan, *Kozan Sancağında Ermeni Faaliyetleri*, (Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017): 21.

⁵⁴ Bu kalenin özelliği ve coğrafi konumu için bkz. Hasan Buyruk, *Kilikya Ermenileri 2 Kale 2 Sülale*, (Ankara: Akademisyen Yayınları, 2018), 4.

⁵⁵ Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, 11.

⁵⁶ Bu kalenin özelliği ve coğrafi konumu için bkz. Buyruk, *Kilikya Ermenileri 2 Kale 2 Sülale*, 87.

⁵⁷ Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi ilişkiler", 77.

⁵⁸ Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, 3-4.

Ermenilerle savaşmasına neden oldu. Ayrıca bu karmaşa ve yıkım sırasında bölgeden Türkler tamamen çekildi. Haçlıların Ermeni destekli başarısı, Ermenilerin bölge için hak iddia etmelerine ve bölgedeki boşluklardan yararlanarak mevcut topraklarını koruyarak konumlarını pekiştirmesine neden oldu.⁵⁹

Kilikya Ermenileri ile Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilişkileri inişli çıkışlı idi. Kilikya Ermeni Tabi Baronluğu'nun Selçuklu içindeki taht kavgalarına karışması⁶⁰ ve sık sık Avrupa'dan yardım isteyerek Türk topraklarına saldırması Türklerle Ermenilerin başlıca anlaşmazlık nedenleri idi. Kilikya Ermeni Baronluğu'nun Türkiye Selçukluları adına para bastırması onların Türkiye Selçuklu Devleti'nin vasalı olduğunu göstermektedir.⁶¹

Anadolu'dan Suriye'ye ulaşan yolu tehdit etmesi, sık sık Memlûk topraklarına saldırması ve Memlûklulara karşı Moğollar ile işbirliği yapması Memlûk Devleti ile Kilikya Ermeni Baronluğu'nun en temel anlaşmazlık konuları idi.⁶² Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum, 1246'da Moğol Hanı Göyük Han'ın huzuruna çıkarak Moğol hâkimiyetini kabul etti. Böylece Memlûk güçlerine karşı Moğolların İlhanlı kolunu müttefik olarak kabul etmek zorunda kaldı. İlhanlılar ile Memlûklüler arasındaki savaşlarda İlhanlılar safında yer aldı. Bu nedenle de Memlûklülerin Kilikya'ya akınlarının sık sık arttığı görülmektedir.⁶³ İlhanlı Devleti'nde Müslüman olan Gazan Han'ın iktidara gelmesi Kilikya Ermenilerinin tedirgin olmasına neden oldu. Fakat jeopolitik konumun getirdiği zaruret, İlhanlılar ile Memlûkluların yine de sık sık savaşmasına neden olmaktaydı. Fakat İlhanlıların Memlûklular karşısında başarısız olması Kilikya Ermeni Baronluğu ile İlhanlı ittifakının sarsılmasına neden oldu. 1335'te İlhanlı Devleti'nin yıkılmasıyla Kilikya Ermeni Tâbi Baronluğu en önemli müttefikini kaybetti.⁶⁴ 1375'te Memlûkler tarafından Sis'in alınmasıyla son Ermeni Kralı VI. Leo esir alındı. Böylece Kilikya Ermeni Tabi Baronluğu tarihin tozlu sayfalarına karışmış oldu. Memlûkler bölgenin fethini tamamlamak için Türkmenlerin bölgeye yerleşmesini teşvik etti. Böylece bölgenin fethi

⁵⁹ Mehmet Ersan, "I. Haçlı Seferi Sürecinde Çukurova", 397, 400; Ünal Taşkın, "Vahram Kroniği'ne Göre Çukurova'nın Siyasi Durumu", içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016), I: 365-366.

⁶⁰ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Yay. Haz. Refet Yinanç, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), II: 23-24.

⁶¹ Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi ilişkiler", 98-99.

⁶² Taşkın, "Vahram Kroniği'ne Göre Çukurova'nın Siyasi Durumu", 372-373.

⁶³ Gül, "Ermenice Kaynaklara Göre Moğolların Kilikya Ermenileri ile Stratejik İttifakı", 384-385.

⁶⁴ Gül, "Ermenice Kaynaklara Göre Moğolların Kilikya Ermenileri ile Stratejik İttifakı", 387-389.

hızlandı. Dulkadiroğulları ve Ramazanoğulları beyliklerinin kurulması için de zemin hazırlanmış oldu.⁶⁵

1.5. Haçın ve Çevresinin Osmanlı Topraklarına Katılması

Memlûk Devleti'nin Kilikya Ermeni Baronluğu'na son vermesiyle beraber Memlûk Devleti'nin kuzey sınırı Toros dağlarından Fırat nehrine kadar uzanmıştı. Bu durum Memlûk Devleti ile Osmanlıları sınır komşusu haline getirdi. Bölgede Memlûk Devleti'ne tabi olarak Dulkadiroğulları ve Ramazanoğullarının kurulmasıyla beraber bu iki beylik Memlûk Devleti'nin kuzey hududunun savunmasının iki önemli ayağını teşkil etmekteydi.⁶⁶ Memlûk Devleti, Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da genişlemesini dikkatle ve endişe ile takip etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Karamanoğulları, Ramazanoğulları ve Dulkadiroğulları'nın iç işlerine karışmasıyla beraber bu iki devlet arasındaki ilişkiler de gerginleşmeye başladı.⁶⁷

Memlûk Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilk resmi ilişkiler Osmanlı sultanı I. Murat zamanında başladı. Timur tehlikesine karşı iki devlet işbirliği görüşmeleri yapmış fakat bu işbirliği görüşmelerinden olumlu bir netice çıkmamıştı. Memlûk Devleti Timur'dan çok Osmanlı Devleti'nden çekinmekteydi. Bu görüşmelerin olumsuz sonuçlanmasında Yıldırım Beyazıt'ın Anadolu'da genişlemesinin büyük etkisi vardır. II. Beyazıt devrine kadar Osmanlı ile Memlûkler sıcak çatışmaya girmedi. Sadece Ramazanoğulları ve Dulkadiroğulları beyliklerini kendi himayelerine almaya, bu iki beyliğin başına kendi taraftarı olan beyleri getirmeye çaba gösterdiler. II. Beyazıt dönemine gelindiğinde ise Çukurova bölgesi her iki devletin mücadele sahası oldu. Ancak her iki devlet de birbirlerine tam üstünlük sağlayamadı.⁶⁸ Yavuz Sultan Selim'in

⁶⁵ Cüneyt Kanat, "Ramazanoğulları Beyliği'nin Kurulmasında Memlûk Devleti'nin Rolü Var mıydı?", içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016), I: 429; Çiğdem Kıranşan, "Çukurova Türkmen Emirü'l Ümeralığının Kuruluşu: Dulkadiroğullarının Ortaya Çıkışı", içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016), I: 587-588; Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, (Ankara: TTK Yay., 1989), 8-10; Ali Hatalmış, "Ramazanoğulları Döneminde Sis/Kozan (1352-1608)", içinde *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-III, Ramazanoğulları Beyliği*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2017), I: 159.

⁶⁶ Kazım Yaşar Koprman, "Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", <https://www.altayli.net/wp-content/uploads/2014/07/OSMANLI-MEMLUK-MUNASEBETLERI-C4%B0.pdf> (Erişim Tarihi: 20.12.2020), 3; Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, 9; Enver Kartekin, *Ramazanoğulları Beyliği Tarihi*, (İstanbul: Alpay Basımevi, 1979), 25.

⁶⁷ "Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", 5.

⁶⁸ Koprman, "Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", 16-17; Şehabettin Tekindağ, *II. Beyazıt Devrinde Çukurova'da Nüfuz Mücadelesi: İlk Osmanlı-Memlûklü Savaşları (1485-1491)*, (Ankara: TTK Belleten Yayınları, 1967), XXXI: 367.

1516-1517 Mısır Seferi sonucunda Memlûk Devleti'ne son vermesiyle beraber Çukurova bölgesi tamamen Osmanlı hâkimiyetine geçti.

Osmanlı Devleti ilk zamanlarda Dulkadirli Beyliği'nin son temsilcisi olan Şahsuvaroğlu Ali Bey'in bölgede idareci olarak kalmasına ses çıkarmamıştı. Osmanlı'nın Şahsuvaroğlu Ali Bey'i 1522'de öldürmesi ile bu beylik tamamen ortadan kalktı ve Maraş, Elbistan ve Bozok birer sancak konumunu alarak Rum Beylerbeyliği'ne bağlandı.⁶⁹ 1530'da Haçin köy ismi olarak Mağara nahiyesi içerisinde görülmektedir. Bu dönemde Mağara nahiyesi de Zülkâdiriye Eyaleti'ne bağlı olan Maraş Sancağı'na bağlı idi.⁷⁰ 1563'te Haçin ismi yine köy ismi olarak karşımıza çıkmakta, Kars⁷¹ kazasına bağlı Mağara nahiyesine bağlı olarak görülmektedir. Nefer sayısı 425, bennak⁷² sayısı 318 ve mücerredan⁷³ sayısı da 107 olarak verilmiştir. Ayrıca köyün tamamının Ermeni olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁴ Haçin her ne kadar köy olarak kaydedilmişse de pazar, kassâban ve boyahâne gibi gelirleri olan bir kasaba konumunda idi.⁷⁵ 1563'te Haçin'in Kars-ı Maraş Sancağı içerisinde Mağara nahiyesine bağlı yine köy konumunda olduğu görülmektedir. Nefer sayısı 425, çift 318 ve mücerred 107 olarak kaydedilmiştir. Köyün nüfusunun tamamı ise Ermeni idi.⁷⁶

XVII. yy'da da Haçin'in Mağara nahiyesine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Mağara nahiyesi de Zülkadriye Eyaletine bağlı olan Kars kazasına bağlı idi. 1856 ile 1865 arasında Adana Eyaletine bağlı olan Maraş Sancağı'na bağlı idi.⁷⁷ XVIII. yy'da Haçin ve çevresinin Maraş Eyaletine bağlı olduğu görülmektedir.⁷⁸ 1866, 1869 tarihli Halep Vilayet salnamelerine göre Haçin, Kozan livasına bağlı görünmektedir. Kozan livası;

⁶⁹ Dulkadir Eyaletinin kurulması ve gelişmesi için bkz. İsmail Altınöz, *Dulkadir Eyaletinin Kuruluşu ve Gelişmesi*, (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları 2011), 64-65.

⁷⁰ Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937-1530) II*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1999), 126.

⁷¹ Kars; Zaman zaman Kars-ı Maraş, Kars-ı Zülkadriyye, Kars-ı Pazar adlarıyla anılan, günümüzde Osmaniye iline bağlı Kadirli ilçesidir.

⁷² Az toprağı olan veya elinde hiç toprağı olmayan evli kişilerin verdiği vergi.

⁷³ Bekâr erkeklerin verdiği bir vergidir.

⁷⁴ Kurt, 1563 Tarihli Kars-ı Maraş Sancağı Mufasssal Tahrir Defteri, 486-488.

⁷⁵ Kurt, 1563 Tarihli Kars-ı Maraş Sancağı Mufasssal Tahrir Defteri, 487.

⁷⁶ Ahmet Cebeci, "1563 Yılında Kars-ı Maraş (Kars-ı Zülkadriye veya Kadirli) Sancağı Mufasssal Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyılda Kadirli Yöresinde Yer, Şahıs Adları ve Nüfus Yapısı", içinde *Geçmişten Geleceğe Kadirli Sempozyum-I*, Ed. Harun Ülger ve Ayhan Düzler, (Osmaniye: Kadirli Belediyesi Yayınları, 2016), 71-72, 74.

⁷⁷ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017), 652.

⁷⁸ İlyas Gökhan ve E. Kasım Bal, *Dulkadirli ve Bayezidli İdareciler (1700-1850)*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), 76, 206.

Haçin, Beylanköy ve Karsı Zülkadriye kasabalarından oluşmaktadır.⁷⁹ XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Haçin ve çevresinin Kozan Sancağı içerisinde olduğu görülmektedir. Bu idari yapı Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar bu şekilde devam etmiştir.⁸⁰

1.6. Fırka-i İslâhiye Çalışmalarında Haçin ve Çevresi

Fırka-i İslâhiye'nin Çukurova bölgesi üzerinde derin bir etkisi vardır. Islah ordusu anlamına gelen Fırka-i İslâhiye'nin yapısını, özelliğini ve amacını bilmeden XIX. yy ikinci yarısı için bölge tarihini ve yapısını anlamak mümkün değildir. Kırım Savaşı için asker ihtiyacının arttığı bir zamanda devlet yetkilileri “*acaba Kozanoğlu da muharebeye gönderilebilir mi?*” diye kendi aralarında konuşurlar. Tam bu sırada İngiliz baş tercümanı olan Pizani, Reşit Paşa'ya: “*Eğer teminat verirsiniz biz Kozanoğlu'nu muhabereye sevk ederiz.*” demiştir. Reşit Paşa : “*Kozan bir müddet daha bu hal üzere giderse oraya ecnebi eli girer ve Kozan'da, bir hükümet-i mümtâze şeklini alır. Vâkı'a Kozan'da şimdiye kadar evâmîr-i devlet cârî olmamış ise de, haricen tanınmış bir hükümet değildir. Ammâ müdâhale-i ecnebiyyeye ma'ruz olur ise, o da başımıza bir belâ olur. Şimdi sırası değil, lakin ilerüde Kozan'ı taht-ı zabt u rabta almamız.*”⁸¹ diyerek yabancı devletlerin müdahalesine uğramadan Kozan ve çevresinin bi düzene girmesi gerektiğinin önemini vurgulamıştır. Ali Paşa, Fuat Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa, Haçin ve Zeytun'da yaşayan Ermenilerden dolayı Fransa'nın işin içine karışmak isteyeceğinden çekinerek bölgede Ermenilerin kışkırtılacağını çok iyi bilmekteydiler. Bu yüzden bölgede yapılacak ıslahatların Ermenilerin yaşadığı yer olan Haçin ve Zeytun'u da kapsamaması gerektiği noktasında anlaşıldı.⁸² Osmanlı Devleti bölgeye Fransa'nın ilgisi gibi diğer devletlerin de ilgisinden rahatsız olmaktaydı. Nitekim 1861'de Osmanlı Devleti Avusturya İmparatorluk elçisine, Avusturya konsolosluk yardımcısının bölgede halkın vergi vermemesi noktasında faaliyetler yürüttüğü gerekçesi ile bir nota verdi. Avusturya ise böyle bir faaliyetin asla kabul edilemeyeceğini, Adana ve Mersin'de konsolosluk faaliyetleri olmadığını belirterek olayın bir yanlış anlaşılardan ibaret olduğu cevabını verdi.⁸³

⁷⁹ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu ve Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, (Ankara: Global Strateji Enstitüsü Yayınları, 2007), 149.

⁸⁰ Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 652.

⁸¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, Yay. Haz.: Yusuf Halaçoğlu, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 113.

⁸² Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, 114.

⁸³ Akif Bilge Çelik, “Fırka-i İslâhiye”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2008), 59.

Osmanlı Devleti bölgeden gerektiği gibi ekonomik olarak istifade edememekteydi. Bölgenin Türkleşmesinde önemli katkısı olan Kozanoğulları bir dönem bölgenin resmi vergi tahsildarlığını da yapmaktaydı. Böylece Kozan çevresinde resmi ayrıcalık da elde eden Kozanoğullarının nüfuzu güçlendiğinden ileriki dönemde halkın şikayetleri de artacaktı. Çünkü Kozanoğulları Osmanlı'nın bölgeden vergi almasını da engellemekte veya devlete ödeme yapmamaktaydı. Bölgedeki Ermenilerden belirlenenden fazla cizye toplanınca, ahali temsilci olarak seçtikleri Bayramoğlu Mıgırdıç'ı 1864'te İstanbul'a göndererek şikayetlerini devlete iletmiş ve gerekenin yapılması için ricada bulunmuştu.⁸⁴ Ayrıca bölgeden çıkan madenlerden de gerektiği gibi yararlanılamamaktaydı. Bölgenin karışıklığından dolayı asker alımı da düzenli değildi.⁸⁵

Bölgede Kozanoğulları diğer aşiretlerle işbirliği yaparak tek söz sahibi olduğu için bölgede yaşayan Ermeniler de onlarla iyi geçinmek zorundaydılar. Ermenilerin Kozanoğulları ile genelde ticari ilişkileri vardı. Ermeni tüccarlar özellikle Adana'dan aldıkları elbise ve kumaşları Kozanoğullarının aile mensuplarına satarlar, Ermeni tacirler bu satış için defter tutardı. Ermeni tacirler senenin başında Kozanoğlunun huzuruna çıkar ve *"bu seneki masrafımız şu kadar oldu. Falan nahiye'nin aşarını verirsiniz tamam olur."* derdi. Kozanoğlu da adamlarından birini çağırıp: *"Falan nahiye'nin aşarını bu çorbacıya verdim, sen de memursun"* şeklinde emir verirdi. Böylelikle Ermeni tacir, alacaklarına karşı o nahiye'nin aşarını toplar ve Kozanoğlu'na : *"Aşar bu sene şu kadar tuttu, masraf düştükten sonra sizin bende şu kadar alacağınız kaldı."* derdi. Kozanoğulları düzenli kayıt tutmadığı için Ermeni tüccarın sözüne itibar etmek durumundaydı. Bu Ermeni tüccarlar genelde senelerdir çalıştığı Kozanoğlu'nun itibar ettiği kişiler olurdu. Eğer Kozanoğlu Ermeni tacire itibar etmezse Adana'ya bile gitmesine müsaade edilmezdi.⁸⁶

Sis kazasında yaşayan Ermeniler Haçin'de yaşayan Ermenilere göre biraz daha rahattılar. Çünkü Haçin'deki Ermeniler Kozanoğullarının baskısı altındaydı. Haçin Ermenileri Adana'da bulunan Ermeni Murahhası aracılığı ile başkent İstanbul'a Kozanoğullarının baskısına dair şikâyetlerini dilekçe ile bildirdiler. İddialarına göre Kozanoğulları aşar ve kantar vergisi adı altında istedikleri miktarda vergi almaktaydı. Ayrıca gayrimüslimlerden bağ ve bahçe akçesi altında her evden bir çuval buğdaya da

⁸⁴ Derya İdikurt, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Ayanlık Örneği: Kozanoğulları ve Fırka-i İslahiye'nin Kuruluşu" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi, 2001), 60-61.

⁸⁵ Çelik, "Fırka-i İslâhiye", 62, 71, 73.

⁸⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, 114.

zorla el koymaktaydı. Bu gibi şikâyetlerin neticesi olarak Haçın'den 100'den fazla Ermeni hanesi Adana'ya göç etti ve 50 kadar kişi de ailesini terk etmek zorunda kaldı.⁸⁷

Alınan kararlar gereği Fırka-i İslâhiye'nin kurulma hazırlıklarına başlandı. Kurulan ıslah ordusunun başına Derviş Paşa ve halkla ilişkilerini yürütmek için tecrübeli devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa getirildi. Tabur binbaşılığına ise Ahmet Feyzi Efendi, Redif Efendi ve Tatlıoğlu Mehmet Ağa getirildi. Bunlara askeri destek vermesi için Mirliva Kurt İsmail Paşa'nın bir alay ve dört tabur piyade ile Sivas tarafından maiyetiyle Kozan'a gelmesi için emir verildi. Fırka-i İslâhiye toplam güç olarak; 2 süvari alayı, 15 tabur ve 500-600 kadar Çerkez, Gürcü ve Kürt atlılarından oluşmaktaydı.⁸⁸

Fırka-i İslahiye'nin faaliyet göstereceği saha; İskenderun'dan Maraş ve Elbistan'a, Kilis'ten Niğde ve Kayseri'ye ve Adana eyaletinden Sivas sınırına kadar uzanan geniş bir alanı içeriyordu. Fırka-i İslâhiye'nin öncelikli hedefi Mersin iskelesinden yola çıkarak Tarsus ve Adana yolu ile Kozan taraflarına ulaşarak itaat altına almaktır. Daha sonra Zeytun nahiyesinin ıslahından sonra Kürtdağı ve Cebelibereket taraflarını ıslah edeceklerdi. Fakat Gavurdağı ve Kürtdağı'nda önemli hadiselerin ortaya çıkarak büyümesinden dolayı, İskenderun limanından çıkıp Kürtdağı ve Gavurdağı çevresinin öncelikle ıslah edilmesi kararlaştırıldı.⁸⁹

Bölgede yapılacak ıslahatların esasları şunlardır:

- ✓ *Mecbur kalınmadığı sürece silah kullanılmayacaktı.*
- ✓ *Bölge ileri gelenleri ürkütülmeyerek halkın sempatisinin kazanılması amaçlanacaktı.*
- ✓ *Devletin geçmişteki alacaklarından vazgeçileceği halka ve aşiret ileri gelenlerine anlatılacaktı.*
- ✓ *Bazı aşiret reisleri sürgün edilerek bunlara maaş bağlanacaktı.*
- ✓ *Yapılan faaliyetlerin ve talimatnamelerin bölge üzerinde etkisi olmazsa hızlı bir şekilde askeri harekât yapılacaktı.*
- ✓ *Bölge Ermenilerinin şikâyetleri araştırılacak, şikâyetlerinde haklı iseler gerekli düzenlemeler yapılacaktır.*

⁸⁷ Çelik, "Fırka-i İslâhiye", 58-59; Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 59.

⁸⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, 116-117.

⁸⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir* 21-39, 108-109.

- ✓ Bölgenin nüfus tahriri yapılarak, ordu için kura usulü ortaya konulacak.
- ✓ Islahat yapıldıktan sonra gereken devlet teşkilatı bölgede kurulacak.⁹⁰

Fırka-i İslâhiye birlikleri, 20 Mayıs 1865'te İskenderun Limanı'na çıkarak görevine başladı. Gavurdağlarında bulunan Reyhanlı, Okçu İzzedinli, Şeyhlü, Delikanlı, Çelikanlı, Kaypakoğulları, Cendoğulları, Alibekiroğulları ve Kelmenoğulları adlı konargöçer aşiretleri iskân edildi. Fırka-i İslâhiye burada iskân faaliyetleri ile uğraşırken Hüseyin Hüsni Bey elinde bir beyanname ile Kozan Sancağı'na gitti. Böylelikle Fırka-i İslâhiye için ön hazırlık yapılmış olacaktı. Hüsni Bey Mağara nahiyesinde Mirliya Kurt İsmail Paşa ile buluşarak bölgenin ileri gelenleri ile bazı görüşmelere başladı.⁹¹ Bu çalışmalar neticesinde Kozan ahalisi fikir olarak iki kısma ayrıldı. Bir kısmı eskiden olduğu gibi Kozanoğullarına tabi kalmayı, diğer kısmı da Fırka-i İslâhiye'ye itaat etmeyi savunuyordu. Hüseyin Hüsni Bey ile ilk olarak Yusuf Ağa'nın kardeşi Hacı Bey, Mehmet Efendi ve Haçin Müftüsü Mehmet Efendi'ye ulaştı ve durumu izah etti. Mehmet Efendi ve Hacı Bey, Kozan Şarki Müdürü Yusuf Ağa'ya Fırka-i İslâhiye'ye itaat etmesi ve zorluk çıkarmaması için telkinlerde bulundularsa da, Yusuf Bey bu ikna çabalarına aldırmayarak itaat etmeyi reddetti. Gelişmeler sonucunda Yusuf Ağa azledilerek yerine kardeşi Hacı Bey atandı. Kozan'ın batı kısmından sorumlu Ahmet Ağa'nın babası Ömer Ağa, Kozan'ın doğusundan sorumlu Halil Bey ve Sis Kazası Müftüsü Mehmet Efendi ve Kozan Sancağı'nın bazı ileri gelenleri ile Hüseyin Hüsni Bey heyetiyle Derviş Paşa'yı görmek için Osmaniye'ye geldiler. Burada düzenli ordunun yapısını ve büyüklüğünü yakından gördükleri için Fırka-i İslâhiye'ye karşı koymanın anlamsız olduğuna kanaat getirdiler.⁹²

Fırka-i İslahiye kıyı bölgelerinde yaşayan Tecirli ve Ceritli aşiretlerini iskân edip, daha sonra Kadirli'ye geçerek buradaki yörükleri iskân etti ve Osmaniye kuruldu. Islah Ordusu daha sonra Sis kazasına yakın bir yerde ordugâhını kurarak buradaki faaliyetlerine başladı. Ordu Sis'e geldiğinde ahalisi yaylalarda olduğundan Sis'te kimse yoktu. Orduyu karşılayanlar arasında ise Sis Katoğikosu da vardı. Katoğikos manastırda şenlik başlatarak yaylada bulunan Ermeni hanelerinin Sis'e gelmesi için hemen haber

⁹⁰ Çelik, "Fırka-i İslâhiye", 91-93.

⁹¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir* 21-39, 108, 137, 148.

⁹² Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir* 21-39, 157, 167.

gönderdi.⁹³ Yavaş yavaş bölgenin diğer ileri gelenleri de Fırka-i İslâhiye'ye gelerek itaatlerini bildirmeye başladılar. Bu sırada Yusuf Ağa'nın Gürleşen köyünde isyan halinde olduğu bildirildiğinden üzerine Kurt İsmail Paşa gönderildi. Sis kazası dışında ıslah ordusu ile halk birlikte cuma namazı kılarak birlik görüntüsü sağlandı. Kozanoğullarından olan Halil Bey ve Mısdık Bey'e bir miktar maaş bağlanarak Kozan Sancağı dışına çıkabilecekleri belirtildi. Haçın Müftüsü Mehmet Tevfik Efendi'ye de yararlı çalışmaları nedeni ile maaş bağlandı.⁹⁴

Sis Ermenilerinin kethüdası olan Şahin Kethüda, Kozanoğlu Ahmet Ağa üzerinde etkili bir isim idi. Ahmet Ağa Fırka-i İslâhiye'ye tabi olup olmama konusunda tereddütler yaşıyordu. Bunun üzerine Şahin Kethüda, Ahmet Ağa'ya hitaben: *“Bu güçlü orduya karşı koyamazsın. Bu yüzden teslim olmandan başka çare yok. Dağlara kaçsan evladın, akrabaların Osmanlı elinde kalır. Böyle yaşamamanın da anlamı olmaz. Ama teslim olursan her türlü kârlı çıkarsın.”* diyerek ikna konuşması yaptı. Ahmet Ağa da Fırka-i İslâhiye'ye başkaldırmanın faydasız olacağını anlayarak sonunda itaat etti.⁹⁵

Fırka-i İslâhiye, Kozan bölgesindeki ıslah işlerini hallettikten sonra Zeytun'a geçmeyi planlamaktaydı. Fakat kolera salgını çıktığı için ordunun İstanbul'a dönmesine karar verildi. Fakat Yusuf Ağa Sivas'a giderken Kozan Sancağı'na doğru kaçtı ise de halkın yardımı ile yakalandı. Daha sonra tekrar kaçmaya teşebbüs edince askerler tarafından vuruldu. Yapılan ıslahatlar neticesinde Kozan Sancağı'nın; Sis, Haçın, Belenköy ve Karsızülkadriye isimli dört kazadan oluşmasına karar verilerek Adana eyaletine bağlandı. Yeni kurulan Kozan Sancağı kaymakamlığına ise Mirliya Hüsni Paşa getirildi.⁹⁶

Fırka-i İslâhiye çalışmaları yapıldığı sırada Kozan Sancağı ve çevresinde çıkan koleradan dolayı Sis Katoğikosu Krağos vefat etmişti. Krağos'un cenazesi pek tantanalı bir şekilde yapıldı. Krağos'un yerine Antep Murahhası olan Nikoğos Efendi atandı. Nigoğos Efendi'nin atanmasının onaylanması için Babiâli'ye bilgi verildi. Fakat İstanbul'daki Ermeni patrikliği yüzünden Nikoğos Efendi'nin katogigosluğu kabul görmedi. Nigoğos Efendi bu duruma: *“İstanbul patriği bizim işimize ne karışıyor. O*

⁹³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir* 21-39, 171; Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, 157.

⁹⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir* 21-39, 172-173.

⁹⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir* 21-39, 174-175.

⁹⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir* 21-39, 180-181.

bizim taleplerimizi Babıâli'ye tebliğ eder. İstanbul patrikhanesi bizim sadec kapu-kethüdamız hükmündedir” diyerek tepki gösterdi. Babıâli ise duruma müdahale ederek Nikoğos Efendi'nin İstanbul'a gönderilmesini istedi. İstanbul Patrikhanesi tarafından Sis'e gönderilen Mıgırdıç da Sis Ermenileri tarafından kabul görmedi. Bu yüzden Mıgırdıç Sis'te duramayarak Maraş'a gitmek zorunda kaldı.⁹⁷ Osmanlı Devleti bu dönemdeki İstanbul'daki Ermeni patrikliğinin Rus etkisinde kalmasından rahatsız olmakta bu yüzden de Sis Katoğikosluğunun güçlenmesini istemekteydi. Bu nedenle Osmanlı Ermenilerinin Sis Katoğikosluğu ile arasındaki irtibatın artması için Adana ile Kozan arasındaki yolun yapılması ve güvenliğinin sağlanması gerekmekteydi. Ayrıca Kozan ile Adana arasındaki yol güzergâhındaki hanların tamir ve yapımları ile bu hanların Sis manastırına bağlanması planlanmaktaydı. Fakat devletin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik karışıklıklar yüzünden bu planların hemen gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.⁹⁸

İstanbul Ermeni Patrikliği ile Sis Katoğikosluğu arasında yaşanan iç rekabet ve misyonerlerin çalışmalarından dolayı bölgede yaşayan Ermeniler hızla Katolikleşmeye ve Protestanlaşmaya başladı. Durumu gören Mıgırdıç Babıâli'ye müracaat ederek Ermenilerin hızla başka mezheplerine geçtiğinden duyduğu rahatsızlığı dile getirerek, Sis Katoğikosluğunun önemini kaybetmesiyle Eçmizyan Katoğikosluğu'nun ön plana çıkabileceği konusunda uyarılarda bulundu. Buna dayanarak yetkilerinin genişletilmesini ve para yardımı yapılmasını istedi. İstanbul Ermeni Patrikliği meclis üyelerinin bazıları ise Eçmizyan Katoğikosluğu'nu ön plana çıkarmak gayesi ile Sis Katoğikosluğu'nun geri planda kalması için çalıştılar. Eçmizyan Katoğikosluğu'nun güç kazanmasını kendi menfaati için uygun bulan Rusya da Sis Katoğikosluğu'nun gözden düşmesini destekledi. Kendi etkisinde olacak Eçmizyan Katoğikosluğu vasıtasıyla Kilikya bölgesindeki Ermeniler üzerinde de etkinliğini artırmayı hedefliyordu.⁹⁹

Fırka-i İslâhiye'nin faaliyetleri konusunda en büyük desteği bölgede yaşayan ve Türkmen aşiretlerle sorunlar yaşayan Ermeniler verdi. Çünkü daha önce de belirttiğimiz

⁹⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, 182, 238; Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, 187.

⁹⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, 238.

⁹⁹ Sis Katoğikosluğunun tarihi ve dini açıdan önemi ve Ermeniler arasındaki dini ve siyasi çekişmelerin Sis Katoğikosluğuna yansımaları için bkz. Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2012), 182-183; Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, (Ankara: Andaç Yayınları, 2003), 181; Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, (İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2019), 62-64.

gibi Ermeniler Kozanoğlularının baskısı altındaydı. Ermenilerin Türkmenlere nazaran yerleşik kültüre daha hâkim olmaları ilerleyen yıllarda Ermenilerin daha da zenginleşmesine neden oldu. Ayrıca devletin Sis Katoğikosluğu konusundaki düşüncesi gerçekleşmedi. Bölgede yaşayan Ermeniler yabancı devletlerin etkisinde kalmaya başladı.

1.7. Haçin ve Çevresinde Ermeni Nüfusu

Haçin ve çevresine dair ilk nüfus bilgilerine XVI. yüzyıla rastlanmaktadır. Çünkü ilk nüfus bilgilerini Kozan Sancağı için yapılmış tahrir defterlerinden öğreniyoruz. XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre Haçin ve çevresindeki Ermeniler yoğun olarak Sis, Feke, Anavarza, Küpdere ve Parsbed kalelerinde yaşamaktaydılar. Hayvancılıkla uğraşan Türkmenler ise bu kalelerin çevresindeki mezra alanlarında yaşamaktaydı. Dolayısıyla Türkmen nüfusu mezra alanlarında çoğunluğu oluşturmaktaydı.¹⁰⁰

Kozan Sancağı'na ait tapu tahrir defterlerinde Kozan Sancağı'nda yaşayan Ermenilerin hane sayısı ve mücerred sayısı verilmiştir. Bu yüzden tahrir defterleri üzerine çalışanlar hane sayısını 4 veya 6 ile çarparak daha doğru nüfus sayımına ulaşmayı hedeflemişlerdir. Biz de bu uygulamalardaki gibi hane sayısını çarparak daha gerçekçi nüfus rakamlarına ulaşmayı denedik. 1519'de sancak nüfusunun 8.585'i Müslüman ve 2.725'i ise gayrimüslim olup, toplam nüfus ise 11.310 idi. 1523-24 tarihinde sancaktaki nüfusun 13.880'ni Müslüman ve 2.875'ini gayrimüslim nüfus oluşturuyor, toplam nüfus ise 16.755 idi. 1525-26 tarihinde sancaktaki nüfusun 14.430'u Müslüman ve 2.355'i de gayrimüslim olup, toplam nüfus ise 16.696'dır. 1536-37 tarihinde sancaktaki nüfusun 16.105'i Müslüman ve 2.700'ü gayrimüslim olup, toplam nüfus ise 18.805 idi. 1572 tarihinde sancaktaki nüfusun 17.145'i Müslüman ve 3.640'ı gayrimüslim olup, toplam nüfus ise 20.790 idi.

¹⁰⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk yarısında Sis (Kozan)", *Tarih Dergisi*, (1979): 871.

Tablo 1.1: XVI. Yüzyılda Kozan Sancağı'nda Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Hane Sayısını Gösteren Tablo¹⁰¹

Kozan Sancağı	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
	Hane	Hane	
1519	1717	546	2263
1523-24	2776	575	3351
1525-26	2868	471	3339
1536-37	3221	540	3761
1572	3429	728	4158

Osmanlı Devleti'nde ilk genel nüfus sayımı 1831'de Sultan II. Mahmut zamanında gerçekleşti. Yapılan bu nüfus sayımı askeri, ekonomik amaçla yapıldığından sadece erkekler sayılmış ve kadınlar ve kız çocukları bu sayımda yer almamıştı. Dağlık bölgelerde yaşayanlar ve konar-göçer grupların da sayımlarda tam olarak yer almadığı düşünülmektedir. Bu sayımda Adana ve merkezi yerleşim yerleri sayılırken, dağlık alanlar bu nüfus sayımına yansımada. Özellikle Kozan Sancağı ve çevresi bu nüfus sayımında görünmemektedir. Çünkü o tarihlerde devlet Kozan Sancağı ve çevresini tam olarak kontrol edememekteydi.¹⁰²

XVI. yüzyılın ortalarında hazırlanmış olan bölgemiz ile ilgili Osmanlı nüfus defterlerinde Haçin ve çevresinde yaşayan Müslüman ve Ermeni nüfusu hakkında ilk elden resmi bilgi vermektedir. Bu nüfus defterleri askeri amaçlı yapıldığından kadınlar ve kız çocukları yine nüfus sayımına dâhil edilmedi. Bu nüfus sayımlarında kişilerin yaşı, şemali ve mesleği gibi durumlar da notlar düşülerek belirtilmiştir. Buna göre; Haçin kazasında 1.322 hane, Kars kazasında 365 hane, Cebel-i Kozan'da ise 1.979 hane vardı. Bu belgede Müslümanlara ve Ermenilere ait hane sayısı ayrı ayrı vurgulanmamıştı. Bu rakamları beş ile çarparsak ortalama bir nüfus bulabiliriz. Nitekim beş ile çarpıldığı zaman Haçin'de 6.610, Kars'ta 1.825 ve Cebel-i Kozan'da 9.895 nüfus olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰³ Başka bir defterde Haçin'de yaşayan Ermeni nüfusunun sayıldığı

¹⁰¹ Halaçoğlu, "XVI. Yüzyılın İlk yarısında Sis (Kozan)", 871; Yılmaz Kurt, "Sis (=Kozan) Sancağı Mufassal Tahriri Defteri Tanıtım ve Değerlendirilmesi I", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (1990): 293.

¹⁰² Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 62, 67, 240.

¹⁰³ *NFS d*, 37/18, 19-24.

anlaşılmaktadır. Aynı şekilde sayılan kişilerin işi, mesleği ve şemalı yazıya aktarıldı. Fakat bu tarihlerde yapılan nüfus defterlerinde yer yer eksiklikler vardı.¹⁰⁴

Haçin ve çevresine ait daha güvenilir nüfus sayımları XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra elde edilebilmeye başlandı. 1865'te Fırka-i İslâhiye'nin bölgede yaptığı ıslahatlar neticesinde konar-göçer gruplar iskân edildi ve de askeri amaçlı nüfus sayımı yapıldı. Ahmet Cevdet Paşa'nın nüfus ile verdiği rakamlarda eksiklik olabileceğini gözden uzak tutmamak gerekir. Çünkü henüz konar-göçer gruplar yeni toprağa iskân edilmiş olmasına rağmen nüfus ile bilgiler konusunda elden gelindiği ölçüde doğru sayım yapılmaya çalışıldı.¹⁰⁵ Ahmet Cevdet Paşa'nın verdiği bilgilere göre Kozan Sancağı içerisinde Müslümanlar 9.935 hane ve Gayrimüslimler 2.446 hanedir. Bu durum bile Fırka-i İslâhiye'nin ne kadar başarılı olduğunu gösterir. Çünkü Fırka-i İslâhiye öncesinde Haçinli Bayramoğlu Mıgırdıç'ın İstanbul'a gönderdiği dilekçesinde Kozan Sancağı'nda Müslümanlar 4500, Ermeniler 3500 ve Rumlar 200 hane olarak belirtilmişti.¹⁰⁶

Tablo 1.2: 1866 Tarihinde Kozan Sancağı'nda yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Nüfusunu Gösteren Tablo¹⁰⁷

Kozan Sancağı	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Sis	3956	352	4308
Belenköy	1895	259	2154
Haçin	1584	1739	3323
Kars-ı Zülkadriye	2500	96	2596
Toplam	9935	2446	1281

¹⁰⁴ NFS d, 37/11.

¹⁰⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir* 21-39, 220.

¹⁰⁶ Çelik, "Fırka-i İslâhiye", 59.

¹⁰⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir* 21-39, 223-224.

Tablo 1.3: 1868 (1285) Tarihli Halep Vilayet Salnamesi'ne Göre Kozan Sancağı'nda Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Hane ve Nüfusunu Gösteren Tablo¹⁰⁸

Kozan Sancağı	Musevi		Hristiyan		İslam		Toplam	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Kozan	0	0	352	982	3.596	8.881	3.948	9.863
Haçin	0	0	1.739	5.949	1.564	4.873	3.303	10.822
Beylanköy	0	0	346	1.087	1.802	5.114	2.148	6.301
Kars	0	0	97	215	2.100	6.421	2.197	6.639
Toplam	0	0	2.534	8.233	9.062	25.289	11.596	33.625

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere Ermenilerin en yoğun yaşadığı kaza Haçin'dir, Haçin'i sırasıyla Beylanköy, Sis ve Kars takip etmektedir. Aynı tarihli salnameye göre Kozan Sancağı'nda 45 mahalle ve 226 köy vardır.

Tablo 1.4: 1869 (1286) Tarihli Halep Vilayet Salnamesine Göre Kozan Sancağı'nda Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Hane ve Nüfusunu Gösteren Tablo¹¹⁰

Kozan Sancağı	Musevi		Hristiyan		İslam		Toplam	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Kozan	0	0	352	1.006	3.956	8.181	4.408	9.187
Kars	0	0	96	478	2.500	7.599	2.596	8.070
Beylanköy	0	0	259	1.008	1.895	5.434	2.154	6.167
Haçin	0	0	1.749	5.971	1.584	5.016	2.433	10.977
Toplam	0	0	2.456	8.463	9.935	26.230	11.591	34.401

Yukarıdaki tabloya bakıldığında Ermenilerin en yoğun yaşadığı kazanın yine Haçin olduğu görülmektedir. Bu kazayı sırasıyla Bilanköy, Sis ve Kars takip etmektedir. Yukarıdaki tabloyu bir önceki tablo ile karşılaştırdığımızda Sis kazasında Ermeni hane ve nüfus sayısının artarken Beylanköy'de Ermeni hane ve nüfus sayısında azalma olduğu dikkat çekmektedir. Kars kazasını da aynı şekilde karşılaştırdığımız Kars kazasındaki Ermeni nüfusunun bir önceki yıla göre arttığını fark edebiliriz. Bu durum dağlık alanlardan ovalık alanlara doğru Ermenilerin geçim için göç ettiklerini göstermektedir.

¹⁰⁸ 1285 Halep Vilayet Salnamesi, 300-301.

¹¹⁰ 1286 Halep Vilayet Salnamesi, 226-228.

Tablo 1.5: 1870 Tarihinde Kozan Sancağı'nda Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Hane ve Nüfusunu Gösteren Tablo¹¹¹

Kozan Sancağı	Müslüman		Gayrimüslim		Mahalle ve Köy	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Mahalle	Köy
Sis	3596	8181	352	982	4	76
Beylanköy	1917	5554	276	1012	---	70
Haçın	1590	4628	1938	5955	34	48
Kars	2633	8496	96	478	9	36
Toplam	9736	26846	2662	8427	47	230

1872 tarihli Adana Vilayet Salnamesine göre; Haçın'de ise 1.564 ve 1.739 gayrimüslim hanesi vardır. Kars'ta ise 2.536 Müslüman ve 93 gayrimüslim hanesi vardır.¹¹² İki sene öncesine göre hane sayılarında azalma görülmektedir. Bun durumun sık sık bölgede çıkan yangınlardan kaynaklandığı düşünülmektedir.

1874 ve 1876 tarihli tablolardan görüleceği gibi Ermenilerin genellikle kaza merkezlerinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Ermeniler, Kozan Sancağı içerisinde sırasıyla en çok Haçın, Beylanköy, Sis ve Kars'ta yaşamaktaydı. 1874 tarihli kaynakta Ermenilerin hangi köylerde yaşadığı da belirtilmiştir. Sis kazasında 2, Beylanköy'e bağlı 11 köyde Ermeni, 5 köyde ise Rum nüfus yaşamaktadır. Haçın kazasının 3 köyünde Ermeni, Kars'ın 12 köyünde gayrimüslim yaşamaktadır. Diğer köylerin ise tamamında Müslümanlar yaşamaktadır.

Tablo 1.6: 1874 Tarihli Osmanlı Belgesine Göre Kozan Sancağı'nda Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Hane ve Nüfusu Gösteren Tablo¹¹³

Kozan Sancağı	Müslüman		Gayrimüslim		Toplam	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Sis	3486	8835	358	981	3844	9816
Haçın	1491	4621	1738	5939	3229	10560
Beylanköy	1744	5188	337	1194	2086	6382
Kars	2455	7929	97	477	2552	8406
Toplam	9.176	26573	2530	8600	11171	35164

¹¹¹ Adem Tutar, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarisında Kozan Sancağı*, (Elazığ: Manas Yayınları, 2010), 90.

¹¹² AVS 1289, 73, 77, 92, 96.

¹¹³ Y.EE, 37/38.

Tablo 1.7: 1876 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre Kozan Sancağı'nda Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Nüfus ve Hane Sayılarına Gösteren Tablo¹¹⁴

Kozan Sancağı	Müslüman	Gayrimüslim	Hane
Sis-Merkez	415	1326	667
Sis	8483	46	4118
Haçin-Merkez	221	5637	1969
Kars-Merkez	1610	244	568
Kars	2685	235	1411
Beylanköy-merkez	228	---	105
Mansurlu Nahiyesi	1233	53	506
Rum Nahiyesi	1296	631	825
Altı Nahiyesi	4788	367	1802
Sumbas Nahiyesi	1657	---	788
Bozdoğan Nahiyesi	1449	8	821
Arıklı Nahiyesi	1464	665	860
Feke ve Karacalu Nahiyesi	1477	349	717
Toplam	27006	9561	15057

1879 tarihli Adana Vilayet Salnamesine göre Haçin kazasının 5.678'i Hristiyan ve 4.895'ü Müslüman idi. Sis kazasının ise 973'ü Hristiyan ve 458'i Müslüman idi. Beylanköy kazasında yaşayanların 1.188'i Hristiyan ve 5.225'i Müslüman idi. Aynı salnamede Kars kazasının nüfusu ile herhangi bilgiye rastlanmamıştır.¹¹⁵

1880 tarihli Adana Vilayet Salnamesi'nden elde ettiğimiz bilgiye göre; Haçin kazasının 4.894'ü Müslüman ve 5.678'i Hristiyan idi. Sis kazasının 258 hanesi Müslüman ve 973 hanesi ise Hristiyan idi. Aynı kaynağa göre Sis kazasının merkezinde yaşayan Ermenilerin hane sayısı 472 ve Müslümanların hane sayısı 197 idi. Sis kazasının köyleriyle beraber 3.540 hanesi ve 7.400 nüfusu vardı.¹¹⁶

1881 tarihli tablolardan sonra kadınların da nüfus sayımına dâhil edildiği görülmektedir. Ayrıca artık Katolikler ve Protestanlar da nüfus sayımına yansıtıldı. Daha önceki nüfus sayımında Katoliklerin ve Protestanların olmaması Misyoner faaliyetlerinin Ermeniler üzerindeki etkisinin olası göstergesidir.

¹¹⁴ AVS 1293, 141.

¹¹⁵ AVS 1296, 165, 167, 170.

¹¹⁶ AVS 1297, 134.

Tablo 1.8: 1881/1882 Tarihlerinde Gerçekleştirilen Osmanlı Genel Nüfus Sayımına Göre Kozan Sancağı'nda Yaşayan Müslümanların ve Kadın ve Erkek Nüfusunu Gösteren Tablo¹¹⁷

Kozan Sancağı	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Katolikler		Protestanlar		Toplam		Genel toplam
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
Sis	8679	9659	---	---	6645	7381	27	29	42	45	15393	17114	32507
Kars	6665	7444	---	---	351	369	---	---	---	---	7016	7813	14429
Haçin	6141	6885	---	---	4907	5297	73	72	331	351	11452	12605	24057
Feke	4479	5299	544	600	821	1015	---	---	59	84	5921	6998	12919
Toplam	25982	29297	544	600	12724	14062	100	100	432	480	39782	44530	54312

1891 tarihli Adana Vilayet Salnamesine göre Sis kazasının 18.335'i Müslüman ve 2.185'i gayrimüslim idi. Feke kazasının 9.796'sı Müslüman ve 3.123'ü gayrimüslim idi. Haçin kazasının 13.026'sı Müslüman ve 11.031'i gayrimüslimdir. Kars kazasının 14.109'u Müslüman ve 720'si Gayrimüslim olup, sancakta toplam 55.266'sı Müslüman ve 17.059'u ise Hristiyan nüfus yaşamaktadır.¹¹⁸

Tablo 1.9: 1892 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre Kozan Sancağı'nda yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Nüfusunu Gösteren Tablo¹¹⁹

Kozan Sancağı	Müslüman	Gayrimüslim
Sis	18225	2085
Feke	9796	3123
Haçin	13026	10937
Kars	14109	720
Kadirli	46.339	16.865

1894 tarihli Adana Vilayet Salnamesi'nin Kozan Sancağı'nı gösteren kısmında verilen bilgiye göre; Haçin kazasının 13.217'si Müslüman, 9.518'si Ermeni, 1.179'u Katolik, 825'i Protestan'dır. Sis kazasının 16.946'sı Müslüman, 2.126'sı Ermeni, 542'ü Katolik, 116'sı Protestan idi. Feke kazasının 10.000'i Müslüman, 1.188'i Rum, 1.900'ü

¹¹⁷ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 264-265.

¹¹⁸ AVS 1308, 134, 136-138.

¹¹⁹ AVS 1309, 146, 149, 151-152.

Ermeni ve 1302’u Protestan idi. Kars kazasının 13.842’si Müslüman, 7592’u Ermeni idi.¹²⁰

Tablo 1.10: 12 Ocak 1895 Tarihli Osmanlı Belgesine Göre Haçin Kazasının Merkezinin Hane ve Nüfusunu Gösteren Tablo¹²¹

	Haçin Kazası	
	Hane	Nüfus
İslam	115	536
Ermeni	1905	8384
Katolik	229	1157
Protestan	123	681
Toplam	2372	9758 ¹²²

1900 tarihli Adana Vilayet Salnamesi göre Kozan Sancağı’nda 1.250 Protestan, 1.274 Katolik, 14.813 Ermeni, 1.448 Rum ve 55.986 Müslüman yaşamaktaydı.¹²³ 1906 tarihinde Kozan Sancağı’nda 62.161 kişi Müslüman, 1.838 kişi Rum, 15.494 kişi Ermeni, 1 kişi Rum Katolik, 1.530 kişi Katolik Ermeni ve 1.830 kişi Protestan idi.¹²⁴ 1906 sonrasına ait bir belgede Kozan Sancağı’nda yaşayanların 65.870’i Müslüman, 27.076’sı Ermeni, 7.165’i Rum ve 2.337’si ise millet-i saire olarak belirtilmişti.¹²⁵

Tablo 1.11: 1914 Tarihinde Kozan Sancağı’nda Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Nüfusları Gösteren Tablo¹²⁶

Kozan	Rum		Ermeni		
Sancağı	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Katolikler	
Sis	20763	----	3858	---	62
Haçin	16972	----	11042	3	1103
Feke	13170	1879	2308	----	---
Kars	16989	16	1108	---	----
Toplam	67894	1895	18316	3	1165

¹²⁰ AVS 1312, 69-77.

¹²¹ ŞD, 2645/ 13.

¹²² Doğrusu 10.758 olmalıdır.

¹²³ AVS 1318, 77-78.

¹²⁴ Karpas, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 336.

¹²⁵ DH. EUM, 70/38.

¹²⁶ Karpas, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 360.

Yukarıdaki tabloda Haçin'deki Ermeni nüfusunun toplam 13.553 olduğu görülmektedir. Oysaki 22 Nisan 1913 tarihli Osmanlı belgesine göre Haçin'deki Ermeni 13.178 idi. Aynı tarihli belgede Kozan 5962, Feke 1634 ve Kars 1293 olarak gösterilmişti. Oysaki 1914 tarihli tabloda Kozan Sancağı toplam nüfusu 4.066 idi. Feke 2.940 ve Kars'ta 1.207 olarak gösterilmişti. Bu durum I.Dünya Savaşının olumsuz etkisini göstermektedir. Nitekim Haçin ve Feke'de Ermeni nüfusu azalırken Sis kazasında Ermeni nüfusu arttı.¹²⁷

25 Mayıs 1914 tarihli Adana Valisi Hakkı Bey tarafından hazırlanan rapora göre; Kozan kazasında 3.566 Ermeni, 20.143 Müslüman ve 200 diğer milliyetten kişiler vardı. Kazanın toplam nüfusunda kadın ve erkek toplam 23.917 kişi var idi. Kars kazasında 919 Ermeni ve 16.570 Müslüman yaşamaktaydı. Kars kazasında toplam 4.029 hane vardı. Feke kazası 94 köy ile birlikte 3.419 haneye sahip olup, 1.829 Rum, 2.097 Ermeni, 574 farklı millet ve 12.625 Müslüman yaşamaktaydı. Bu nüfus sayısında çocuklar eklenmemişti. Haçin kazasının 59 köyü ve 2 mahallesi vardı. Haçin kazası toplamında 6.322 hane vardı. Haçin kazasında 10.520 Ermeni, 2.410 farklı millet ve 16.537 Müslüman yaşamaktaydı. Haçin merkezinde 153 Müslüman hanesi olup 802 nüfus vardı. Bu nüfusun bir kısmının Haçin dışına göç ettiği bilinmektedir. Bu rakamları yukarıdaki tablo ile karşılaştırdığımızda eksiklikler hemen göze çarpacaktır. Bu durumun temel sebebi, bu rakamların 1905 yılının nüfus sayımına ait olmasından kaynaklanmaktadır.¹²⁸

Tablo 1.12: Adana Vilayetinin Nüfus Müdüriyeti Tarafından Hazırlanan 20 Eylül 1915 Tarihli Cetvele Göre Kozan Sancağı'nda Yaşayan Ermeni ve Rumları Gösteren Tablo¹²⁹

Kozan Sancağı	Ermeniler		Ermeni Katoliği		Protestan		Rum		Toplam	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Sis	1974	1899	32	30	74	72	---	---	2080	2001
Feke	1184	1114	---	---	324	303	1010	881	2518	2298
Haçin	5591	5471	611	478	627	---	---	---	6981	6576
Kars	599	548	---	---	54	45	9	7	662	600
Toplam	9384	9032	634	508	1231	1047	1019	888	12241	11475

¹²⁷ DH. EUM. MEM, 30/52.

¹²⁸ DH. İD, 80/26.

¹²⁹ DH EUM 2.Şb., 73/48-4.

Tablo 1.13: 1920 Tarihli Amerikan Raporuna Göre Kozan Sancağında Yaşayan Ermeni Nüfusunu Gösteren Tablo¹³⁰

Sis, Kars	15.000
Haçin, Feke, Şar	11.000
Toplam	26.000

1923 tarihli bir Osmanlı arşiv belgesine göre Adana’da Müslüman nüfusu 336.912 ve Ermeni nüfusu 31. 856 idi. Katolik 7248, Protestan 3750, Süryani 97, Musevi 3 idi. Adana’nın toplam nüfusu ise 378.288 olarak gösterilmiştir.¹³¹ Yukarıdaki 1920 tarihli tablo ile 1923 tarihli Osmanlı belgesini karşılaştırdığımızda Adana’ya dönen Ermenilerin en çok Haçin ve çevresinde yoğunlaştıkları hemen fark edilmektedir.

1914’te Kozan Sancağı’nda Ermeni nüfusunun toplamı 21.763 idi. 1915’te ise Ermeni nüfusu 21.836 idi. Yukarıda tabloda da görüldüğü gibi 1920’de Kozan Sancağı’nda 26.000 Ermeni vardı. Bu durum Ermenilerin zorunlu sevkten çok fazla etkilenmediklerini ve savaş sonrası devlet kurma hevesiyle, Kozan Sancağı’ndaki Ermeni nüfusunu fazla göstermek için başka vilayetlerden de Kozan Sancağı’na Ermeni nüfusu aktarıldığının kanıtı durumundadır.

Tablolara dikkatlice bakıldığında Müslüman nüfusun anormalin üstünde bir artış yaşadığı görülmektedir. Bunun temel sebebi Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında aldığı büyük yenilgiler yüzünden Kafkasya ve Balkanlar üzerinden Anadolu’ya ve Çukurova’ya büyük göç olmasıdır. Kozan Sancağı’nın Haçin kazasının Kuzacağız ve Kayapınarı köylerine Kabartaylar iskân edilmişlerdir. 1891 ve 1894’te Çerkezlerin Feke’ye bağlı İnderesi’ne iskân edildikleri bilinmektedir. Çerkezlerin bir kısmının yerleştiği Sis kazasında Hamidülasar, Mahmudiye, Mecidiye ve Orhaniye adlarıyla köyler kurulmuştu. Ayrıca Kafkasya ve Rumeli göçmenlerinin Sis kazası hudutları içerisinde bulunan Tılan bölgesine iskân edildiği de bilinmektedir.¹³²

Yukarıdaki tablolara bakıldığında Kozan Sancağı içerisindeki Ermeni nüfusunun azaldığı görülmektedir. Bu durumun üç temel sebebi vardır. Birinci sebep Kozan Sancağı’nın Sis kazasının kuzey kısmının tamamen dağlık olmasından

¹³⁰ Hikmet Özdemir vd., *Ermeniler Sürgün ve Göç*, (Ankara: TTK Yayınları, 2004), 127.

¹³¹ Y.EE. KP, 86-39/3811.

¹³² Hilmi Bayraktar, “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayetine Yapılan Göçler ve İskânlar (1869-1907)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, (2007): 412, 415, 418, 423.

kaynaklanmaktadır. Örneğin Haçin kazasındaki 200'den fazla Ermeni hanesinin Sivas Eyaletinin Aziziye kazasına nakledilmesi planlanmaktadır. Bu durumun temel sebebi Haçin'in "*gayet dik bir boğaz içerisinde olmasından*" kaynaklanmaktaydı. Bu yüzden Ermeniler geçim sıkıntısı çekmekteydi. Aziziye kazasına gidecek zanaatkâr Ermeniler için hane, dükkân ve de tarımla uğraşan Ermeniler için de tarla temin edileceği de vurgulanmıştı. Haçin'de kalan mallarını satıp sermaye yapabileceklerdi. Yol masrafı konusunda da devlet belli bir miktar yardım yapmayı da taahhüt etmekteydi. Ayrıca Ermenilere Aziziye'ye gitmeyip Çukurova'nın güney kısımlarına yerleşmek isterlerse gerekli yardımın da yapılacağı da vurgulanmıştı.¹³³ İkinci sebep ise siyasetidir. Osmanlı Devleti Haçin ve çevresinde Ermeni nüfusunun çok olmasından endişelenmekteydi. Çünkü İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bölgede yaşayan Ermenileri kışkırtmasından çekinmekteydi. Bu yüzden Osmanlı Devleti Kafkasya ile Balkanlardan gelen göçmenlerin Çukurova'ya iskânını teşvik etmekteydi. Böylelikle Müslüman nüfusun Ermeni nüfusa karşı denge oluşturmasını amaçlamaktaydı.¹³⁴ Üçüncü sebep veya sebepler ise Haçin kazasında sık sık büyük yangınların çıkması, yaşanan salgın hastalıklar ve oluşan kuraklıklardı. Bu gibi afetler de Ermenilerin göç etmelerine neden olmaktaydı. 1883, 1884, 1894 (iki defa), 1900, 1904, 1913, 1915 tarihlerinde Haçin kazasında büyük yangınların çıktığı bilinmektedir. Haçin'de yaşanan yangınların birdenbire büyümesinin temel sebebi evlerin birbirine çok yakın olması ve evlerin genelde üst üste binmesinden kaynaklanmaktadır. 1887 ve 1908'de Çukurova'da büyük bir kuraklık yaşandığı tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu kuraklıkların ve devamındaki kıtlıkların Haçin'den Ermeni göçüne de neden olduğu bilinmektedir. Haçin ve çevresinde yaşanan salgın hastalıkların başında kolera, çiçek, trahom¹³⁵ gelmekteydi.¹³⁶

¹³³ A.MKT.MHM, 48/18.

¹³⁴ DH.MKT, 2006/33.

¹³⁵ Bir çeşit göz hastalığıdır.

¹³⁶ Selma Turhan Sarıköse, "XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2003), 156, 164, 204-210, 224, 226-230, 243.

II. BÖLÜM

HAÇİN VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİLERİN SİYASİ FAALİYETLERE BAŞLAMASI

2.1. Ermeni Meselesinin Uluslararası Boyuta Taşınması

Tarihimizde 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı hem Osmanlı hem de Ermeni Sorunu açısından bir dönüm noktası idi. Çünkü Osmanlı Devleti Ruslara karşı büyük bir yenilgi alarak, Rusya ile 31 Aralık 1878’de Edirne Mütarekesi imzalayacak ve hemen ardından 3 Mart 1878’de Ayestefones (Yeşilköy) Antlaşması’nı imzalamak zorunda kalacaktı.¹³⁷

Savaş sırasında İstanbul Patriği olan Nerses Varjabedian, Ermeni toplumuna Rus desteği sağlamak için Rusya Başkomutanı Grandük Nikola’yı ziyaret ederek Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermeni devleti kurulması için destek istemişti. Fakat bu istek gerçekleşmez ise en azından yapılacak antlaşma içinde Ermeniler lehine bir madde koyulmasını arzu ettiklerini söyledi. Böylece Rusya, Ayestefones Antlaşması’nın 16. maddesi ile “*Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği şekilde ıslahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenileri Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetini sağlamayı garanti...*” ettiğini Osmanlı Devleti’ne kabul ettirdi. Rusya böylelikle Doğu Anadolu’daki Ermenileri etki altına alarak Akdeniz ve Orta Doğu’ya doğru hâkimiyetini genişletmeyi arzulamaktaydı. Böylece ıslahatlar yapıncaya kadar Doğu Anadolu’dan çıkmayacağını ilan etmiş oluyordu.¹³⁸ Bu duruma ilk tepkiyi, gösteren İngiltere oldu. Çünkü Rusya’nın Doğu Anadolu’da güçlenmesi demek, İngiltere’nin Akdeniz, Orta Doğu ve Hindistan’daki sömürgelerinin tehlikeye

¹³⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: TTK Yayınları, 2007), VII: 57; Nurşen Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu’nun Kökeni 1978-1920*, (İstanbul: Pozitif Yayıncılık, 2007), 33.

¹³⁸ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 199, 208.

düşmesi anlamına gelmekteydi. Bu yüzden Avrupalı devletlerin önderliğinde 13 Haziran - 13 Temmuz 1878'de Berlin'de bir konferans yapıldı. Ermeniler ilk başta bu konferanstan memnun olmasalar da, kongreden kendi lehlerine kararlar çıkması için büyük bir propagandaya başladı. Sözde Ermeni Sorunu bu antlaşmaya 61. madde olarak girdi; "Ermenilerin oturdukları yerlerde Osmanlı Devleti'nin gerekli ıslahatları yapması gerektiği ve Ermenileri Çerkez ve Kürtlere karşı koruması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin yapacağı ıslahatlar da Avrupalı devletlerin kontrolü altında" olacaktı.¹³⁹ Ermeniler bu madde ile Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulması için bir kapı aralandığı düşüncesindeydi. Kurulması planlanan Ermeni devleti için Ermenilerin yapması gereken, Avrupalı devletlerin desteği ile Osmanlı topraklarında sık sık isyan ederek dikkatleri bölgeye çekmekti. Özellikle bu devletin Doğu Anadolu'da kurulabileceği fikri daha makul gelmişti. Bu antlaşma ile sözde Ermeni sorunu uluslararası bir boyut da kazanmış oldu.

Berlin Antlaşması ile İngiltere Rusya'nın Ermenileri kullanarak Doğu Anadolu'ya yerleşmesine engel olmuş ve Ermeniler üzerindeki Rus etkisini büyük ölçüde azaltmıştı. Bunu devam ettirmek için de İngiltere Ermenilere bağımsızlık vaadinde bulunmaya başladı.¹⁴⁰ Ayrıca İngiltere Osmanlı üzerindeki Rus tehdidini bahane ederek 4 Haziran 1878'de yapılan anlaşma ile Kıbrıs'a da yerleşti.¹⁴¹ İngiliz yönetimi sonrası burası da Ermeniler için Kilikya bölgesine lojistik destek noktası konumuna gelecekti. 1880 tarihinde İngiltere'de Liberal Parti'nin lideri Gladstone iktidara geldi. Bu yönetim değişikliği de İngiltere'nin Osmanlı politikasında köklü değişikliklerin yaşanmasına neden oldu. Çünkü bu zamana kadar Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan İngiltere, bundan sonra Doğu Anadolu'da kendi himayesinde bir Ermeni devleti fikrine olumlu bakmaya başladı. Böylece İngilizler Rusya'nın güneye doğru sarkmasının da önüne geçilebileceğini düşünmekteydi.¹⁴²

Berlin Antlaşması sonrası Ermenilerin yeni hamisi İngiltere sözde Ermeni Sorununu bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine sık sık müdahale etmeye başladı.

¹³⁹ Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1978-1920*, 35; Bilal Niyazi Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2013), 58.

¹⁴⁰ Bayram Kodaman, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2015), 34.

¹⁴¹ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1986), 6, 8.

¹⁴² Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1978-1920*, 40-41; Karal, *Osmanlı Tarihi*, 137.

Sultan II. Abdülhamit Ermeniler için yapılacak ıslahatlar konusunda söz vermiş ama ıslahatların uygulanması noktasında işi ağırdan almıştı. Sömürge yarışındaki Fransa Tunus'u, İngiltere de Mısır'ı işgal hazırlığı içerisinde olduğu için bu konuya eğilemedi fakat Osmanlı Devleti'nin atacağı adımlardan da memnun kaldı.¹⁴³ Bu dönemlerde Rusya'nın bölge ile yakından ilgilendiği bilinmektedir. Nitekim Rusya 1895'te Rus Genelkurmay Karargâhı Askeri-İlmi Komitesi Başkâtibi D. V. Putyata'yı Türkiye'ye araştırma yapması için gönderdi. Albay D. V. Putyata Anadolu gezisini Kars'tan başlatıp Adana ve Mersin'de bitirdi. Albay Putyata'nın resmi görevi Osmanlı'nın limanları hakkında bilgi toplamak, Fransa ve İngiltere'nin doğu politikasını takip etmek ve bölgede yaşayan Ermeniler hakkındaki bilgileri Rus Genelkurmay Başkanlığı'na rapor halinde sunmaktı. Albay Putyata'nın raporları daha sonra yayınlandı. Rusların bölgeye gönderdiği diğer görevli Yarbay P.A. Tomilov idi. 1904 yılında Türkiye'ye yaptığı seyahatin temel amacı Adana-Bağdat-Musul demiryolunun Türk birliklerinin sevkıyatı konusunda oynayacağı rolü tespit etmektir. Ayrıca bölgede yaşayan Ermeniler hakkında da bilgi toplamak diğer görevleri arasında idi.¹⁴⁴ 1869'da *Vardanyan* adıyla bir Ermeni gizli örgüt kuruldu. Bu örgüt daha sonra *Kilikya Cemiyeti* adını aldı, 1880'de Zeytun'da okullar açtı. Bu cemiyet daha sonra *Ararathlılar Okulserverler Cemiyeti* ve *Doğulu Cemiyeti* ile birleşerek "Ermeni Birleşik Cemiyeti" adını aldı. Bu gizli cemiyetin faaliyetlerine destek konusunda Rusya'nın büyük yardımlarda bulunduğu bilinmektedir.¹⁴⁵

İngiltere 1895'ten sonra Rusya ile sözde Ermeni Sorunu, Boğazlar ve Uzak Doğu konusunda uzlaşma yollarını aramaya çalışacaktı. Çünkü Almanya'nın güçlü devlet olarak ortaya çıkması uluslararası siyasi dengeleri değiştirdi. İngiltere ve Rusya'nın baskısı ile Osmanlı Devleti 9 Şubat 1914'te Yeniköy Anlaşması ile Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine birtakım ıslahatlar yapmayı kabul etti. Buna göre; Erzurum, Trabzon, Sivas vilayetleri ile Harput, Van, Bitlis, ve Diyarbakır vilayetleri birer yabancı müfettişin idaresine verilecek, bunların valiler dahil olmak üzere sivil idare, adliye, polis ve

¹⁴³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, 134.

¹⁴⁴ Mihail Bashanov, *Türkiye'de Ermeni Meselesi*, Çev. İlyas Kemaloğlu, (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2009), 16, 18, 123, 127, 251.

¹⁴⁵ Orhan Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütyun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (2008): 309-310.

jandarmayı tayin, azil ve teftiş yetkileri de olacaktı. Ayrıca adeta özerk bir yapıya dönüşecek bölgede özetle aşağıdaki ıslahatların da yapılacağı ilan ediliyordu:

- ✓ *Mahkemelerde düzenlenme yapılacak*
- ✓ *Polis ve jandarma teşkilatı yeniden düzenlenecek*
- ✓ *Adliye memurlarının seçilmesinde azınlıklar dikkate alınacak*
- ✓ *Islahatlar müşir tarafından yapılacaktır.*

Çarlık Rusya'sı Ermeniler konusunda Osmanlı'ya her fırsatta siyasi baskı yapmakta ve Ermeniler arasında ise kendi lehine daima propaganda yürütmekteydi. Fakat I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla bu ıslahatların uygulanamayacağı gerçeği de ortaya çıkmıştı.¹⁴⁶ Ancak bu anlaşmanın imzalanması Ermenilerin Osmanlı devletiyle olan bağını daha da azalttı. Sözde Ermeni Sorunu'nun uluslararası boyut kazanması Haçin ve çevresini de etkileyecekti. Çünkü uluslararası aktörlerin bu sorun üzerindeki etki yarışı içerisine girmesi Haçin ve çevresindeki Ermenilerin yasadışı siyasi faaliyetlerinin artmasına ve silahlanma yarışına girmesine doğrudan etki edecekti.¹⁴⁷

2.2. Bölgede Misyonerlik Faaliyetleri

Misyoner kelimesi Latince “mission” kelimesinden gelmektedir. Kelimenin kökü “mittere” fiilinden gelip, göndermek anlamındadır. Tüm batı dillerinde bu anlamına yakın anlamlı olarak, “bir kişiye verilen görev” anlamında kullanıldı.¹⁴⁸ Misyoner ve misyonerlik kelimeleri dilimize Fransızcadan girdi. Misyon kelimesi “görev” ve “dinsel, bilimsel veya diplomatik bir görev yüklenmiş kimselerden oluşan bir kurul” anlamına gelmektedir. İşte misyonerlik kelimesi misyon kelimesindeki anlam ile ilişkili olarak “bir dini, özellikle Hristiyanlığı yaymakla görevli kimse” veya “kendini herhangi bir düşünceye, bir davayı yaymaya adanmış kimse” anlamına gelmektedir.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Meselesi*, (İstanbul: İrfan Yayınevi Yayınları, 2003), 132, 135; Kodaman, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, 6-7.

¹⁴⁷ Yazan, *Kozan Sancağında Ermeni Faaliyetleri*, 75.

¹⁴⁸ Mehmet Aydın, “Misyonerlik Faaliyetleri ve Türkiye”, içinde *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 7; Mehmet Aydın, “Türkiye’ye Yönelik Misyonerliğin Dünü-Bugünü”, içinde *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 91; Ömer Faruk Harman, “Genel Olarak Misyonerlik”, içinde *Türkiye’de Misyonerlik*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 25; Özgür Yıldız, *Anadolu’da Amerikan Misyonerleri*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016), 21.

¹⁴⁹ *Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), 1691.

XVI. yüzyıla gelindiğinde bu kelime ile Avrupalı devletlerin kolonilerindeki insanları Hristiyanlaştırmak üzere görevlendirilen kilise mensupları ifade edilmekteydi. XVIII. ve XIX. yy’da misyonerlik artık emperyalizmin bir yan kolu gibi işlev gördü. Yani sömürgeci devletler işgal etmek ve sömürgeleştirmek istedikleri yerler hakkında önceden bilgi sahibi olmak için misyonerliği bir sivil keşif gücü olarak görmeye başladılar. Nitekim Kenya’nın ilk cumhurbaşkanı olan Jomo Kenyatta’nın “*Hristiyanlık Afrika’ya geldiğinde Afrikalıların toprakları, Hristiyanların ise İncilleri vardı. Hristiyanlar gözlerimizi kapayarak dua etmemiz gerektiğini öğretiler. Gözlerimizi açtığımızda onlar bizim topraklarımıza, biz de onların İncillerine sahiptik...*” sözü misyonerliğin sömürgeci yönünü en iyi anlatan ifadedir.¹⁵⁰

2.2.1. Protestan Misyonerlerin Haçın’de Faaliyetleri

Protestan misyonerlerinin Anadolu’daki ilk çalışmaları İstanbul’daki elçilerin himayesinde ticaret yapan Protestan tüccarları ile oldu. Bu ticaret grubu daha sonra gelecek misyoner grubuna, çalışma bölgeleriyle ilgili oldukça önemli bilgiler aktardı. 1815’te Misyonerlik faaliyeti için Osmanlı topraklarına ilk kez gelen kişi İngiliz Misyoner örgütü olan (Church Missionary Society) CMS’ye bağlı olarak Mısır’a gönderilen bir papaz idi. Anadolu’ya gelenler ise ilk İngiliz misyonerleri *British and Foreign Bible Societies* adlı misyoner teşkilatına mensup kişilerdi. İngiliz misyonerleri geldikleri andan itibaren özellikle Ermeniler arasında yoğun faaliyet içerisinde bulundu.¹⁵¹

Protestan misyonerlerinin Ermenilere yönelik ilk çalışmaları İngiliz misyonerleri aracılığı ile başladı. İngiliz misyonerler 19. yy. başlarında Ermenilere düşük fiyatlı İnciller sattı ve İncil’in Türkçe-Ermenice çevrisini yaparak Ermeniler arasında bu İncilleri yaymaya çalıştı. İngiliz misyonerleri Amerikan misyonerleri kadar etkili olamadı ama Amerikan misyonerleri İngiliz misyonerlerin çalışmalarından yararlandı. Kısaca İngiliz misyonerlerin çalışmaları Amerikalı misyonerlerin çalışmalarına zemin hazırladı.¹⁵²

¹⁵⁰ Mustafa Çabuk, *Maras’ta Misyoner Faaliyetleri ve Misyoner Okulları*, (Kahramanmaraş: Ukde Yayınları, 2008), 37-38, 43.

¹⁵¹ İnan, *Osmanlı Devleti’nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 51-52.

¹⁵² Mithat Aydın’a göre Amerikalı misyonerlerin başarısının nedenleri arasında Osmanlı yöneticilerinin iyi niyetli hareket etmesi, İngiliz ve Amerikalı diplomatların misyonerleri kollamasını göstermiştir. Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008), 135-136.

Amerikalıların kurduğu misyonerlik teşkilatı içerisinde en faal ve etkili olanı kısaca “*Amerikan Board*” olarak bilinen American Board of Commissioners for Foreign Missions adlı teşkilatıdır. 1808’de kurulan bu teşkilat ilk yurtdışı faaliyetlerine 1812’de Hindistan’da başladı. Board’un Osmanlı topraklarına ilgisi Hristiyanlar tarafından “*Kutsal Topraklar*” olarak adlandırılan İsrail ve Filistin’in sınırlarımız içinde nedeniyle başladı. Bu teşkilata bağlı misyonerler Parsons ve Fisk 1820’de İzmir’e ayakbastı. Türklerden gereken ilgiyi göremeyince 1832’den sonra Anadolu’da yaşayan Ermenilerle ilgilenmeye başladı. Hatta 1850’ye kadar *Türkiye Misyonu* adıyla yürüttüğü Anadolu’daki faaliyetlerini, 1850’den sonra “Ermeni Misyonu” adıyla devam ettirdi. 1856’da *Ermeni Misyonu*’nu kuzey ve güney adıyla iki kısma ayırdı. 1860’a gelindiğinde teşkilat büyüdüğü için Anadolu üç misyon bölgesine; *Batı Trakya Misyonu*, *Merkezi Türkiye Misyonu* ve *Doğu Türkiye Misyonu* isimleriyle ayrıldı. Batı Türkiye Misyonu’nun merkezi İstanbul olmak üzere İç Anadolu, Trakya, Karadeniz ve Batı Akdeniz sınırları içerisinde idi. Doğu Türkiye Misyonu’nun merkezi Harput olmak üzere Doğu Anadolu yetki sınırları içerisinde idi. Merkezi Türkiye Misyonu ise Tarsus, Antakya, Adana, Maraş, Urfa ve Antep şehirlerini kapsamaktaydı.¹⁵³

1840’ta Nişan isimli bir kitapçının İstanbul’dan Adana’ya giderek İncil satmaya çalışması, Protestan misyonerlerinin Adana’daki ilk faaliyeti olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁴ Kırk yıl sonra çalışmalar meyvesini vererek, 1886’da Adana’da ilk Protestan kilisesi açıldı. Buraya Ermeniler yanında Rum Protestanlar da gitmekteydi. Aynı sene Protestan eğitimi için Tepebağ semtinde Amerikan Kız Koleji açılarak faaliyetleri genişledi.¹⁵⁵ 1901-1902 arasında Sis ve çevresinde bulunan yedi Ermeni okulunda 476 erkek, 165 kız öğrenci ve 19 öğretmen vardı.¹⁵⁶ Haçin’de Ermenilere ait bir manastır, iki küçük kilise ve ayrıca altı kilise bulunmaktaydı. Ayrıca Ermenilere ait 10 okul ve 5 yetimhane mevcuttu.¹⁵⁷

¹⁵³ İdris Yücel, *Anadolu’da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri*, (Ankara: TTK Yayınları, 2017), 22, 26, 31-32; İnan, *Osmanlı Devleti’nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 53-55; Yıldız, *Anadolu’da Amerikan Misyonerleri*, 23-26; Elizabeth W. Shelton, *Faith, Freedom and Flag: The Influence of American Missionaries in Turkey Foreign Affairs, 1830-1880*, (Washington D.C.: Georgetown University Publications, 2011), 68.

¹⁵⁴ Vahank Keshishian, Koray Löker ve Mehmet Polatel, *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Adana*, (İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2018), 18.

¹⁵⁵ Keshishian, Löker ve Polatel, *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Adana*, 19.

¹⁵⁶ Keshishian, Löker ve Polatel, *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Adana*, 19.

¹⁵⁷ Keshishian, Löker ve Polatel, *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Adana*, 39-40.

Amerikalı misyonerlerin Haçin'e ilk ulaşma girişimleri 1861'de gerçekleşti. Bunun temelinde Miss Josephine L. Coffing'ın Antep'te sağlık durumunun bozulması vardır. Hekimlerce Toroslara doğru yolculuk etmesi ve dağ havasının kendisine iyi geleceği belirtilmişti. Misyonlarını farklı ve yeni alanlarda yaymış olacağından bu tavsiyeyi kabul etti. Adana'nın yaz sıcakları çekilmez olduğundan yayla havasına sahip Haçin ve çevresi Miss Coffing için çok uygun bir yerdi.¹⁵⁸ O tarihlerde bölgede olduğu gibi Haçin ve çevresinde de Kozanoğullarının sözü geçmekteydi. Bu yüzden buraları yabancılar için hiç de güvenli bir yer değildi. Misyonerler için bir diğer bir açmaz da Grogeryen Ermeniler için Protestanlık bir tehlike olarak görülmekteydi. Nitekim Maraş'ta iken Haçin'e gideceğini söylediğinde karşıdaki muhatabın tek söylediği cümle vardı: “*Seni öldürecekler*”. Kısacası Coffing ve kocası Jackson Haçin'deki hem Türkler hem de Ermeniler tarafından tepkiyle karşılanacaklarını iyi bilmekteydiler.¹⁵⁹

Haçin'de Ermeni ileri gelenleri mezhep farkından dolayı bu çifte tepki gösterse de, Ermeni halkı arasında heyecan ve merak uyandırdı. İncil'in ilk Türkçe-Ermenice tercümesini Haçin'e de getiren de bu misyoner çift oldu. İlk başlarda Kozanoğlu misyonerlere şüphe ile baksa da onların çalışmalarına ses çıkarmıyor göründü. Kocası olan Misyoner Mr. Coffing Haçin'deki ortamı zor olsa da ümitvari buldu. Nitekim 1861'de misyonun aylık dergisine gönderdiği mektupta Haçin'i anlatırken; “İnsanları mezhep değiştirmeye hazır bir belde” olarak belirtiyordu.¹⁶⁰ Ümitvar olsa da misyonerler Haçin'e ilk geldiklerinde özellikle Ermeni halkının olumsuz tepkilerini hissetmeye başladılar. Ermeni piskopos kasabanın kiliselerini ve cemaatlerini ziyaret ederek misyonerlere yiyecek ve içecek verilmemesini tembihledi. Kozanoğlu ise ticari ve sosyal ilişkileri olan yerel Ermenilerden yana tavır sergilemekteydi. Coffing ailesi uyarı amacıyla, Ermeni ileri gelenlerinden beş kişi tarafından ziyaret edildi. Bu ziyaret esnasında Haçin'den gitmeleri istenerek toplumu bölmelerinin doğru olmadığı vurgulandı. Ayrıca inşa edecekleri yapıların halk tarafından yıkılacağı tehdidinden de geri durmadılar. 80-100 kişilik Ermeni topluluğu misyonerlerin kilise yapmak istedikleri şantiyeyi bastı. Ancak tam olarak ne yapılması konusunda bir belirsizlik çıktı. Çünkü

¹⁵⁸ Christopher Gratien, “The Mountains are Ours: Ecology and Settlement in Late Ottoman and Early Republican Cilicia, 1856-1956”, (Unpublished Doctoral Thesis, Georgetown University, 2015), 99.

¹⁵⁹ Gratien, “The Mountains are Ours: Ecology and Settlement in Late Ottoman and Early Republican Cilicia, 1856-1956”, 102.

¹⁶⁰ Gratien, “The Mountains are Ours: Ecology and Settlement in Late Ottoman and Early Republican Cilicia, 1856-1956”, 104.

misyonerlerin Adana'ya ulaştıklarında Osmanlı hükümetinden yardım isteyebileceğini ve bu durumun da kendi aleyhlerine dönebileceğini anladılar. Sonunda Kozanoğlu misyonerlere bölgeden kendi istekleri ile ayrıldıklarına ve Osmanlı hükümetinden şikayetle kendilerinden intikam almaya yeltenmeyeceklerine dair bir yazıyı imzalattı. Bu baskından sonra Coffing ailesi Haçin'den ayrıldı.¹⁶¹ Jackson Coffing, Adana'dan Halep'e bir toplantı için giderken Payas yakınlarında öldürüldü.¹⁶² Bu olay Avrupa ve ABD'de gündeme getirilerek tepkiyle karşılandı.¹⁶³

Kozanoğlu'nun bölgedeki etkisinin tamamen ortadan kalkması misyon için iyi haberdi. Miss Coffing misyonerler içerisinde inatçı ve mücadeleci bir yapıya sahip olduğu için tek başına Haçin'e geldi. 1867'de ilk toplantılarını Nazaret Dardağanyan'ın evinde yapmışlardır. Protestan Ermenilerin nüfuslarının hızla artması sonucu Yukarı Mahalle'de ilk kiliselerini inşa ettiler. Bu kilise yetersiz gelmeye başlayınca çevresindeki evler satın alınarak kilise genişletildi. Yapılan kilisenin alt katı okul, üst katı ise kilise olarak kullanılmaya başlandı. Haçin'de Protestan Ermeni sayısının artmasıyla beraber Haçin'deki kalenin alt tarafından bir arazi alınarak ikinci kilise inşa edildi. Bu kilise de iki katlı olup ilk katı ana sınıfı ve ilkokul görevini görürken, ikinci katı ise ibadet için kilise olarak hizmet etmekteydi. Bu dönemde iki kilisenin toplam 630 öğrencisi, Protestan Ermeni topluluğunun da 300 hanelik bir nüfusa sahip olduğu bilinmektedir.¹⁶⁴

Board teşkilatı 1879'da Maraş Yatılı Kız Okulu'nu Haçin'e nakletti. Çünkü oradaki kadınların eğitiminin daha önemli olduğuna kanaat getirildi. Miss Coffing de 1861'de kovulduğu yere misyoner Charlotte D. Spencer ile beraber daha güçlü olarak döndü. Kurduğu yapıya "Haçin Yuva Okulu" (Hadjin Home School) adı verildi. Bir dönem burada görev yapan Misyoner Edith Cold'a burayı; "Yuva Okulu şehrin çocuklarına bir anaokulu olarak başlamış, sonra ilkokul ve sonunda iki yıllık bir yüksekokul haline geldi. Her öğrenci için Türkçe, üst sınıflardaki herkes için Amerikalı öğretmenlerce verilen İngilizce dersleri vardı. Ermenice sadece Ermenilere, Rumca

¹⁶¹ Gratien, "The Mountains are Ours: Ecology and Settlement in Late Ottoman and Early Republican Cilicia, 1856-1956", 108-111.

¹⁶² Josephine Coffing'in öldürülmesi hem bölgesel hem de uluslararası bir krize neden olmuştur. Gratien, "The Mountains are Ours: Ecology and Settlement in Late Ottoman and Early Republican Cilicia, 1856-1956", 106, 114.

¹⁶³ Alper Küçükduymaz ve Süleyman Ünüvar, "Saimbeyli (Haçin)'de Misyonerlik ve Kadın Misyonerler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 36/108 (2014), 148.

¹⁶⁴ Varti Keşişyan, "Hacın-Kiliseler", <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/adana-vilayeti/hacin/din/kiliseler.html> (Erişim Tarihi: 20.02.2021).

sadece Rumlara öğretiliyordu”, şeklinde anlatmaktadır. Bu okul daha yeni binalar inşa edilinceye kadar 1897’de “Kaymakamlığın tam karşısında” yeni bir binaya yerleşti.¹⁶⁵ 1898’de bu kız okulunun 159’u ilk, 60’ı orta ve 21’si lise olmak üzere 240 öğrencisi vardı. Bu öğrencilerden 72’si yatılı olup bölgedeki 16 kasaba ve köyden buraya gelmişti. Misyoner öğretmenlerin yanında 9 da yerli yardımcı öğretmen de eğitim vermekteydi. Bu okuldan başarılı olan öğrenciler ya Maraş’a ya da Harput’taki okullara devam etmekteydiler. Misis Coffing okul yöneticisi olarak 25 yıl burada kalarak çeşitli faaliyetlerde bulunmuş ve sonunda yaşlandığı için 1900’de Haçin’i terk etmiştir.¹⁶⁷

Amerikalı misyonerlerin Haçin’deki binaları şehir dışında ve yanlarında başka binaların olmadığı kampüs şeklindeydi. Bu binalardaki eşyalar da genellikle kaliteli Amerikan malı olup, Amerikalı Protestan Misyonerlerin diğer misyonerlere göre daha faal oldukları bilinmektedir.¹⁶⁸ Haçin’de zamanla sayıları 20’ye ulaşan kadın misyonerlerin yoğun çalışmaları ile İncil okuyan kadınlar grubu çalışması yapıyordu. Kilise-Ev şeklindeki bu örgütlenme ile halka daha kolay ulaşıyordu.¹⁶⁹ Haçin’de bulunan Amerikan Board teşkilatı Maraş’ta bulunan merkez istasyona bağlı olarak görev yapıyordu. Maraş İstasyonu’nun 1875 yılı mali raporunda Haçin’de İncil okuyanlar için 1250 kuruş ve Sis’de bulunan kız okulu için 600 kuruş masraf gösterilmiştir.¹⁷⁰ 1876 yılına ait kadın misyonerlerin Maraş İstasyonu’na ait faaliyet raporlarına dayanarak aşağıdaki tabloda Haçin ve Sis’te bulunan öğrenci ve öğretmen sayısı verilmektedir. Bu aşamada eğitim gören öğrenci sayısının oldukça az olduğu hemen göze çarpmaktadır.

Tablo 2.1: Kadın Misyonerlerin 1876 yılında Haçin ve Sis’teki Faaliyetleri¹⁷¹

Yerleşim Yeri	Öğretmen sayısı	Öğrenci Sayısı	Okutulan Kadın sayısı
Haçin	1	40 Kız Öğrenci	35
Sis	1	7-8 Öğrenci	5

¹⁶⁵ Stone, Frank A., *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu’da Amerikan Misyoner Okulları*, Çev. Ayşe Aksu (İstanbul: Dergâh Yayınları 2011) 187,189.

¹⁶⁷ Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, Yay. Haz.: Mehmed Çetin Börekçi, (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1999), I: 185-186; Mustafa Çabuk, “1875-1920 Yılları Arasında Adana, Antakya, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2003), 79.

¹⁶⁸ Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, 185-186.

¹⁶⁹ Alper Küçükduymaz ve Süleyman Ünüvar, “Saimbeyli (Haçin)’de Misyonerlik ve Kadın Misyonerler”, 156.

¹⁷⁰ Çabuk, “1875-1920 Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları”, 67.

¹⁷¹ Çabuk, “1875-1920 Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları”, 68.

Misyonerler geleceğe dönük yatırım yaparak, ilerleyen yıllarda misyoner olarak kullanabilecek gençlerin eğitimiyle daha yakından ilgilenmekteydiler. Nitekim 1876-77 yılları arasında Haçin'den Maraş'a yüksek eğitim amacıyla bir fakir kız çocuğu gönderilmiş, bu kızın yol, kitap ve giysi gibi masraflarının tamamı teşkilat tarafından karşılandı.¹⁷² Buradan gönderilerek Maraş Kız Koleji'nde eğitim görerek misyoner olan Miryam Hagopyan, Mary Küpeliyan ve Magdalena Savaidon parlak öğrencilerdendi. Maraş'tan sonra sırasıyla ABD'deki Oberlin Kolej, İzmir Misyon Kız Okulu ve İstanbul Kız Koleji'nde eğitim verdiler. Bunlardan Miss Hagopyan Haçin'e dönerek, buradaki okul kapanana kadar görev yaptı. Savaş sonrası ise Adapazarı ve Üsküdar Amerikan Koleji'ne geçmiştir.¹⁷³

Misyonerlerin mali kaynakları yardımlara dayansa da kimi durumlarda bu yeterli gelmemekteydi. Bu yüzden masrafların kısıtlanması veya yerel halkın katkısı beklenmekteydi. Nitekim Şar'ın yerel halkı öğretmen maaşlarının üçte birini vermeyi ve Haçin halkı da okul ve faaliyetleri için 3.000 kuruş vermeyi kabul etmişti. 1881 yılı Bayan Board Teşkilatı Maraş istasyonunun yayınladığı raporda, Sis ve Haçin'deki faaliyetlerinin giderleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 2.2: Maraş İstasyonunun 1881 yılı Bayan Board Örgütünün Sis ve Haçin Masraflarını Gösteren Tablo¹⁷⁴

Maraş İstasyonu		
Sis	Haçin	Şar
800+İlkokul:2400:3200+İncil okuyucu:2, 300+İncil Okuyucu:100=400		300
(Halk 1850 kr verdi)kalan:1850 kr		

Aşağıdaki tabloda 1878'e kadar Haçin ve Sis'te görev yapmış Amerikan *Board Örgütü*'ne ait öğretmen listesini göstermektedir. Bu öğretmenler genelde misyonerler tarafından yetiştirilmiş ve birbirlerinin sınıf arkadaşlarıdır. Eva Orakçıyan ve Tuwanda Çilingiryan yıllarca Antep'te görev yapmış ve masrafları daima Board tarafından karşılanmıştı.

¹⁷² Çabuk, "1875-1920 Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları", 69.

¹⁷³ Stone, Frank A., *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*, 189.

¹⁷⁴ Çabuk, "1875-1920 Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları", 71.

Tablo 2.3: 1878 Yılına Kadar Haçin, Şar ve Sis'te Çalışan Bayan Öğretmenleri Gösteren Tablo¹⁷⁵

		Board'ın kilise veya okulundaki yılı	Kaç yıllık öğretmen	Hangi kilise Üyesi	Öğretmenlik yaptığı yer
1	Hac Goboow	3	13	Maraş, II. Kilise	Maraş, Haçin, Sis
2	Tuwanda Çilingiryan	3	9	Maraş, II. Kilise	Haçin, Zeytun, Maraş
3	Eva Orakçıyan	3	5	Maraş, II. Kilise	Haçin, Maraş Yerebakan
4	Gadar Tekeli	2,5	1	Maraş, II. Kilise	Haçin, Maraş
5	Anna Bulgurcuyan	0	3	Maraş, II. Kilise	Haçin, Yerebakan, Maraş
6	Sara Zeytinli	0	2,5	Maraş, II. Kilise	Haçin, Maraş
7	Rakel Muskacıyan	4	2	Sis	Sis
8	Gohar Bajin	1,5	4	Maraş, II. Kilise	Şar, Zeytun, Fındıcak
9	Markarid Bayramyan	0	4	Maraş, II. Kilise	Haçin, Maraş, Zeytun

Tablo 2.4: Maraş İstasyonu 1881 Yılı Mali Raporuna Göre Haçin ve Sis'teki Harcamalar¹⁷⁶

Maraş İstasyonu		
Yerli Ajanslara Yardım	Eğitim	Kilise ve Eve İnşaatları
Haçin: 2600	Haçin: 1200	Sis Kilisesinin Çatısının onarılması: 200 kr
Sis: 2400		Haçin Chapel: 25.000
Şar: 2400		Haçin Okul Kiralama 10 yıl:16.000
		Haçin Misyonerleri Ev kirası:20.000

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere artık misyonerler kalıcı hale gelmeye başlamıştır. Çünkü okul ve evler yıllık kiralanırken artık daha uzun kiralanmaya başlandı. Mesela Haçin'deki okul binası 10 yıllığına kiralandı. Bir süre sonra Haçin'de yeni kilise ve misyoner evleri inşa edilmeye başlandı.

Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere Protestan misyonerler Haçin'de toplam 7 ve Sis'te 1 okula ulaştı. Bu durum Protestan misyonerlerin bölgeye verdikleri önemi ve çalışmalarının meyvesini göstermektedir. Tabi ki bu ilginin temel sebebi Haçin'de hatırı sayılır miktarda Ermeni nüfusunun yaşaması, Protestan Ermeni sayısının da günden güne artmasıydı.

¹⁷⁵ Çabuk, "1875-1920 Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları", 72-74.

¹⁷⁶ Çabuk, "1875-1920 Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları", 86.

Tablo 2.5: 1893'te Haçin ve Sis'te Bulunan Protestan Okulları Gösteren Tablo¹⁷⁷

	Bulunduğu Yer	Okulun Adı	Kuruluş Tarihi	Açıklamalar
1	Sis- Arslanpaşa	Ermeni Protestan Mektebi	1872	Kısmen Amerikan Board Yönetiminde
2	Haçin-Minkar Mevkii	Ermeni Protestan Mektebi	1877/1878	Kısmen Amerikan Board Yönetiminde
3	Haçin-Minkar Mevkii	Ermeni Protestan Mektebi	1877/1878	Kısmen Amerikan Board Yönetiminde
4	Haçin-Minkar Mevkii	Ermeni Protestan Mektebi	1877/1878	Kısmen Amerikan Board Yönetiminde
5	Haçin-Kalender Mevkii	Ermeni Protestan Mektebi	1879/1880	Amerikan Board Yönetiminde
6	Haçin-Şar Mevkii	Ermeni Protestan Mektebi	1880/1881	Kısmen Amerikan Board Yönetiminde
7	Haçin Kirkot Mevkii	Amerikan Protestan Kız Mektebi	1877/1878	Amerikan Board Yönetiminde
8	Haçin Kirkot Mevkii	Amerikan Protestan Kız ve Erkek Mektebi	1891/1892	Amerikan Board Yönetiminde

Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi Amerikan Sefareti'nin Osmanlı Devleti'ne sunduğu belgeye göre Sis'te 1 tane ve Haçin'de 4 Amerikan Okulu vardı. Osmanlı Devleti Amerikan Sefareti'nin verdiği bilginin doğruluk derecesini araştırmak için mahalli yetkililerden konu ile ilgili merkeze rapor gönderilmesini istedi.

Tablo 2.6: Amerikan Sefareti'ne Göre 1903'te Haçin ve Çevresinde Bulunan Amerikan Okulları¹⁷⁸

1	Sis	Kız Mektebi (Yatılı)
2	Haçin	Kız Mektebi(İki bina)
3	Haçin	Mektep
4	Haçin	Erkek Mektebi
5	Haçin	Sanayi Mektebi

Osmanlı Devleti'nin mahalli yetkililerden aldığı bilgiye göre misyonerlerce açılan 237 okuldan sadece 83'ü ruhsatlıdır. Bunlardan bazıları da Kozan Sancağı ve Haçin kazasında açılmış ruhsatsız okullardır. Osmanlı Devleti ruhsatlı okulları tanımayı, ruhsatsız okulları ise yapılacak tahkikata göre değerlendireceğini Amerika'ya kabul ettirdi.

¹⁷⁷ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005), 299-300.

¹⁷⁸ Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, 312; Yıldız, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, 103.

Tablo 2.7: Haçin ve Çevresinde Ruhsatlı Olan Amerikan Okulları¹⁷⁹

	Okulun Bulunduğu Yer	Okulun Adı	Yasal Durumu
1	Haçin-Kale içi	Kız Mektebi(Geceli-Gündüzlü)	Ruhsatlı
2	Haçin-Tılsım Mah.	Erkek Mektebi(Gündüz)	Ruhsatlı
3	Haçin-Mankır Mah.	Kız-erkek (Gündüz)	Ruhsatlı
4	Haçin-Protestan Mah.	Kız-erkek (Gündüz)	Ruhsatlı

Haçin’de bulunan Amerikalı misyonerler ikinci büyük faaliyetlerini “*Birleşik Yetimhane ve Misyonu*” (United Orphange and Mission)¹⁸⁰ adlı kuruluşun çatısı altında yürüttü. Bu kuruluş 1901’de açıldıysa da, faaliyetleri Pensilvanyalı *Rose Lambert* ve İsveçli *Ann Maria Gerber* adlı Mennonite mezhebine bağlı iki misyoner hemşirenin yetimhane açmak için 1898’de Haçin’e gelmeleriyle başladı. Haçin dışında bölgeye yakın olan Sis ve Develi’de de birer yetimhane açmışlardır. Bu kuruluşlar Amerika ve Avrupadaki misyonlar tarafından maddi olarak desteklenmişti. Rose Lambert 1910 yılına kadar Haçin Kızlar Yetimhanesi Başhemşireliği görevini yürütmüş, Ermeniler tarafından “Kurtarıcı Melek” olarak adlandırılmıştır. Bu kurumlarda kalan kişilerin sayısı 306’ya kadar çıkmıştır.¹⁸¹ 28 Haziran 1900 ve 19 Ağustos 1900 tarihli iki Osmanlı arşiv belgesinde devletin misyoner faaliyetlerinden rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. “Misyonerlerin açtıkları evlerde Protestanlık propagandası yaptıkları ve yetim çocukları zorla yetimhaneye aldıkları” yönünde şikâyetler alınmıştı. Nitekim devlet idarecileri misyonerlerin Ermenilere yönelik faaliyetlerini önleyebilmek için Sis ve çevresinde birer yetimhane açılması gerektiğini belirtmektedir.¹⁸² 13 Temmuz 1900 tarihli Osmanlı belgesine göre; Haçin kazasında Amerikan misyonerleri tarafından bir yetimhane yaptırıldığı ve bu yetimhaneye Ermeni çocukların zorla alıkonulduğu şikâyetinden bahsedilmişti. Aynı şekilde Sis kazasında bir yetimhane ve bir sanayi mektebi tesis edilmeye çalışılmaktaydı. Bundan dolayı yetkililerin gereken önlemleri alması noktasında dikkatler çekilmişti.¹⁸³ Bu yüzden olsa gerek Sis’teki Amerikalılara ait yetimhane 1900 sonbaharında kapandı. Develi’deki yetimhane 1910’da açılmış

¹⁷⁹ Mutlu, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, 320.

¹⁸⁰ Bu kurum içerisinde “*Mennoitler*”, “*İsa Mennoitler*” ve “*Misyoner Kilise Deneği*” adlı kurumlara bağlı misyonerler de görev almışlardır. Bkz. Rosemary Russell, “Haçin-Misyonerler”, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/adana-vilayeti/hacin/din/misyonerler.html>, (Erişim Tarihi: 02.01.2021).

¹⁸¹ Küçükdurmaz ve Ünüvar, “Saimbeyli (Haçin)’de Misyonerlik ve Kadın Misyonerler”, 150, 153.

¹⁸² Çabuk, “1875-1920 Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları”, 77, 80.

¹⁸³ BEO, 1534 /115022.

faaliyetlerini 1914'e kadar sürdürmüştü. Haçin'deki yetimhane ise uzun süre açık kalarak 1920'de faaliyetine son verdi.

Misyonerler tarafından kurulan kız ve erkek yetimhanelerinde sıkı bir eğitim ve disiplin vardı. Yetimhane programı; dua toplantısı, yemek zamanı, okul ödevi ve ev işlerinden oluşmaktaydı. Yerel Ermeni kadınları kızlara dikiş nakış eğitimi de vermekteydi. Her yıl mezun olan bir grup kız yetimhanede bir süre kalıp yetimhanenin genel işlerine yardımcı olurdu. Bu şekilde yetimhanenin bütçesine önemli bir katkı sağlanmış olurdu. Haçin'de eğitimini bitirenler American Board'a bağlı başka okullarda eğitim almaya devam ederlerdi. Erkek öğrencilerin de bir meslek öğrenmesine özen gösterilirdi. Örneğin dokuma, ağaç işleme veya başka zanaatleri öğrendiği meslek eğitimi boyunca o yıl okula gitmezlerdi. Amerikalı misyonerlerin yetimhanesinde toplam 300'e yakın yetim bulunmaktaydı. Ermeniler dışında Müslüman yetimler de bu yetimhanede zaman zaman kalmaktaydı. Misyonerler halka sempatik görünmek adına Haçin'de dul kadınlara çorap örme, su taşıma ve yün eğirmek gibi işler için belli bir miktar ücret öderlerdi. Misyonerler hem kendilerine kaynak yaratmak hem de halka şirin görünmek adına manifatura, dokuma atölyesi ve ekmek dükkânı gibi yerler açmışlardı. Kısacası misyonerler için dullar, yetimler, hastalar, sakatlar ve muhtaçlar her zaman faaliyetlerini gizleyecek güzel bir kılıf oluyordu.¹⁸⁴ Haçin Yuva Okulu başarılı görülen bir proje olarak Amerika İç Bölge Kadın Misyonları Kurulu'nda övgü aldı. Bu nedenle 1907'de 1.647,36 dolar ödenek buraya aktarıldı. Okulda akademik eğitim yanında jimnastik, müzik ve dikiş gibi derslere de önem veriliyordu.¹⁸⁵

1909'da Board'un belgelerinde Haçin için 5,96 dolar ve yerli ajansları için 66,17 dolar masraf yapıldığı yazmaktadır. Yerli ajans içerisinde Dikmen, Karaköy ve Taşçı'daki Kutsal Kitap okuyan kadınlar için 22,20 dolar masraf gösterilmişti. Şar, Aşağı Haçin, Yerebakan, Taşçı, Gürümze, Feke, Rumlu ve Punluk(?)'taki eğitimler için toplam 55,13 dolar harcama gösterilmişti. Gürümze'de iki öğretmen bulunduğu yer almaktadır. Okullar için gösterilen masraflar arasında; öğretmen maaşları, altmış öğrenci, yakacak, hemşire, kâhya, 24 çalışanın gideri olarak 396,10 dolar gösterilmişti.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Russell, "Haçin-Misyonerler".

¹⁸⁵ Stone, Frank A., *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*, 190.

¹⁸⁶ PABCFM, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:1.

1910 tarihli belgede Woman's Board'ın harcama giderlerinin hesaplanmadığı anlaşılmaktadır. Hesaplanır hesaplanmaz raporun gönderileceği ifade edilmişti.¹⁸⁷ Nitekim daha sonradan Haçin'deki misyonerlerin harcamaları merkeze gönderildi. Dikmen, Karaköy ve Taşçı'da kutsal kitap okuyanların giderleri 97,68 dolar idi. Aşağı Haçin, Şar, Yerebakan, Feke, Gürümze, Rumlu ve Panluk'ta bulunan okullar için 198,77 dolar masraf gösterilmişti. Aynı tarihte Haçin Misyoner Okulu'nun masrafları için 2119,04 dolar masraf gösterilmişti. Bu masrafların içinde öğretmen maaşları, hemşire, kahya, II. adam, yakacak, öğretmen eğitimi, 65 öğrenci, kütüphane ve tamirat giderleri vardı. 1911 tarihli başka bir kayıta Woman's Board'un Sis'te Kutsal Kitap okuyan kadınlar için masraf 8 dolar gösterilmişti. Sis ve Karspazarı'ndaki okulların eğitimi için masraf olarak 18 dolar gösterilmişti. Haçin'de köy okulları için 26,18 ve posta ve gezi masrafları için 35.16 dolar gösterilmişti. Aynı tarihte Amerikan Woman's Board Teşkilatı haricindeki misyoner teşkilatı Dikmen, Karaköy, Taşçı'da kutsal kitap okuyan kadınlar için 97. 68 dolar masraf gösterilmişti. Şar, Yerebakn, Feke, Gürümze, Rumlu, Panluk, Aşağı Haçin'deki okullar için 259,60 ve Haçin Misyoner Okulu için 1606,00 dolar masraf gösterilmişti.¹⁸⁸

1912 tarihli kayıtlara bakıldığında, American Board'ın özel harcamalar listesinde Martin House'un tamiri için 110,00 ve Beyrut'a yapılan seyahat için 88,00 dolar harcandığı belirtilmişti. 1912'de Dikmen ve Karaköy'de Woman's Board'a bağlı kutsal kitap okuyan kadınlar için 74,80 dolar masraf gösterilmişti. Sis'te okullar için 39,60 ve Karpazarı'ndaki okullar için 39,60 dolar masraf gösterilmişti. Bu yılda Haçin'de özel harcama kalemi olarak Haçin Misyoner Evi için 88,00 dolar ayrı bir masraf vardır.¹⁸⁹ Haçin'de eğitim için gösterilen toplam masraf aşağıdaki tabloda aktarılmıştır. Buna göre en fazla para harcanan birimin öğrenci gideri, ardından öğretmen maaşları olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁸⁷ PABCFM, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:5.

¹⁸⁸ PABCFM, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:4.

¹⁸⁹ PABCFM, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:7.

Tablo 2.8: 1912 Tarihinde Amerikan Woman Board Teşkilatının Haçin'deki Harcamalarını Gösteren Tablo¹⁹⁰

Haçin Misyoner Okulu	
Öğretmenler	308,00
Hemşire	79,20
Kahya	158,40
II. Adam	79,20
Öğretmen Eğitimi	35,20
65 Öğrenci	1320,00
Kütüphane	22,00
Yakıt	198,00
Tamirat	44,00
Toplam	224,400

1913'te Amerikan Woman's Board teşkilatının harcamaları arasında Karaköy'de Kutsal Kitap okuyan kadınlar için 52,80 dolar ödendiği belirtilmişti. Haçin Misyoner evinin masrafları içinde; öğretmen maaşı, kahya, hemşire, II. Adam maaşı, öğretmen eğitimi, 65 öğrenci masrafı, kütüphane ve yakıt olarak kalemler bulunuyordu. Öğretmen maaşı bu dönemde bir miktar artmıştı. Bu yılın gider kaleminde tamirat masrafı yoktu. Eğitim için toplamda 2.222,00 dolar gider gösterilmişti. Ayrıca geçen yıl köy okullarından 70,40 dolar borç ise bu yıla kalmıştı.¹⁹¹

1914 yılında Haçin'de misyoner masrafları arasında Evangelistler, köy okulları ve posta harcamaları görünmektedir. Haçin'de 1915 senesine ait toplam 1051,34 dolar masraf tutarı vardır.¹⁹² Aynı yılın Amerikan Woman's Board teşkilatının harcamaları arasında kutsal kitap okuyan kadınlar, köy okulları, geziler, posta ve yıllık toplantılar yer almaktadır. Toplam masraf 455,20 dolar olmuştu.

1915 yılında misyoner masrafları içinde Evangelistler, akademik eğitim ve gezi ve posta masrafları ile toplam giderler 240,95 dolar idi.¹⁹³ Yine aynı yılın Kutsal Kitap okuyan kadınlar masrafı 12,00 dolar idi. Bölgeye yakın konumdaki Şar, Feke, Taşçı, Yerebakan, Dikmen, Rumlu, Gürümze, Karaköy ve Haçin'deki II. Kilise Okulu için toplam 86,00 dolar gider gösterilmişti. Haçin Misyoner Evi'nde Talas, Maraş ve

¹⁹⁰ PABCFM, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:6.

¹⁹¹ PABCFM, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:8.

¹⁹² PABCFM, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:2.

¹⁹³ PABCFM, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:2.

Adana'ya gönderilmek için yetiştirilen öğrenciler, öğretmen eğitimi ve kahya giderleri için toplam 207 dolar, ayrıca posta, gezi, Miss Hogapyan'ın maaşı ve yıllık toplantılar için de toplam 58,00 dolar masraf yazılmıştır.¹⁹⁴ Bu harcamaların savaş sırasında azalsa da yine de devam etmesi, en azından Amerikan misyonerlerin faaliyetlerine engel olunmadığını göstermektedir. Misyoner Miss Cold tarafından 15 Aralık 1915'te yazılan bir mektupta "Haçin Yurt Okulu kapatıldığında yatılı olarak kalan 70 kız öğrenci ve 10 öğretmen vardı. Her ne kadar onları Adana, Maraş ve Talas'da bulunan üç okula dağıtmaya çalışsak da çok fazla zorlukla karşılaştık",¹⁹⁵ ifadeleri de misyonerlerin savaş ortamındaki faaliyetlerini anlatmaktadır.

1917'de Haçin Misyoner Okulu ve diğer okul öğrencilerinin, Miss Hagopyan'ın maaşı, kâhya, posta ve yıllık toplantı masrafları toplam 450,80 dolar olarak gösterilmişti.¹⁹⁶ Savaşın son yılında masrafların yeniden arttığı, 1918'de Haçin Misyoner Okulu'nun toplam masrafı olarak 1000 dolar olarak gösterilmesinden anlaşılmaktadır. 1919'da Haçin Misyoner Okulu'nun genel masrafı yine 1000 dolar olarak gösterilmişti.¹⁹⁷ Bu son iki yıla ait harcamalar Ermenilerin yeniden bölgeye dönmesi neticesinde artan faaliyetlerin sonucu olarak düşünülmektedir. Misyonerlerin faaliyetleri sonucu Haçin'de yaşayan Ermeniler arasında Protestanlık hızla yayılmıştı. Fakat Protestan Misyonerleri en çok zorlayan konu Haçin'in dağlık bir alan olması ve ekonomik yönden gelişmeye pek müsait olmaması idi. Ayrıca trahom, frengi, kolera gibi bulaşıcı hastalıkların yaygın olması da büyük bir sıkıntı oluştuyordu.¹⁹⁸

Haçin'de "*Birleşik Yetimhane ve Misyonu*" ismiyle kurulan teşkilat altında 19 misyoner Haçin, Sis ve Develi'de 1898 ile 1920 yılları arasında görev almıştı. Bu misyonerlerin isimleri ve görev yerleri aşağıdaki tablodadır.

¹⁹⁴ PABCFM, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:7.

¹⁹⁵ PABCFM, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 505, No:6.

¹⁹⁶ PABCFM, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:3.

¹⁹⁷ PABCFM, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:3

¹⁹⁸ Çabuk, "1875-1920 Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları", 80.

Tablo 2.9: Haçin’de Görev Yapan Amerikalı Misyonerler¹⁹⁹

İsmi	Görevi	Görev yeri
Rose Lambert	Maria Gerber’in asistanı idi. Kızlar yetimhanesinin anası diye bilinmektedir.	Haçin
Maria Gerber	Yetimhane Görevlisi	Haçin, Sis
Ada Moyer Barker	1900-1914 arasında Haçin, Sis ve Develi’de çalıştı.	Haçin, Sis, Develi
Fredericka Honk	Haçin’de tifodan öldü.	Haçin, Sis
J. E. Fidler	UOM yöneticisi	Haçin
T. Ford Barker	Develi’de Erkek Yetimhanesi Müdürü, UOM yöneticisi	Haçin, Develi
Helen Penner	Bir yıl Haçin’de kaldı. Sağlığı bozulduğu için 1906’da Haçin’i terk etti.	Haçin
Ida Tschumi	Rose Lambert’in yerini aldı.	Haçin
Adeline Brunk	Rose Lamber ile Haçin’e geldi ama kısa bir süre sonra tifodan öldü.	Haçin
Henry Maurer	Dr. Elizabeth Hawley ile evlenmiştir.1909 Adana Ermeni isyanında ölmüştür.	Haçin
Elizabeth Hawley Maurer	1906-1908 yıllarında Haçin’de görev yaptı.	Haçin
Dorinda Bowman	1909 ile 1914 arasında Haçin’de görev yapmıştır.	Haçin, Suriye, Lübnan
Norah Lambert Sommers	Rose Lambert’in kız kardeşidir.	Haçin, Develi
Ethel Nelson	1909 ile 1912 arasında görev yapmıştır.	Haçin, Develi
Katherine Bredemus	1909- 1919 ve 1919- 1920 arasında Haçin’de görev yaptı.	Haçin, Develi, Kıbrıs
Daniel C. ve Blance Eby	1910-1914 ve 1919-1920 arasında Haçin’de görev yaptılar.	Haçin
D.J. ve Bayan Storm	1913-1914 arasında Develi’de görev yaptılar.	Develi, Haçin

¹⁹⁹ Russell, “Hacın-Misyonerler”.

Almanların Osmanlı topraklarındaki ilk misyonerlik faaliyeti “Kutsal Topraklar” üzerinde Protestan Piskoposluğu’nun kurulması faaliyetleri ile başladı. Almanların Anadolu’da misyoner faaliyetlerinin şekillenmesini *Johannes Lepsius* yaptı. Lepsius özellikle Ermenilere yardım etmek için ilk önce bağış kampanyası düzenledi. Lepsius papaz kimliğini gizleyerek halı dokuma atölyesinin temsilcisi sıfatıyla 1896’da İstanbul’a geldi. Anadolu’da araştırma yapmak ve bölgeyi tanımak amacıyla Ankara, Kayseri, Mersin, Adana ve Tarsus yörelerini gezdi. Devlet onun gezisinden şüphelenerek Doğu’ya gitmesine izin vermesede, yaptığı geziler sırasında Amerikan Board misyonerleri ile yakın temas kurdu.²⁰⁰

Alman misyonerliğine bağlı Yardım Birliği yöneticisi *Ernst Lohmann* ve yine Yardım Birliği misyoneri rahip *Ferdinand Brockes* Anadolu’da Mersin, Adana ve Haçin üzerinden seyahat ederek 1899’da Maraş’a ulaştılar.²⁰¹ Almanya 1909 Adana Ermeni İsyanında olayların nedenlerini araştırması için bölgeye Dr. Paul Rocrbach’ı gönderdi. Rohrbach, Türkleri suçlayan bir rapor hazırlayarak 50 Ermeni yetimi Urfa Yetimhanesine naklettirdi. Ayrıca Almanlar Adana’daki yetimlerin bir kısmını da Mamuratü’l Aziz’deki yetimhaneye nakil ettirdi.²⁰² Bununla yetinmeyerek Adana’nın Bahçe kazasının Haruniye nahiyesinde de Ermeniler için bir yetimhane kurdular.²⁰³ 1910’da Haçin’i ziyaret eden Gazeteci Ahmet Şerif, Alman misyonerlerinin Haçin’de genelde sanayi ve el işlerini teşvik ettiklerini belirtmekteydi. Ahmet Şerif, Almanların kaç okulu ve yetimhanesi olduğu konusunda ise bilgi vermemektedir.²⁰⁴

2.2.2. Katolik Misyonerlerin Haçin’de Faaliyetleri

Katoliklerin Anadolu’da ilk misyonerlik faaliyetleri XIII. yüzyıla kadar gitmektedir. Katolik mezhebine bağlı Fransisken ve Dominiken adlı iki tarikatın mensupları İstanbul’dan Filistin’e kadar Osmanlı coğrafyasını gezdi. Bu misyonerlerin o tarihteki görevi Bizans ve Roma kiliselerini birleştirmektir. 1583’te Cizvitler Fransa’nın himayesinde İstanbul’a gelerek Ermenileri Katolikleştirmek için büyük gayretlere girişti.

²⁰⁰ İnan, *Osmanlı Devleti’nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 71-72, 322-323; Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, (Ankara: TTK Yayınları, 2015), 92-93.

²⁰¹ İnan, *Osmanlı Devleti’nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 491.

²⁰² İnan, *Osmanlı Devleti’nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 353, 371.

²⁰³ İnan, *Osmanlı Devleti’nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 501-504; Muttalip Şimşek, “Haruniye Alman Yetimhanesi”, *Vakanivüs-Uluslararası Tarih Araştırma Dergisi*, 4/2 (2019): 701-718.

²⁰⁴ Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, 185-186.

Fransa böylelikle etki alanını Lübnan, Doğu Akdeniz, Suriye ve Çukurova'ya kadar genişletmek istiyordu.²⁰⁵ Cizvitlerin faaliyetleri Osmanlı Devleti ve Osmanlı topraklarında bulunan Ortodokslar tarafından şüphe ile takip edilse de Cizvitler Fransa Büyükelçiliği şemsiyesi ve kapütülasyonların güvencesi altında faaliyetlerini sürdürmekteydiler.

Katolikliği Anadolu'da yayma politikasında Fransa'dan hariç Vatikan (Papalık) da istekliydi. Papalığın Ermenileri Katolikleştirme çabaları XIV.yy kadar gitmektedir. Vatikan'ın bu çalışmaları Anadolu'da ilk Katolik Ermeni topluluğunun oluşmasının zeminini hazırladı. Papalığın XVI. yy'daki Anadolu'daki faaliyetleri artık daha etkili olmaya başladı.²⁰⁶ İlerleyen zamanda güçlenen Avusturya da Katoliklerin hamisi rolünü üstlenmek isteyecekti. Katolik misyonerlerin çalışmaları XIX.yy'da meyvesini vermeye başladı. Nitekim 1830'da İstanbul'da Ermeni Katolik Başpiskoposluğu kuruldu.²⁰⁷

1883'te Cizvit misyonerleri Adana'da ilk defa erkeklere eğitim veren Katolik Okulu'nu açtı. 1896'da da Katolik Kız Okulu'nu açtı. Bu okulda 450 öğrenci eğitim almaktaydı.²⁰⁸ Katolik misyonerleri Haçin ve çevresinde ancak 1860'ların sonlarına doğru faaliyetlere başlayabilmişlerdi. Katolikler ilk olarak şehirdeki önemli bir Ermeni aile olan Güllibiciyanların evlerinde toplantılarını yaparak çalışmalara başladı. Cemaat üyelerinin artması ile kale yakınlarına Haçinli Toros Babehakyan usta mimarlığında bir Katolik kilisesi inşa edildi. Bu kilise 1884'teki yangında yok olunca yerine 1892'lerde iki dev bina inşa etmişlerdi. Bu binalar; manastır, erkek okulu, kız okulu ve rahibe manastırı olarak hizmet veriyordu. 1900'lerin başında bir kilise inşa ettiler.²⁰⁹ XIX. yy'da Haçin'e uğrayan Fransız Seyyah *Madam B. Chantre*, Haçin'de bir tepede Katolik mezhebi mensuplarınca kurulmuş kadınlar manastırı ve bu manastırda 200 kadar öğrenci olduğunu belirtmektedir. Torosların tam orta yerinde bulunan bu öğrencilerin çok iyi Fransızca konuşmaları karşısında şaşkınlığını gizleyememiştir.²¹⁰

²⁰⁵ Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, 52-56.

²⁰⁶ Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, 68-69.

²⁰⁷ Aydın, "Türkiye'ye Yönelik Misyonerliğin Dünü-Bugünü", 106-107.

²⁰⁸ Keshishian, Löker ve Polatel, *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Adana*, 19.

²⁰⁹ Russell, "Hacın-Misyonerler".

²¹⁰ Fransız Gezgin Madam B. Chantre ve eşi Fransız Prehistoryacı Ernest Chantre 1893 ile 1898 arasında Anadolu'yu gezmişlerdir. Ankara, Kayseri üzerinden Haçin'e ve oradan da Adana ve Mersin'e geçmiştir. Bu gezilerini "*Tour De Monde*" adıyla kitaplaştırmıştır. Bkz. Aydın Sevim, *Toros Dağları*, (İstanbul: Cinus Yayınları, 2017), 5, 52.

1910 yılında Haçin ve çevresini ziyaret eden Gazeteci Ahmet Şerif, İtalyan ve Fransızların Haçin’de misyonerlik faaliyetlerinde bulunduklarını belirtiyordu. Katolik misyonerlere ait okul, yetimhane ve kilise gibi kuruluşların çalıştıklarını yazıyordu. Haçin’in artık Katolik ve Protestan misyonerlerinin rekabet alanı olduğunu da notlarına ekledi. Fakat Protestanların daha etkili olduğunu ve bu durumun Katoliklerin deyimiyle “400 evi geçmediğini” ama Protestanların “1000 evi kendilerine bağladıkları” sözünden anlamaktayız.²¹¹

2.2.3. Misyonerlerin Haçinli Ermeniler Üzerindeki Etkileri

Misyonerlerin bölgede yoğun faaliyetleri sonucunda 1881’den önce Protestan ve Katolik Ermeni nüfusu yokken, 1881’den sonra Protestan ve Katolik Ermeni nüfusunun sürekli arttığı görülmektedir. Bu durum Misyonerliğin Haçinli Ermeniler üzerinde oldukça etkili olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca Kozan Sancağı içerisinde bulunan Sis, Kars ve Feke’deki Katolik ve Protestan Ermeni oranlarına baktığımızda da misyonerlerin en yoğun şekilde Haçin’de faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu durumun temel sebebi Haçin merkezinde yoğun bir Ermeni nüfusunun olmasından kaynaklanmaktadır. Aşağıdaki tabloda Haçin kazasında yaşayan Grogeryen, Katolik ve Protestan Ermenilerin 1881 ile 1915 nüfuslarını gösteren tablo verilmiştir.

Tablo 2.10: Haçinli Grogeryen, Katolik ve Protestan Ermenilerinin 1881 ile 1915 Arasındaki Nüfusunu Gösteren Tablo²¹²

Haçin Kazası	Grogeryen	Katolik	Protestan
1881/82	26.786	201	912
1894	14.303	1.179	1.071
1900	14.813	1.274	1.254
1906	15.494	1.530	1.830
1914	18.316	1.165	2.282
1915	18.380	1.151	2.278

Amerikalı ve İngiliz misyonerlerin okullarında yetişen Haçinli Ermenilerin misyonerlik yapmak için başka okul ve şehirlerde görevlendirildikleri anlaşılmaktadır.

²¹¹ Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, 185-187.

²¹² Buradaki nüfus bilgileri daha önceki Ermeni nüfusu adlı bölümden alınarak oluşturulmuştur.

Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi Haçin kökenli öğretmenlerden başarılı olanların başka şehirlerde eğitim almasının desteklendiği anlaşılmaktadır.

Tablo 2.11: Haçin Kökenli Öğretmenleri Gösteren Tablo ²¹³

Öğretmenler	Diploma Aldığı Okullar
Livon Çilingiryan	Haçin Amerikan Rüşdiye Mektebi, Tarsus Koleji
Ağya Albaryan	Haçin Amerikan Rüşdiye Mektebi, Konya Cenneyan İdadisi 3. sınıf öğrencisi
Mikail Vayciyan	Haçin Amerikan Rüşdiye Mektebi

Misyoner faaliyetleri neticesinde Türkler ile Ermeniler arasında çok büyük fikir ayrılığı ortaya çıkmaya başladı. Bu durum Ermenilerin Türklere kin ve nefret duygusunun zamanla artmasına neden oldu. Ermeniler zamanla kapı komşusu Türkleri beğenmemeye ve kendilerini “Üstün Avrupa medeniyetine mensup millet” olarak görmeye başladı. Bu durum onların Avrupalı devletlerin desteğini alarak bağımsızlık yolunda ilerleyebilecekleri umudunu da yeşertti. Bu gelişmeler de Türklerin Ermenilere şüphe ile bakmalarına neden olacaktı. Misyonerler sözde “Ermeni Sorunu”nu Ermenileri Protestanlaştırmak veya Katolikleştirmek için bir araç olarak görmüşlerdi. Bu yüzden Ermenileri daima kendi saflarına çekmek için siyasi ve ekonomik yardım vaadinde bulunmaktan geri durmadılar.

Osmanlı Devleti gerek siyasi ve gerekse ekonomik koşullar nedeniyle misyoner okullarına istediği gibi müdahale edemedi. Osmanlı yönetimi bu dönemde büyük devletlerle sorun yaşamama politikasını tercih ediyordu. Kapitülasyonlar kendi çıkarlarınca yorumlanarak zaten uzun süredir devletin iç işlerine karışılıyordu. Bunu bilen misyonerler de “dini ayin serbestliği” kapsamında Osmanlı Devleti’ne karşı daha ukala ve tehditkâr tavır takınıyorlardı. Haçin ve çevresinde misyoner okullarında eğitim gören Ermeniler de yoğun propagandaların etkisiyle Osmanlı Devleti’ne karşı düşmanca yetişmeye başlamışlardı. Bu misyoner okullarında yetişen kişilerin Ermeni isyanlarında da önemli rol oynamaları ileride karşımıza çıkacaktır.

24 Kasım 1919 tarihli İrade-i Milliye isimli gazetenin haberine göre; Protestan mezhebine mensup misyonerler ile içinde Fransız misyonerlerinin bulunduğu 30 kadar

²¹³ Mutlu, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, 262.

kişinin propaganda yapmak için Urfa, Maraş, Halep, İskenderun, Adana ve Haçin'e ziyarette bulundu. Buralarda Ermenilerin isyan için birlik olmaları çağrılarına Ermeni papazlar da genelde olumlu yaklaşımda bulunmuşlardır.²¹⁴

2.3. 1878-1909 Yılları Arasında Haçinli Ermenilerin Siyasi Faaliyetleri

2.3.1. İngiltere ve Fransa'nın Haçinli Ermenilere Yönelik Faaliyetleri

Ermeni Sorunu'nun Haçin ve çevresine yansımalarının 1878 yılının ertesinde başlamış olması tesadüf değildir. Çünkü İngiltere, Berlin Antlaşması ile Ermeni sorununu kendi lehine çevirmeyi başarmıştı. Ancak bu dönemde İngiltere için en büyük sorun, Ermeniler arasında kendi taraftarının çok az olması idi. Çünkü Rusya, Ermeniler arasında kendi lehine propagandaya çok daha önceden başlamıştı. Bu yüzden İngiltere ilk iş olarak Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermeniler arasında kendi lehine yoğun propaganda faaliyetlerine başladı. İngiltere hem Anadolu'daki hem de Haçin ve çevresindeki Ermenilerle ilgilenmek üzere özel bir çaba içine girdi.

26 Ekim 1878 tarihli Sis Ermeni Patriği Başkâtibi Nerses Vartabet tarafından Zeytun Ermenileri ileri gelenlerine bir mektup yazıldı. Yazılan bildiri şeklindeki mektup ise Haçin piskoposu tarafından Zeytun'a ulaştırıldı. İçeriğinde Zeytun Ermenilerinin birlik içinde olmaları gerektiği sık sık vurgulanıyor, Ermeni halkının ayaklanmalar için teşvik edilmesi, bu yönde çalışmalar yapılması isteniyordu.²¹⁵

1879'da Adana'ya İngiltere tarafından konsolos vekili olarak Yüzbaşı Cooper atandı. Cooper atanır atanmaz 12 Temmuz 1879'da Kayseri'ye, daha sonra 19 Kasım 1879'da Adana'ya geçti. Ayrıca Haçin'e uğrayarak Ermenilerin şikâyetlerini dinleyerek aldığı notları ve gördüğü sıkıntıları Adana valisine iletti. Konsolosun Haçin ve çevresindeki ziyaretleri sırasında birkaç Ermeni, eşyalarının gasp edildiğini belirterek devlet aleyhine yasadışı sözler sarf etti. Konsolos Sis kazasında, Sisli Panosoğlu Kel Kapril ve Ayahamoğlu Zamhi adlı kişiler Cooper'ın ikametgâhına zorla girmek istemiş ve engellenmeleri üzerine; "*bırakın biz amirimize müracaat edeceğiz*", diyerek

²¹⁴ İsmail Özçelik, *Milli Mücadele'de Anadolu Basınında Güney Cephesi 1919-1921*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005), 198-199.

²¹⁵ Y.PRK.UM, 1/66.

haykırmışlardı. Aynı kişiler Osmanlı Devleti ve hükümeti aleyhine de ağır sözler sarf etmişti.²¹⁶

15 Aralık 1879'da Adana'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; Cooper'ın İngiliz vatandaşlarının işlerine bakmayıp mazlumların koruyucusu rolüne bürünerek mahkeme işlerine karıştığı ve Ermenilere yardım vaadinde bulunduğu belirtildi. Ayrıca Osmanlı idaresini kötüleyerek İngiltere Devleti'nin adaletini övdüğü, Cooper'ın bu çalışma ile Ermenilerin İngiltere'ye taraftar olmasını amaçladığı vurgulandı. Ayrıca Cooper'ın sömürge valisi gibi davranarak devletin tüm işlerine karışması, bölgenin tıpkı Kıbrıs gibi İngiltere'ye bağlanacağı, Haçin ve çevresi ile Van'ın Ermenistan adıyla Bulgaristan örneğinde olduğu gibi Ermeni bir valinin özerk yönetimine bırakılacağını söylediği Ermeniler arasında yaygınlaşmaktaydı.²¹⁷

Cooper 3 Nisan 1880'de Mersin'den İstanbul'a geçti, daha sonra İngiltere'ye döndü. Yerine Kayseri ve Adana konsolos yardımcısı olarak 23 Mart 1880'de Teğmen Ferdinand Wallis Bennet atandı. 22 Haziran 1881'de kısa süreliğine Halep'e geçerek burada Vali Cemal Paşa ile görüştü ve ona Haçinli Ermenilerin şikâyetlerini anlattı. Bennet 28 Ekim 1881'de Gürün, Elbistan, Sarız Ovası, Aziziye'nin güneyinden Haçin'e ve buradan Sis ve Karsantı'ya geçti. Geçtiği yerlerde bulunan Ermeniler ile özellikle ilgilendi. Gezisini tamamlayan Bennet'in 4 Eylül 1882'de Mersin'den ayrılmasıyla Türkiye'deki görevi son buldu. Cooper ve Bennet gayrimüslim halk arasında İngiltere'nin propagandasını yaptı vede İngiltere'ye bölge ile ilgili uzun uzun raporlar gönderdi.²¹⁸

Bilindiği gibi Fransa'nın desteği ile 1860'da Lübnan'a muhtariyet verilmişti. 1861'de Lübnan'da yaşayan Ermeniler için de Ermeni Milleti Nizamnamesi yayınlandı. İşte buna benzer bir nizamnamenin Haçin Ermenileri için de yayınlanabileceği umuduna bazı Ermeniler de kapıldı. Bu amaçla kendini Prens olarak gören Leon isimdeki Ermeni Haçin ve Zeytun'u dolaşarak halkı kışkırtmaya çalıştı. Bölge halkının kendisine inandığını görünce Fransız İmparatoru III. Napolyon'a verilmek üzere bir bildiri hazırladı. Hazırladığı bildiriye de Fransa'ya götürüp III. Napolyon'a bizzat sundu. Bu

²¹⁶ A.MKT. MHM, 617/3.

²¹⁷ Y.PRK. DH, 1/31.

²¹⁸ Cooper ve Bennet'in faaliyetleri için bkz. Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları 1878-1914*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013), 157-162.

bildiride, sözde Osmanlı tarafından uğradıkları haksızlıklar ve işkenceler anlatılmaktaydı. III. Napolyon ise bu bildiriye ilgilenmesi için Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği'ne havale etti. Fransa'dan istediği desteği aldığına ikna olan Leon da 1862'de Zeytun'a dönerek bir isyan çıkardı.²¹⁹ III. Napolyon'a müracaat eden Ermeniler arasında Zeytunlu ve Haçinli Ermeniler de vardı. Bu heyet Fransa'nın desteğini çekebilmek için Kilikya dağlarında 70.000 kadar silahlı Ermeni'nin bulunduğu yalanını söylemişlerdi. III. Napolyon bu iddiaları daha ayrıntılı incelemesi için özel bir elçisini bölgeye gönderdi. III. Napolyon'un elçisi yaptığı araştırma ve gözlemler sonucu; Kilikya'da Küçük Ermenistan için şartların uygun olmadığını, Ermenilerin yaşam şartlarının Türklere nazaran çok daha iyi olduğunu belirten bir rapor yazdı. Ancak Ermenilerin durumlarının daha da geliştirilebileceğini, bölgedeki Ermenilerin Türkleri borçlandırarak taşınmaz mallarına el koyması gerektiğinin altı da çizildi. Eskiden beri Fransa'nın Çukurova üzerinde derin bir ilgisi vardı. Fakat Ermeni Sorununun uluslararası boyut kazanması ile Fransa bölge ile daha yakından ilgilenmeye başladı. Bu durumun temel sebebi Fransa'nın İngiltere'nin tek başına bölgede söz sahibi olmasını istememesinden de kaynaklanmaktaydı.

23 Mayıs 1894 tarihinde Adana Valiliği'nden merkeze gönderilen yazıdan anlaşıldığı üzere; Oxford Üniversitesi hocalarından Hogart isimli şahıs ve yanındakilerin Adana, Antep ve Osmaniye'de tarihi yerleri gezdikleri ve bazı tarihi değeri olan antikaları çaldıkları anlaşılmaktadır. Haçinli Ermeniler bazı antika eşyaları bu kişilere satarak bunlara yardımcı olmaktaydı.²²⁰

1895'te Fransa'nın Mersin Konsolosu Sumaripa tarafından İstanbul'da bulunan Fransız Büyükelçiliği'ne çekilen telgrafta Haçin ve çevresinin karışıklıklar içerisinde olduğunu bildirmişti. Osmanlı Hükümeti bunun üzerine 30 Kasım 1895'te Adana vilayetine olayın doğru olup olmadığını sordu, Adana Valiliği ise 30 Kasım 1895'te verdiği cevapta Adana'da asayişin yerinde olduğunu vurguladı. Ayrıca Mersin Konsolosu Sumaripa'nın halkı kışkırtıcı tavır içinde olduğu bildirildi.²²¹ 1 Nisan 1897'de Fransız Sefareti'nden Osmanlı Hükümetine bir bilgi ulaştı. Bu bilgiye göre; Haçin kazasının Reji Dairesinde askerler, mülki amirler ve Müslüman esnaf tarafından Hristiyanların dini liderlerine Ermenilerin kaza dışına çıkarılacağı ve katledileceğini ifade ettiler. Yapılan

²¹⁹ Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, (İstanbul: Anda Dağıtım, 1967), 94.

²²⁰ BEO, 8/526.

²²¹ A.MKT. MHM, 616/26.

araştırma neticesinde böyle bir olayın olmadığı ve Ermenilerin Fransa'nın dikkatini bölgeye çekmeye çalıştığı anlaşıldı.²²² Fransızlar Ermenilerin yardımıyla bölge hakkında her türlü istihbaratı ve bilgiyi toplamaktaydı. Nitekim 13 Haziran 1895'te Fransız asıllı Kont Walhass ailesi ile Anadolu'ya ayak bastı ve Haçin, Antalya ve Alaiye'de eski eserleri inceledi.²²³

11 Mayıs 1895'te İngiltere, Osmanlı Devleti'ne bir memorandum sundu. İngiltere bu memorandum ile Osmanlı'dan Ermenilerin yaşadığı bazı yerlerde ıslahat yapılmasını istedi. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yapılan yazışmalar sonucunda yapılacak ıslahatların son şekli 20 Ekim 1895'te belirlendi. Bu ıslahatların özellikle Van, Erzurum, Bitlis, Sivas, Elazığ ve Diyarbakır'da uygulanacağı vurgulansa da Haçin için de özel bir parantez açılması ilerde Doğu Anadolu'da kurulacak bir Ermeni devletine Haçin ve çevresinin de bağlanacağını gayri resmi de olsa bildirilmiş oluyordu.²²⁴

19 Eylül 1895 tarihli arşiv belgesinden anlaşıldığı üzere; Zeytun'dan Manasyan Şirketi Mektep Müdürü Avadis Efendi, Çakıroğlu İvan, oğlu ve biraderi Haçin tarafına firar etmişti. Bu kişilerin Hınçak örgütüne mensup oldukları ve kefalet ile serbest kaldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Zeytun'da bulunan Müşir Edhem Paşa ve Maraş Mutasarrıfı Abulvahâb Paşa'nın verdiği bilgilere göre Manasyan şirketi Ermeni mekteplerine tabi idi ve İstanbul'da kurulmuştu. Bu konuda Kozan Mutasarrıflığı'ndan bu kişilerin yakalanması ve tutuklanması istendi. Bu kişilerin Haçin'e giderken Göksun civarında öldükleri ihbar edilse de konunun yine de araştırıldığı söylendi. Eğer bu kişiler yakalanır ise bu kişilerin Rusya'ya sınır dışı edilmesinin de uygun olacağı bildirildi. Yine aynı belgeden aslen Haçinli olan Ermeni terörist Agasi'nin sınır dışı edilmek amacıyla Mersin'e sevk edilmek üzere Adana'da bekletildiği bilgisine de yer verildi.²²⁵

Ermeni örgütleri amaçlarını gerçekleştirmek için kendi dindaşları olsa bile kendilerine engel gördükleri kişileri acımadan öldürmeyi seçiyordu. 22 Ekim 1896 tarihli arşiv belgesinde yazıldığına göre; Haçin Tapu Kâtibi Kirkor Efendi pazar günü akşam saatlerinde evinde katledildi. Kirkor Efendi'yi katledenlerin Ermeni terör faaliyetlerine

²²² A.MKT. MHM, 617/20.

²²³ Y.PRK. DH, 6/18.

²²⁴ Yahya Bağceci, *1895 Zeytun Ermeni İsyanı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2008), 52, 54; Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, 117-118; Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 305.

²²⁵ A. MKT. MHM, 650/6.

karışanları devlete ihbar ettiği gerekçesiyle hareket ettikleri, bu cinayete karışanların bir an önce yakalanması için Adana Valiliği'ne gerekli talimatlar verildiği belirtiliyordu.²²⁶

15 Nisan 1903'te Halep Valisi Mecid Efendi tarafından merkeze gönderilen yazıda; İngiltere'nin Mersin Konsolosu Mösyö Masya'nın yanında iki kişi ile Adana'dan Maraş'a ve oradan da Malatya'ya gittikleri, İngiltere'nin Mamuratülaziz ve Diyarbakır konsolos vekili Mösyö Andresyan ile buluştukları tespit edilmişti. Mersin Konsolosu'nun daha sonra Gürün, Aziziye, Göksun, Elbistan yolu ile Haçin üzerinden Adana'ya döndüğü bildirildi. Konsolosun bu ziyaretinin çok şüpheli bir durum olduğu ve önemli yollar ile geçitler hakkında çeşitli rapor hazırladığı bilgisine ulaşıldığı da belirtilerek yetkililer uyarıldı.²²⁷

2.3.2. Haçinli Ermenilerin Ermeni İsyanlarına Destekleri

Haçin ve çevresinde yaşayan Ermenilerin bölücü faaliyetlere, Anadolu'da çıkan siyasi ayaklanma ve Ermeni olaylarına karıştıkları da görülmektedir. Nitekim 15 Temmuz 1890'da Hınçak Örgütü'nün tertip ettiği Kumkapı Nümayişinin liderleri arasında Haçinli Hamparsum Boyacıyan da görülmektedir. Bu olaylardaki başarısı ile Hınçak Komitesi İstanbul Şubesi başkanlığına getirildi. Olaylar sonrası yapılan soruşturma sonucunda tutuklanacağını anlayınca Atina'ya kaçmıştır. Aynı Boyacıyan, bu sefer de Kafkaslara giderek Taşnaklarla işbirliği yaparak, Birinci Sason Ermeni İsyanı'nda da etkin rol oynadı. Sason ve çevresinde 3.000 Ermeni eşkıyasını toplayarak isyan kıvılcımını ateşledi, böylelikle Avrupa'nın ilgisini ve dikkatini Ermeniler üzerine çekmeyi amaçladı.²²⁸ Örgüt içinde "Murat" kod adını kullanan bu elebaşı isyan bastırılınca tutuklansa da uzun süre hapiste kalmadı. II. Meşrutiyet döneminde Kozan Mebusu seçilerek mecliste görev yaptı.²²⁹

1892-1893 yıllarında Merzifon, Yozgat ve Kayseri'de yaşanan ve kısaca "Yafta Olayları" olarak adlandırılan Ermeni olayları, Atina Hınçak Komitesinin aldığı karar doğrultusunda, Merzifon Hınçak Komitesine iletilen emirle uygulamaya konulmuştur. Müslüman halkı devlet yönetimine karşı ayaklandırmak için Türkçe basılan afişler cami,

²²⁶ A.MKT. MHM, 617/11.

²²⁷ Y.PRK UM, 63/53.

²²⁸ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 461, 472; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2008), 214.

²²⁹ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 472-476

devlet daireleri, ev kapıları gibi birçok yere asılmış veya halka dağıtılmıştı. Bu olayların baş aktörlerinden biri “Moruk” lakaplı Hamparsum Boyacıyan’ın kardeşi Jirar (Madiros) adlı kişiydi. Haçinli Jirar bu afişlerin dağıtımında aktif olarak yer almış, Merzifon Hınçak İhtilal Komitesi’nde “Seyyar Müfettiş” görevine yükselmişti.²³⁰ Aynı tarihlerde Galata’da Ermeni Mektebi’nde okuyan Haçinli Çalıkyan, Haçinli Çalyan Karabet, Panduflacı Bagos, Tüfenkçi Agop ve Taciruşağı Matyos adlı kişilerin gizli bir örgüt kurdukları belirlenmiştir. Alınan istihbarata göre bu kişiler bazı önemli devlet adamlarına suikast planlamaktaydı. Bu kişilerden Çalıkyan Karabet hariç diğerleri harekete geçmeden yakalanabilmişti.²³¹ 16 Eylül 1894’te Talori²³² ve çevresinde çıkan isyanın elebaşlarından olan Hamparsum Muradyan’ın Haçinli olduğu bilinmektedir. Hamparsum’un Talori’ye gelerek Ermeni halkı kışkırttığı ve İngiltere’den destek aldığını söylediği iddia edildi. Fakat Hamparsum ve arkadaşlarının isyan çıkaramadan yakalandığı belgelerden anlaşılmaktadır.²³³

Arşiv belgesine göre, 3 Kasım 1895’te Haçinli Rupen’in oğlu Simon’un Handeresi nahiyesinin Sikavi (?) köyünde yakalandığında üzerinde sekiz yazılı evrak, ayrıca bir kesici alet, revolver fişegi ve bir parça da bal mumu vardı. Bu kişi Açmiyazın Mektebi’nde eğitim almış, Anadolu’da Hınçakyan örgütüne taraftar kazanmak için faaliyette bulunmaktaydı.²³⁴

Bölgede “Baron Agassi” olarak bilinen Agassi (Tchobanian) Çobanyan, 1895 Zeytun Ermeni isyanının baş aktörü olup Haçin kökenlidir. Agassi’nin Amerika ve İngiltere’de eğitim aldığı, 15 Temmuz 1890’da gerçekleşen Kumkapı Olaylarına karıştığı ve arkadaşları ile Amerika’ya kaçtığı bilinmektedir. Bir süre sonra Amerika’dan Kıbrıs’a ve oradan da Antakya üzerinden Anadolu’ya tekrar geldi. Antakya’nın Süveydiye köyüne kaçak silah getirerek çeşitli eylemler için hazırlık yaptı. Ayrıca Hınçakyan adlı Ermeni gizli örgütünün şubelerini bölgede her yere açmaya çalıştı. Ermenilerden yardım toplayarak Zeytun İsyanı’nı finanse etmeye çalıştı, çevresinde on beş bin kadar Ermeni eşkıyası toplandı. Baron Agassi’nin çalışmalarına Haçinli Ermenilerin de destek verdiği

²³⁰ Ahmet Kolbaşı, “Andon Rüşduni’nin 1892-1893 Yıllarında Kayseri Hınçak Komitesi Bünyesindeki Faaliyetleri”, *Tabula Rasa Felsefe & Teoloji Dergisi*, 12 (2004): 143-145.

²³¹ Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ermeni Komiteleri*, (İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2001), 16.

²³² Muş’un Sason kazasıyla Genç’in Kulp kazası arasında dağlık bir yer.

²³³ A.MKT.MHM, 750/14

²³⁴ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, 113.

bilinmektedir. Baron Agassi Maraş, Zeytun ve Göksun'da birçok katliamlara da karıştı.²³⁵ Agassi'nin örgütlediği ve elebaşılığını yaptığı 1895 Zeytun Ermeni İsyanı tamamen bastırılacakken Avrupalı devletler araya girdi. Avrupalı devletlerle varılan uzlaşma neticesinde isyanın elebaşlarının ceza olarak yurtdışına gönderilmesine karar verildi.²³⁶ Agassi, İngiliz subaylarının gözetiminde 13 Şubat 1896'da Zeytun'u terk etti. 12 Mart 1896'da da Mesajeri Kumpanyası'nın Saint isimli vapuru ile Mersin'den Fransa'nın Marsilya şehrine geçti.²³⁷ Bu elebaşının yaptıklarından dolayı hiçbir ceza almadan kurtulması Ermeni isyancılar için bir zafer olurken, katliama uğrayan Türkler için ise devlete güven azaltan yeni bir yıkım anlamına geliyordu.

Zeytun İsyanı'nın, Haçin ve çevresine de önemli yansımaları oldu. Çünkü Haçin Zeytun'a yakın bir konumda olup, Haçin'deki Ermenilerle işbirliği yapıyorlardı. Zeytun'da başlayan Ermeni isyanının yankıları ilk olarak eylül ayında hissedilmeye başlandı. 2 Ekim 1895'te Haçinli Kabaoğlu Mihran'ın iki Ermeni ile Haçin'e gelerek Zeytun'da çıkaracakları karışıklık için sözde asker temin etmeye çalıştıkları ve Zeytun'a doğru gittikleri belirtildi. 15 Eylül 1896 tarihli bir belgeden Zeytunluların çıkardığı karışıklıklara Haçinlilerin de karışacağı söylentisinin aslı olmadığı ifade edildi.²³⁸ Ancak Ermeni isyancılar Zeytun İsyanı'nın başarıya ulaşması için Haçin ve çevresinde karışıklık çıkarmayı amaçlamaktaydı.²³⁹ 30 Ekim 1895'te Sivas Valiliği'nden merkeze gönderilen telgrafta yer aldığına göre; Zeytun, Haçin ve Andırın kazalarından 8.000 Ermeni eşkıyası iki zaptiyeyi katlederek, Zeytun ve Elbistan kışlasının telgraf hatları ve suyunu keserek Türklerle yönelik katliamlara girişmişlerdi. Ayrıca bunların Darende ve Gürün kazalarını basmalarından da çekinildiği belirtiliyordu.²⁴⁰ 3 Aralık 1895'te Adana Valiliği'nden merkeze gönderilen yazıda; Zeytun, Fırnız ve Alabaş'a mensup Ermeni eşkıyalarının Haçin'e üç saat mesafeye kadar yaklaştıklarının Haçin Kaymakamlığı'ndan haber alındığı belirtildi. Bu yüzden Haçin ve çevresinde herhangi bir karşılıklılığın yaşanmaması için, Haçin ve çevresindeki askerlere ilaveten bir bölük askerin daha

²³⁵ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, 146; Halil Özşavlı, "1895 Antep Ermeni Olayları", *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS*, 5/8 (2012): 960-961.

²³⁶ A. Latif Dinçaslan, *Zeytun ve Çevresindeki Ermeni İsyanları (1895-1921)*, (Kahramanmaraş: Ukde Yayınları, 2008), 117.

²³⁷ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, 148.

²³⁸ HR.SYS, 2810/2.

²³⁹ Bağçeci, *1895 Zeytun Ermeni İsyanı*, 241.

²⁴⁰ Y.PRK. UM, 33/22.

Haçin'e kaydırıldığı ifade edildi.²⁴¹ Devlet, Haçin'de herhangi bir karışıklık çıkması durumunda kazayı gerektiğinde top atışı altında bırakabilecek şekilde bir kışla inşaa etti. Halk arasında o yıl doğanlar için “*Zeytun Senesinde doğdu*” ifadesi kullanıldı.²⁴² 5 Kasım 1895'te Adana Vilayeti Polis Komiserliği'nden bildirildiğine göre; Nizamiye 40. Alayı'nın Birinci Taburu Birinci Mülazımı Kilisli Kürd Hasan Ağa ailesiyle Haçinli Rupenoğlu Babaoğlu oğlu Artin ile Maraş'a gittikleri sırada Haçin'e 15 saat mesafede bulunan Fırnız yakınındaki Alaçay denilen mahalde 90 kişiyi aşan Ermeni eşkıyası ile karşılaştı. Ermeni eşkıyaları tarafından Mülazım ve ailesi katledildi.²⁴³

2 Aralık 1895 tarihli Hınçakyan Gazetesi'nin 20 numaralı sayısında 1895 Zeytun Ermeni İsyanı ile ilgili olarak *Kilikya İhtilali* isimli bir yazı yayınlandı. Bu yazıda: “*Bu iş bitti. Bugün Zeytun ve Çokmerzimen ve Tokad asidir. Ve Haçin, Maraş hareket üzeredir. Zeytun ve Haçin dağlarından Çokmerzimen ve Tokad'a kadar bugün hürriyet ve ihtilalin kırmızı bayrağı dalgalanmaktadır. Hınçakyan'ın kuvvetli bölükleri Türk askerlerine karşı muzafferdir.*” denilerek, 1895 Zeytun Ermeni İsyanı ve isyancıları övülmekte, Haçinli Ermenilerin de bu isyana çok büyük destek verdikleri ima edilmektedir.²⁴⁴ 10 Ekim 1896'da Gemerekli Tano (diğer adı Murat Hınçakyan) gıyabında ömür boyu kürek cezasına çarptırılmış olsa da, Kayseri'de Ermeni halkı kışkırtmaya çalışırken yakalandı. İsyancı Tano ile beraber yanındaki 10 kişi de yakalandı. Tano'nun üzerinden Sis, Zeytun, Haçin Ermenilerine yönelik yazılmış isyana çağırان evraklar bulundu.²⁴⁵

25 Mart 1896 tarihli bir belgede; Zeytun İsyanı sonucu Avrupalıların Ermenilere yardım yaptığı, İstanbul'da Avrupalılar tarafından bir komisyon kurulduğu ve komisyonun Haçin'de Amerikalı Mr. Martin'e her hafta akçe verdiğiinden bahsedilmektedir. Bu durumdan hükümetin haberdar edilmediği ve bunun da birçok şaibeye sebep olduğu vurgulandı. Bu yüzden bu yardımın hükümetin gözetiminde yapılmasının daha uygun olduğu belirtildi.²⁴⁶

²⁴¹ Y.PRK.UM, 33/29.

²⁴² Ahmet Cevdet Çamurdan, *Kozan'ı Tanıyalım*, (İstanbul: Öner Matbaası, 1978), 102.

²⁴³ A.MKT. MHM, 646/29.

²⁴⁴ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, 115.

²⁴⁵ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, 427.

²⁴⁶ Bağçeci, *1895 Zeytun Ermeni İsyanı*, 238-239.

1 Nisan 1896'da bir grup eşkıyanın Haçin'i basacağı haber alınarak bir tabur askerin gönderilmesi için Ethem Paşa'ya yazı yazıldı. Ayrıca Adana Kumandanlığı da herhangi bir karışıklık çıkmaması için ikaz edidi. Feke ve Alâşehir taburlarından 235 asker mevcutlu iki taburunun Haçin'e gönderileceği belirtildi. Daha sonradan bu haberin asılsız olduğu ortaya çıktı ve eşkıyaların Fırnız'da olduğu anlaşıldı. Fırnız'ın Zeytun'a yakın olduğu, gerekenin yapılması için oradaki yetkililer uyarıldı.²⁴⁷

12 Ağustos 1896'da Haçin ve Zeytun'un Müslüman ahalisinin ağustos ayına kadar yaylaya çıkacağı ve bu durumu fırsat bilen Ermenilerin Haçin, Süvediyeye ve Zeytun tarafından saldırıcaıkları haber alınması üzerine yetkililer uyarıldı.²⁴⁸ Yukarıda verdiğimiz bilgilerden görüleceği gibi Haçinli Ermenilerin ileri gelenleri İç Anadolu ve Doğu Anadolu'daki Ermeni isyanlarına ve olaylarına karışmışlar hatta ön saflarda yer almışlardır. Özellikle Kayseri, Sason, Zeytun, Kumkapı Nümayişi ve Muş gibi bölgelerdeki olayların baş aktörlerinin Haçinli Ermenilerin ileri gelenleri olduğu açıktır. Ermeniler böylelikle Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması için Avrupalı devletlerin desteğini sağlamaya çalışmışlar, devletin askeri gücünün etkilerini azaltmaya gayret etmişlerdir. Ayrıca fırsat bulduklarında buradaki olayları Haçin ve çevresine de yaymaya çalışmışlardır.

2.3.3. Haçinli Ermenilerin Siyasi Örgütlenme ve Silahlanma Faaliyetleri

Haçin'de yaşayan Ermenilerin siyasi faaliyetlerinin ikinci ayağı bölgelerinde siyasi olarak örgütlenme ve silahlanma faaliyetleri şeklinde gerçekleşti. Bilinen ilk siyasi faaliyetler XIX. yüzyılın ikinci yarısında başladı. Nitekim 27 Ocak 1888'de Kozan Tabur Ağası'nın başkente gönderdiği bilgide Ermenilere ait yasa dışı evrak, tiyatro metinleri, dört adet mektup ve birkaç şarkının tercüme edilip gönderildiği belirtildi. Ermenilerin bu tip faaliyetlerinin halka zarar verdiği de vurgulandı.²⁴⁹

1890'da Haçin kazası yakınlarında yer alan büyük mağaralarda Ermenilerin silah üretimi yapmaya çalıştıkları yazışmalardan bilinmektedir. Haçin'in zengin Ermenilerinden olan Recepyan Hamparsum Ağa'nın Misak, Maniyan Astor Ağa'nın oğlu Asayil Dila, Terziyan Artin'in oğlu Doktor Bedros, Şıkırdımyan Hacı Karabet Ağa'nın

²⁴⁷ YPK.ASK ,110/71.

²⁴⁸ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, (İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1998), 330.

²⁴⁹ Y.MTV, 30/38.

oğlu Misak, silah üretimi konusunda kışkırtıcılık yapanların başında gelmekteydiler. Kaza dışındaki manastırın hemen yanı başında bulunan mağaralarda silah yapıldığı Kayacırlıklı Ali Çavuş'un ihbarı ile ortaya çıktı. Kaymakam Tefik Bey, Jandarma Teğmeni Mehmet Efendi ve Yüzbaşı Ömer Lütfi Efendi jandarmalar ile baskın yaptıklarında mağarada sekiz bomba imal edildiği tespit edildi. Haçinli Ermeniler ise tutuklanan çocuklarının suçsuz olduklarını ve iftiraya uğradıkları yaygarasını yaptılar. Yakalananlar Adana'ya sevk edildi ise de Ermeni ileri gelenlerinin baskısı ile hiç kimse ceza almadan aklandı.²⁵⁰ 18 Aralık 1890 tarihli belgeye göre, Haçin kazasında Zara Hatun ve dört kişinin yakalandığı ve bu kişilerin üç sene ağırlaştırılmış hapse mahkûm edildiği bildirildi. Bu kişilerin bir gizli cemiyet kurarak ortalığı karıştırdıkları ele geçirilen belgelerden anlaşılmaktadır.²⁵¹

1891'de Haçin'de 25 kişiden oluşan yasa dışı faaliyet gösteren *Maksad* adlı bir örgüt tespit edildi. Bu kişilerin tutuklanarak Adana İstinaf Mahkemesi'nde yargılandığı bilinmektedir. Bunlardan 11 kişi küçük suçlardan, diğer 11 kişi de cinayetten ceza aldı. Ceza alanlar içerisinde Haçin Ermeni Mektebi Muallimi Mardiros Garip Boyacıyan (diğer adı Jireyar) on beş sene ve kardeşi Hamparsum Boyacıyan (diğer adı Murat) on sene kürek cezası aldı.²⁵²

6 Ekim 1894 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde Haçin ve Sis'te güherçile²⁵³ kaçakçılığı ve barut imalatının yaygınlaşmaya başladığı belirtildi. Ermeni eşkıyaları güherçileyi gaz yağı tenekelerine doldurulduktan sonra üzerlerine iç yağı doldurulmakta, çöp, boya, pamuk yünü adıyla sevklerini yapmaktaydılar. Haçin'in bazı köylerinde de barut imalatı ve sevki yapılmaktaydı.²⁵⁴

14 Ağustos 1894 tarihli Osmanlı belgesine göre, Haçinli Jandarma Ali oğlu Turan, Haçin'e dört saat mesafede bulunan Hançer adlı dereye bir grup Ermeni çetesi tarafından pusu kurularak şehit edildi. Ayrıca bu eşkıya çetesine mensup Ermenilerin şehidin değerli eşyalarını da gasp ettikleri anlaşıldı. Olayın duyulması üzerine Mülazım-ı Evvel Mustafa Efendi takip işiyle görevlendirildi. Yapılan tahkikat neticesinde bu Ermeni çetesine mensup kişilerin Haçinli, Adanalı ve Zeytinlu oldukları tespit edildi. Bu yüzden

²⁵⁰ Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 109.

²⁵¹ DH. MKT, 1809/57.

²⁵² Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, 22.

²⁵³ Barut gibi patlayıcılarda kullanılan ak renkte ve billur durumunda bileşik bir madde.

²⁵⁴ Bağçeci, *1895 Zeytin Ermeni İsyanı*, 54.

eşkîyaların yakalanması için Haçin, Kozan, Zeytun, Maraş ve Halep idarecileri uyarıldı.²⁵⁵

Adana Vilayeti Polis Serkomiserliği'nden 7- 8 Nisan 1896 tarihinde alınan bilgiye göre, Haçin kazasına iki saat mesafede olan mağaralarda dinamit ve silah yapımı için kullanılan aletler bulundu. Mihran ve Serkiz adlı şahısların aranması sonucunda üzerlerinde biri boş ve yedisi dolu gülle ele geçirildi. Bu işle alakası olan Kepedmiyan Avadis, Ciğerciyan Daniel, Şıkırdımyan Misak ve Dişçi Haron da tutuklandı, Hamparsum Boyacıyan, Hoca Mıyıkoglu Rupen ve Rusyalı bir Ermeni ise tüm aramalara rağmen yakalanamadı.

25 Aralık 1900'de Haçin kazasında 20 Ermeni, Müslümanları tahkir ve darp etmeye başladı. Bu 20 kişi hemen yakalanarak adliye sevk edildi. Yargılamalar sonucu bu kişilerden biri 6, altısı 5, biri 2, dokuzu ise birer sene ceza aldı. İkisinin yaşı küçük olduğu için çektikleri ceza kâfi görülerek tahliye edildi.²⁵⁶

26 Ekim 1905 tarihli belgeye göre, Zeytun'da tutuklanan Sürenoğlu Haçin ile Devlet isimli iki Ermeninin verdiği ifade üzerine Adana'da soruşturma başlatıldı. Neticede Hınçakyan Cemiyetine mensup Haçin'de 3 ajan olduğu, Haçin'deki fesat cemiyetine mensup Merkanoglu Vanis'e, Haçin'deki Ermeni Mektebi'nde muallim olan iki kişi tarafından barut ile 2 revolver tipi tabanca verildiği ortaya çıktı.²⁵⁷

²⁵⁵ *DH.EUM.EMN*, 84/34.

²⁵⁶ *BEO*, 1597/119731.

²⁵⁷ *Y.A. HUS*, 495/125.

III. BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA HAÇIN VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİLER

3.1. 1909 Adana Ermeni İsyanı

1909 Adana Ermeni İsyanı'na kadar bu vilayette herhangi bir büyük karışıklık çıkmamıştı. Fakat Adana'da karışıklık çıkması için de uygun şartlar beklenmekteydi. Adana'daki Ermenilerin gizliden silahlanmaya çalıştıkları²⁵⁸ ve yasadışı faaliyetlere giriştikleri bilinmekteydi. Anadolu'da olduğu gibi Haçin ve çevresinde yaşayan Ermenileri isyana teşvik konusunda Ruslar başı çekmekteydi. Çünkü Ruslar Doğu Anadolu ve Çukurova yolu ile Akdeniz'e inmek istemekteydiler. Rusların ve batılı devletlerin etkisiyle Haçin ve çevresindeki Ermeniler nüfuzlarını artırmaya yönelik faaliyetlere yöneldiler.²⁵⁹ 1909 Adana Ermeni isyanı öncesinde her Ermeni evinde 10 ile 15 ailenin kaldığı fark edildi.²⁶⁰ 1909 olayları öncesinde Sis kazasının güney kısmında bulunan Tılan arazisi de tam bir tartışma konusu idi. Sis Katoğikosluğu bu arazisinin kendisine ait olduğunu iddia ederek bu durumun çözülmesi için Çukurova'da bulunan tüm kiliselerin desteğiyle protesto mitingleri organize etti. Bu mitingleri organize eden kişiler arasında Moşi Efendi, Babikyan Haçer, Gökderiliyan Karabet adlı kişiler vardı.²⁶¹

İngiltere ise sömürgelerine giden yolda Osmanlı Devleti'nin doğu ile bağlantısını kesmek istiyordu. Özellikle Hicaz demiryolunu baltalamak ve de Arap yarımadası ile devletin bağlantısını keserek Doğu sömürgelerini emniyete almak istemekteydi. Bu

²⁵⁸ Helen Davenport Gibbons, *Tarsus'un Kırmızı Kilimleri*, Çev. Atilla Tuygan, (İstanbul: Pencere Yayınları, 2009), 27.

²⁵⁹ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 550.

²⁶⁰ Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, Düz. İsmet Parmaksızoğlu, (Ankara: TTK Yayınları, 2002), 2.

²⁶¹ Ahmet Uçar, Selman Soydemir ve Kemal Arıkan, *Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz 1909)*, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), I: 381; Bu arazi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Yazan, *Kozan Sancağında Ermeni Faaliyetleri*, 92.

yüzden Adana Ermeni İsyanı bu durum için ilk deneme yapılmış bölge idi. Ayrıca Rusya, Fransa ve İngiltere'nin Adana Ermeni İsyanı ile uyumu da test edilmiş olacaktı. Bu nedenle olsa gerek, Fransa ve İngiltere Ermenilerin Doğu Akdeniz'den Anadolu'ya silah sevklerine hiç ses çıkarmadılar.²⁶²

Meşrutiyet'in ilanı ile oluşan hoşgörü ortamında Çukurova'da yaşayan Ermeniler bağımsız bir Ermeni devletinin hayaline kapılmışlardı. Bu yüzden bağımsızlık çağrıştıran şiirler okunmakta ve buna dair propaganda piyesleri ulu orta sergilenmekten çekinilmemekteydi. Ermeni okullarında ihtilal şarkıları söylenmekte, bağımsızlık ifade eden resim ve armalar yaygınlık kazanmaktaydı. Bu durum Müslümanlara çok rahatsızlık verse de, idareciler vicdan özgürlüğüne helal getirmemek için sesiz kalmaktaydılar.²⁶³ İngiltere'nin Adana Konsolosu Doughty Wylie'nin verdiği bilgiler doğrultusunda, İngiltere Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'ın hazırladığı *Adana Ermeni Olayları Raporu* da bu yaşananları doğrulamaktadır. Rapora göre; Meşrutiyetin Ermenilere büyük yarar sağladığını, yaşanan özgür ortamla Ermenilerin yoğun bir şekilde Avrupa'dan silah ve cephane ithal ettiğini belirtmektedir.²⁶⁴ Bu silahların bir kısmı ise Kıbrıs, Beyrut ve Suriye üzerinden getirilmekteydi.²⁶⁵

3.1.1. 1909 Adana Ermeni İsyanı'nın Başlaması

Adana Ermeni İsyanı gerçekleşmeden bir gün öce 31 Mart Vakası gerçekleşmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu olayı Hareket Ordusu ile bastırabilmişti. Başkentte bu olayın olması hükümetin Adana'da yaşanan olaylara geç müdahale etmesine neden olacaktı. Ermeniler bu olayı kullanarak Adana Ermeni İsyanı'nı 31 Mart Vakası ile ilişkilendirmeye çalıştılar. Ayrıca olayların ilerici, modern düşünceli Ermeniler ile fanatik ve gerici Müslümanlar arasındaki çekişmelerden kaynaklandığını ispata çalıştılar.²⁶⁶

Adana'daki olaylar 9 Nisan 1909'da başladı. İsfendiyar ve Rahim adlı iki Türk genci, Ohannes adlı bir Ermeni tarafından öldürüldü. Türkler bu durum karşısında; “*Katili*

²⁶² Halil Ersin Avcı, “Türk-İngiliz İlişkilerinde Ermeni Faktörü”, (Yayınlanmamış Doktora Terzi, İstanbul Üniversitesi, 2010), 218-219.

²⁶³ Salâhi R. Sonyel, “İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları”, *Belleten*, 51/201 (1987): 1266-1267.

²⁶⁴ Halil Ersin Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, (İstanbul: Paraf Yayınları, 2010) 210.

²⁶⁵ Ahmet Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları, 5 Adana'lı Ne diyor?* (Adana: Alev Dikici Basım, 2016), 23.

²⁶⁶ Çalyan Karabet, “Adana Vakası ve Mesulleri”, içinde *1909 Adana Katliamları: Üç Rapor*, Çev. Ari Şekeryan, Ed. Ari Şekeryan, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015), 46-48.

siz bulmayacak iseniz bize bırakın bulalım, icabını da icra edelim.” diye tepki gösterdiler. Devlet görevlilerinin tüm aramalarına rağmen katiller bulunamadı. Bu sırada Paskalya dolayısı ile Hristiyan evlerinden silahların sıkılması ve yapılan gösteriler Türklerin endişesini bir kat daha arttırdı. Bu yüzden yetkililer kilise çevresinde güvenlik önlemi almak zorunda kaldı.²⁶⁷ Olaylar bu şekilde gelişirken dedikodu kazanı kaynamaya başladı. Nitekim 13 Nisan akşamı Ermeniler tarafından şehir dışında birkaç Türk’ün katledildiği dedikodusu şehrin gergin havasını iyice gerdi. Haberin asılsız olduğu ortaya çıktı, fakat bu sefer de bir Ermeni gencinin öldürüldüğü haberi ortalığa yayıldı. Bu yüzden Ermeni esnaflar Adana merkezde bulunan dükkânlarını açmadı. Bunu gören Türk esnaf da tepki göstererek aynı şekilde iş yerlerini açmadı. Durumun ciddiyetini geç de olsa anlayan vali ve yetkililer çarşıya giderek tüm esnafı yatıştırmaya çalıştı. Tam bu sırada 31 Mart Vakasının haberi şehre ulaşmış ve bu durum huzursuzluğun bir kat daha artmasına neden olmuştu. Bu olaylar yaşanırken iki Ermeninin üzerinden bir deste martini ve cephaneye çıktı. Bir grup Ermeni de Ermeni Mahallesinden köprüye doğru geçen Müslümanlara doğru ateş etmişlerdi. Sisliyan Avadis isimli Ermeni’nin evinden açılan ateş sonucu Çerkez Mehmet öldü. Şehirdeki dışarıdan çalışmaya gelen işsizlerin dükkânları yağmalamaya başlaması olayların birden bire kontrolden çıkmasına yetti.²⁶⁸

Olayların duyulması üzerine Haçin ve Zeytun’dan bir grup Ermeni Dört Yol’da toplandı. Bunun üzerine Jandarma Yüzbaşı Hacı Hasan, sancak komiseri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi Mehmet Bey ile 25 redif ve jandarma Dört Yol’a aktarıldı.²⁶⁹ Adana Valisi Cevat Bey, olayların büyümesi üzerine Adana’ya bir miktar polis aktarılması gerektiğini İstanbul’a bildirdi. Cevat Bey’in olayın ciddiyetini tam kavramadığı anlaşılmaktadır. Nitekim olaylar daha da artınca Dâhiliye Nazırlığı’ndan bölgedeki askerlerin Adana’ya aktarılmasını talep etti. Hükümetten yabancılara yönelik olabilecek katliam girişimlerin engellenmesi de istenmekteydi.²⁷⁰

²⁶⁷ Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları 1908-1909*, Düz. B. Kodaman ve M.A. Ünal, (Ankara: TTK Yayınları, 1996), 82; Ermeni kaynakları olayın iki taraf arasında yaşanan bir namus cinayeti olduğunu belirtmektedir. Bkz. Karabet, “Adana Vakası ve Mesulleri”, 40-41; Raymond Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, Çev.: Ayşen Taşkent Ekmekçi, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 132.

²⁶⁸ Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları 1908-1909*, 83.

²⁶⁹ Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları*, 68.

²⁷⁰ Seda Bayındır, *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1997), 14.

Olaylar 15 Nisan'dan sonra hızla yayılmaya başladı. Nitekim Nacarlı'da yaşayan Hristiyanlar komşu köylerdeki elli kadar Müslüman'ı katlederek Dört Yol'a kaçmışlardı. Bu sırada İngiliz savaş gemisi "Swiftsure" Çukurova kıyılarında dolaşmaya başladı.²⁷¹ İngiliz gemilerinden hariç Fransa, İtalya, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve ABD savaş gemileri de Mersin limanı açıklarında demirlemişlerdi. Savaş gemileri kıyıya her an çıkarma yapacak vaziyette beklemelerine rağmen kıyaya hiçbir devlet asker çıkarmayı cesaret edemedi. Bu durumun temel sebebi, herhangi bir devletin karaya asker çıkarması durumunda bölgede üstünlük yarışının kızışacağından çekinilmesi idi. Ayrıca Adana'ya müdahale edilmesinden dolayı olayların daha da büyümesinden çekiniliyordu. Böyle bir durumda halk galeyana gelebilir ve ölümler daha da artabilirdi.²⁷²

Adana'ya destek için gelen askeri kuvvetler Kumluk Mevkii'ne yerleşmişti, bu kuvvetlere de 25 Nisan 1909'da Ermeniler tarafından ateş açıldı. Böylece Ermeni İsyanı'nın ikinci safhası da başlamış oldu. Ermeniler tarafından 15 asker şehit edildi. Olaylar tamamen 30 Nisan'da ancak kontrol altına alınabildi. Olayların giderek büyümesinden çekinen hükümet, 30 Nisan 1909'da Adana Valisi Cevat Bey'i görevden alarak yerine Burdur Mutasarrıfı Babanzade Mustafa Zihni Bey'i atadı. Aynı zamanda Kumandan Ferik Mustafa Remzi Paşa da görevden alınarak yerine mürettep kuvvetler kumandanı Boşnak Miralay Mehmet Ali Paşa getirildi. Adana'ya bir kruvazör ve bir miktar da asker gönderilmesine karar verildi.²⁷⁴ Adana'daki yargılamaların hızlı yapılması ve huzurun bir an önce sağlanması için Cemal Paşa'nın 1 Ağustos 1909'da Adana'ya vekâleten vali atanması uygun bulundu. Hemen bölgeye ulaşan Cemal Paşa, 2 Ekim 1909'da Adana'ya asaleten vali olarak atandı.²⁷⁵

3.1.2. 1909 Adana Olaylarının Haçin'e Yansımaları

1909 Ermeni İsyanının bölgeye ilk yansımaları 14 Nisan'da oldu. Kevorkian'ın iddiasına göre; Sis kazasında geleneksel olarak düzenlenen güreş turnuvasında bir Rum güreşçinin bir Türk güreşçiyi yenmesiyle Ermeniler ile Türkler arasında bir gerginlik

²⁷¹ Bayındır, *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, 52.

²⁷² Yücel Güçlü, "Milli Mücadele Yıllarının Öncesinde ve Sonrasında Adana Vilayetindeki Ermeniler (1908-1921)", *Türkiye Günlüğü*, 145 (2021): 191.

²⁷⁴ Salâhi R. Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)", *Belleten*, 51/201, (1987): 1273.

²⁷⁵ Cemal Paşa'nın Adana valiliği için bkz. Nevzat Artuç, *Cemal Paşa*, (Ankara: TTK Yayınları, 2008), 70-71.

çıktı.²⁷⁶ Abdurrahman Kütük'ün tespitine göre Kozan Ortaokulu bahçesinde yapılan güreş müsabakası sırasında bir Rum güreşçisi Türk güreşçisini yenmesiyle gerginlik ortaya çıktı. Rum güreşçiye yapılan baskılar sonucu Rum güreşçi isteyerek yenilmişti.²⁷⁷ 14 Nisan'da Sis çevresinde büyük kalabalıkların toplandığı görüldü. Bu kalabalığın 500 kişiyi bulduğu bilinmektedir. Çamurdanzade Hafız Osman Efendi bu kalabalığa hitaben yaptığı konuşmada; *"Bu Zeytun İsyanı gibi değildir. O zaman asker ve hükümet Müslümanlarla beraberdi. Kaldı ki kasabanın çoğunluğunu teşkil eden Ermeniler tamamen silahlanmış, müstahkem yerlere çekilmiş, mukavemete hazırlanmışlardır. Sizin aşiret diye başınıza topladığınızın çoğunun silahı yok, bellerinde kendir vardır. Şehre girer girmez dükkânları yağmalayacaklar, askerler ve Ermeniler de onları kıracaktır. Söyleyin o adamlara benimde selamımı ulaştırın dağılsınlar gitsinler."*²⁷⁸ sözleri etkili oldu. Nitekim kalabalık hiçbir olaya sebebiyet vermeden dağıldı. Özellikle Sis kazasının devlet memurlarının özverili çalışması burada büyük felaketlerin yaşanmasına engel oldu.

1909 öncesinde Haçin ve çevresinde büyük olaylar meydana gelmemişse de, daha önce de bahsettiğimiz gibi Haçin ve çevresinde Ermenilerin silahlanmaya çalıştıkları ve gizli örgüt kurdukları da bir gerçektir.²⁷⁹ Bu durum Ermenilerin Meşrutiyet ile daha da şımarmalarına, daha rahat faaliyette bulunmalarına neden oldu. Olayların baş sorumlusu olarak kabul edilen Ermeni Piskoposu Peder Moucheg (Muşeg) Seropyan Efendi 800 kadar Ermeni atlısı ile Hamidiye, Haçin ve Kozan'a gelerek manastırlarda Ermenileri tahrik eden siyasi tavırlar sergileyerek gövde gösterisi yaptı.²⁸⁰ 1909 Ermeni İsyanı'nın 4 yıl öncesinde Sis kazasında da Ermenilerin gizli siyasi örgüt kurdukları bilinmekteydi.²⁸¹ 1909 öncesinde Haçin'de murahhas görevinde bulunan Dernesiz Vanperyan Sis Katogikosluğu tarafından Maraş'ta görevlendirilmişti. 1908 yılının ocak ayında göreve başlayan Vanperyan ilk iş olarak Ermenilerin silahlanması konusunda çeşitli nutuklar

²⁷⁶ Raymond H. Kévorkian, "La Cilicie (1909-1921) Des Massacres D'Adana Au Mandat Francais", *Reveu D'Histoire Armenienne Contemporaine*, Tome III-1999, <https://www.imprescriptible.fr/rhac/tome3/>, (Erişim Tarihi: 19.06.2021)

²⁷⁷ Abdurrahman Kütük, "Kurtuluş Savaşı'nda Yukarı Çukurova", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2013), 34.

²⁷⁸ Çamurdan, *Kozan'ı Tanıyalım*, 104.

²⁷⁹ Simonyan, Haçinli Ermenilerin silahlanmadıklarını ve Ermenilerin elinde sadece av tüfeklerini olduğunu belirterek olayı trajikleştirmek isteyerek, Ermenilerin bu olayın kurbanları olduğunu göstermek niyetindedir. Ancak o da 4 Nisan öncesinde ortada asılsız birçok iddianın dedikodu yoluyla dolaştığını da belirtmektedir. Hrachik Simonyan, *The Destruction of Armenians in Cilicia April 1909*, Çev. Melissa Brown ve Alexander Arzumanyan, (Londra: Gomidas Enstitüsü Yayınları, 2012).

²⁸⁰ Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, (İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1961), 42; BEO, 3621/271525.

²⁸¹ Yazan, *Kozan Sancağı'nda Ermeni Faaliyetleri*, 107.

çekti. Bu durum Türkler arasında rahatsızlık yaratsa da devlet yetkililerinin zamanında önlem almasından dolayı olaylar çok büyümeden bastırılmıştı.²⁸²

1909 Adana Ermeni İsyanı öncesinde Haçin'deki bir tabur askerin çekilmesi olayların Haçin'e yansımaları açısından olumsuz oldu.²⁸³ Nitekim olaylar ilk defa Mart başlarında Haçin'de başladı. Adana mebusu olan Ali Münif Bey hatıralarında, olayların Haçin'de Müslümanlarla Ermeniler arasında görülen bir olay ile gerginliğin arttığını daha sonra da başlayıp geliştiğinden bahsetmektedir.²⁸⁴ Sis Manastırı Katogikos Efendi'nin istifa etmesi bazı din adamlarının Osmanlı hükümetini protesto etmelerine neden oldu. Yaşananların Haçin'de duyulması Müslüman ve Hristiyan halk arasında gerginliği artırdı. Bu yüzden Kozan Mutasarrıfı, Haçin'e bir miktar asker sevkini uygun olacağını Adana Valiliği'ne bildirildi. Buna ilaveten Feke Redif Taburu'ndan 150 kadar askerin Haçin'e acilen gönderilmesi uygun bulundu.²⁸⁵ Ermeniler evlerinden aldıkları silahlarla sokakları kapattılar. Feke Redif Taburu Haçin'e ulaştığında Ermeniler tarafından mukavemetle karşılanarak bu tabura silah ile karşılık verildi. Bu karşılaşmada Mülazim Tabedar Efendi ve iki Müslümanın katledilmesi Haçin'deki gerginliğin birdenbire artmasına neden oldu.²⁸⁶ Bu sırada hükümet konağında bulunan 20-30 kadar Türk askeri Ermenilerin depodaki silahları alma girişimi karşısında ateş açmak zorunda kaldı. Fakat daha sonra olaylar durulunca Ermeniler jandarmadan aldıkları 15 silahı tekrar teslim etti. Tüm bunlar Ermenilerin olaylara çok önceden hazırlık yaptıklarını göstermektedir.²⁸⁷ O tarihte Haçin'de bulunan Misyoner Rose Lambert'in ifadesine göre bu askerler Ermeniler tarafından hükümet konağına hapsedildi.²⁸⁸

20 Nisan 1909'da Adana Valisi Cevad Bey'in merkeze verdiği bilgide; Haçin, Sis ve Kars kazalarında bir takım Afşar ve Çeçen eşkıyasının yağma amacıyla zaman zaman saldırıda bulundukları ve yol güzergâhlarındaki memur ve zabıtalara da zorluk

²⁸² Ali Karahan, "1909 Maraş Olayları", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, 2008), 96.

²⁸³ Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları 1908-1909*, 77.

²⁸⁴ Taha Toros, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, (İstanbul: İSİS Yayınları, 1996), 49.

²⁸⁵ *BEO*, 3503/262696.

²⁸⁶ Uçar, Soydemir ve Arıkan, *Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908- 31 Temmuz 1909)*, II: 601.

²⁸⁷ Uçar, Soydemir ve Arıkan, *Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908- 31 Temmuz 1909)*, II: 627-628.

²⁸⁸ Rose Lambert, *Hadjin and The Armenian Massacres*, (New York: Kessinger Publishing, 1911), 42; Simonyan, Haçin'deki olayların 15 Nisan'da Ömer Lütfi Bey'in gelişi ile durduğunu belirtse de bu yanlış bir bilgidir. Çünkü Haçin'deki olaylar 20 Nisandan sonra son bulmuştur. Simonyan, *The Destruction of Armenians in Cilicia April 1909*, 115.

çıkardıklarını söylüyordu.²⁸⁹ Harbiye Nezareti'nden Haçin ve çevresinde olayların tehlikeli bir hal aldığı ve en yakın yerden 2 bölük asker gönderilmesi gerektiğinin altı çizildi.²⁹⁰

Haçin Ermeni Murahhasası Nerses, Haçin ve çevresinde süren olaylardan dolayı bazı aşiretlerin Haçin'i muhasara ettiklerini ve yağma tehdidinde bulunduklarını söyleyerek yardım istiyordu. Bu iddialar üzerine Harbiye Nezareti, Adana Valiliği'nden yeterli tedbirlerin alınması konusunda gerekli titizliğin gösterilmesini istedi.²⁹⁴ 19 Nisan 1909 tarihinde Harbiye Nezareti'ne yazılan cevapta; Haçin ve Bahçe kazalarında karışıklıkların devam etmekte olduğu, bu işin Redif taburu ile çözülemeyeceği, bir Fırka-i Nizamiye'ye lüzum olduğu bildirildi.²⁹⁵ Haçin ve çevresinde Ermenilerin silahlandığı ve bunun Türkleri endişelendirdiği devlet yetkilileri tarafından ifade edildi. Adana Vilayeti de olumsuzluklarla baş edememiş, olayların bastırılabilmesi için; tam donanımlı bir süvari alayı, 3 veya 4 nizamiye taburu ile birkaç top ihtiyacı olduğunu merkeze ilettili.²⁹⁶ 26 Nisan 1909 tarihinde Adana Valisi Cevad Bey'in merkeze gönderdiği bilgide; Haçin'de gerginliğin devam ettiği, fakat Haçin'e Misis Redif Taburu'nun sevk edilmesi sonucu Haçin ve çevresindeki olayların sonlanacağı, bir iki gün içinde de sükûnetin sağlanacağını belirtildi.²⁹⁷

Haçin'deki olaylara son vermek amacıyla 380 mevcutlu Misis Redif Taburu Haçin'e ulaştı. Buna ilaveten Sis'de bulunan 200 mevcutlu iki nizamiye bölüğü de Haçin'e gönderildi.²⁹⁸ Misis'ten gelen taburun başında Yüzbaşı Ömer Lütfi Bey bulunmaktaydı. Askeri takviye gelmeden önce Haçin Kaymakamı olan Beyrutlu İskender Bey'in görevini bırakarak kaçması Ermenilerin daha da cesaretlenmelerine neden olmuştu. Haçin merkezde yaşayan Müslümanlardan sadece kışlaya ve Jandarma Komutanlığı'na sığınabilenler kurtulabilmişti. Teğmen Tabedar Efendi Müslümanları güvenli yerlere sevk etmekle meşgul iken, Kağnıpazarı mevkiinde yanındaki 8 kişi ile beraber Ermeniler tarafından şehit edildi. Bu çatışmada Yazıcılardan Osman Efendi sol gözünden yaralı olarak kurtulabildi. Ayrıca çarşıdan evine gitmekte olan Leblebici Ömer

²⁸⁹ BEO, 3538/265303.

²⁹⁰ BEO, 35353536/265242.

²⁹⁴ BEO, 3541/265559.

²⁹⁵ BEO, 3536/265180.

²⁹⁶ BEO, 3537/265233.

²⁹⁷ BEO, 3539/265356.

²⁹⁸ Bayındır, *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, 48.

ve Jandarma Gazi Onbaşı da Ermeniler tarafından öldürölmek istense de bu kişiler yaralı olarak kurtuldu.²⁹⁹

Olaylar sürerken 23 Nisan 1909 tarihli *New York Times* Gazetesi'nde Haçin'de yaşanan olaylar; “*Amerikalı Kadın Tehlikeli Haçin'de*” başlığı ile verilmiş, haberde 5 Amerikalı kadının tehlike altında olduğu vurgulanmıştır. Misyoner kadınlardan biri olan Rose Lambert'in 22 Nisan tarihinde yaptığı yardım çağrısında, Haçin'in etrafının eşkıyalar tarafından çevrildiğı ve kasabaya ateş edildiğı iddiaları vardı. Misyoner evlerinin yakınlarındaki evlerin yanmaya başladığı, Haçin'de gece baskın olacağı dedikodusunun dolaştığı da aktarılıyordu.³⁰⁰ Misyoner Lambert, Ermenileri masum gibi gösterirken Türkleri suçlu göstermeye çalışmaktaydı. Rose Lambert böyle yaygara yaparken Yüzbaşı Ömer Lütfi Bey'den de misyoner binalarının korunması için birkaç asker istemiş, Ömer Lütfi Bey de gereken desteğı tereddütsüz yapmıştı.³⁰¹ Amerikalı Misyonerlerin durumuna ABD'nin de kayıtsız kalmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü ABD'nin ortaelçisi Osmanlı Devleti yetkililerini Haçin'de bulunan Amerikalı misyonerlerin başına bir şey gelmesi durumunda Mersin Limanına *Marblehead* adlı savaş gemisini göndermekle tehdit etti.³⁰²

1 Mayıs 1909 tarihli Adana İtidal Gazetesine göre Haçin ve çevresindeki olaylar takip eden ay içerisinde sükûnet bulabildi.³⁰³ Kevorkyan'a göre Haçin'deki olaylar Yüzbaşı Ömer Lütfi Bey'in 28 Nisan'da Haçin'e gelmesiyle son buldu.³⁰⁴ Redif Taburu bölgeye ulaşmadan önce yaşanan olaylarda; 18 işçi ve 11 Erzurum göçmeni, Fekeli Mehmet Onbaşı, Haçinli Reji Kolcusu Hacı ve oğlu Selahattin'in öldürölmesiyle Türklerden toplamda 40 kişi şehit olurken, Gürbüzlerden Cin Ömer isimli kişi yaralıydı. Bunun dışında olaylar sırasında Hatınkızıoğlu Ali, eşi Şadiye ve oğlu Halil evlerine atılan bomba etkisiyle kör olurken, kızlarının yüzünde de derin yaralar vardı.³⁰⁵

Sabık kaymakam olaylar sırasında kaçtığı için Yüzbaşı Ömer Lütfi Bey Haçin kaymakamlığına atandı. İlk iş olarak bazı Ermenileri kışkırtıcılık yaptıkları için Adana'ya

²⁹⁹ Kaytancı, *Hacın*, 378.

³⁰⁰ New York Times, “*Amerikalı Kadın Tehlikeli Haçin'de*”, 23 Nisan 1909.

³⁰¹ Lambert, *Hadjn and The Armenian Massacres*, 55.

³⁰² İsmail Köse, “ABD'li Misyonerlerin 1830-1917 Yılları Arasında Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerine İki Ülke Diplomatik İlişkilerine Etkisine Genel Bir Bakış”, içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ed. Metin Hülagü ve Musa Şaşmaz, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 158.

³⁰³ Adana İtidal Gazetesi, Cilt II, s. 590.

³⁰⁴ Kévorkian, <https://www.imprescriptible.fr/rhac/tome3/> (19.06.2021).

³⁰⁵ Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 120.

gönderdi. Bu olayı protesto etmek için Ermeni esnafları dükkânlarını açmayınca, Türk memurlar erzak sıkıntısı çekmeye başladı. Bunlar olurken Ermeni mahallesinden Türk mahallesine ateş edilmesi üzerine Türkler kaymakamlık binasına sığınmak zorunda kaldı. Burası da yeterli gelmeyince Türklerin bir kısmı kışlaya nakledildi. Ömer Lütfi Bey Ermeniler ile konuşarak onların yaptıklarının yanlış olduğunu anlatmaya çalıştı. Ermeniler yaptıklarının yanlış olduğunu kabul ederek, ortalığın sakinleşmesi için gerekenleri yapacaklarını isteksizce de olsa belirttiler. Ömer Lütfi Bey Ermenilere güvenilemeyeceğini düşünerek birtakım önlem almaktan da geri durmadı. Alınan önlemler neticesinde elebaşlarından Babikoğlu Lazar, Gölyeri denilen mevkide yakalandı. Lazar'ın üzerinde Rumlu'da bulunan bir papaza ve Pınarlar köyünden Recepyan Hamparsum Ağa'nın oğlu Misak Efendi'ye yazılmış iki mektup ele geçirildi. Rumlu'da bulunan papaza yazılan mektupta: “ *Şu bir iki gün içerisinde hayvan ve araçlarınızla çoluk çocuk topluca kasabaya geliniz. Vakit geçirmeyin. Büyük Komitenin buyruğu burada sizlere verilecektir. Öteki mektubu zaman geçirmeden Pınarlar köyünde Hamparsum Ağa'nın oğlu Misak Efendi'ye yetiştirmeniz önemle istenmektedir.*”, ifadeleri Ermenilerin bir isyan hazırlığında olduklarının en büyük göstergesidir. Tutuklanan Lazar, Ermeniler tarafından kaçırılmak istenmişse de başarılı olamamışlardır.³⁰⁶ Haçin'deki Ermenileri kışkırtmak konusunda Haçin Murahhasası Nerses başı çekiyor,³⁰⁷ Kaymakam Ömer Lütfi Bey'i tehdit etmekten bile geri durmuyordu. Nerses'i her konuda ve koşulda yanında olan, Papaz Gavrit, Dabakyan, Tahtasakaoğlu, Muhtar Mumyan, Tülekyan Kalos, Astaryan Manuk, Nalbantyan, Mihran Lamsacyan gibi şehrin ileri gelenleri destekliyordu.³⁰⁸

3.1.3. 1909 Adana Ermeni Olaylarının Kayıpları ve Haçin

1909 Ermeni İsyanı'nın başlama sebeplerinde olduğu kadar, yaşanan olaylar sırasındaki kayıp sayılarında da çok farklı görüşler vardır. Özellikle Ermeni kaynakları bu olayla ilgili Ermeni kayıp sayılarını bilinçli olarak fazla göstermeye çalışmışlardır. Ermeni Patrikhanesi'ne göre olaylar sırasında Ermeni kaybı 21.300 kişi iken, Edirne Mebusu Babikyan'ın verdiği rapora göre, toplam Ermeni kaybı 21.001'dir.³⁰⁹ Ermeni

³⁰⁶ Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 121, 123.

³⁰⁷ BEO, 3542/265639.

³⁰⁸ Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 123.

³⁰⁹ Hagop Babigyan, “Adana Raporu”, içinde *1909 Adana Katliamları: Üç Rapor*, Çev. Ari Şekeryan, Ed. Ari Şekeryan, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015), 131.

komiteleri ve Muşeg'e göre ise Ermenilerin kayıpları 30.000'i bulmaktaydı.³¹⁰ 8 Mayıs 1909'da Adana Valisi Mustafa Zihni Bey'in merkeze verdiği bilgide; Adana olaylarında Müslümanlardan ölen kişiler 1.924, Ermenilerden ölenlerin sayıları 1.455 kişidir. Olay sonunda hazırlanan rapor aşağıdaki tabloda verilmiştir. Burada o sırada henüz bilgi alınamayan Hassa ve İslâhiye ilgili bilgiler yoktur. Adana Valisi Mustafa Zihni Bey bu rakamlarda hata olabileceğini ve kesin rakamlara derinlemesine bir incelemeden sonra ulaşılabileceğini ifade ediyordu. Sayılardan anlaşıldığı üzere valinin bildirdiği rapor ön soruşturma sırasında elde ettiği bilgiler olup hatalı olması muhtemeldir. Ermenilerin iddia ettikleri toplam 30.000 sayısının oldukça abartılı olduğu, çünkü olayların olduğu yıl Adana Vilayeti'nde toplam Ermeni nüfusunun 44.447 olduğu bilinmektedir.

Tablo 3.1: Adana Valisi Mustafa Zihni Bey'in Bildirdiğine Göre Adana Olaylarındaki Yaralıları ve Ölenleri Gösteren Tablo³¹¹

	Müslümanlar		Hristiyanlar	
	Yaralı	Ölü	Yaralı	Ölü
Adana	200	345	250	525
Adana Mezrası	40	625	30	250
Karataş	4	3	1	30
Misis	37	135	36	81
Sis	---	1	---	29
Kars	13	17	6	11
Haçın	10	78	14	15
Feke	---	---	---	2
Dörtyol-Turunçlu	108	89	28	78
Osmaniye	27	76	19	160
Bahçe	73	380	---	---
Yumurtalık	2	15	---	24
Tarsus	---	200	---	250
Toplam	553	1.924	382	1.455

Birinci Divan-ı Harb-i Örfi Heyeti tarafından hazırlanan rapora göre, olaylar esnasında toplam kayıp 6.229'dur. Ayrıca o tarihte Adana'ya gelen düzensiz işçilerden de bin kadarının ölmüş olabileceğinden bahisle, toplam rakamın 7000 ila 8.000 arasında olması gerektiği de belirtiliyordu. Aşağıdaki tabloda görüleceği gibi Haçın'de 15 Ermeni ve 78 Müslüman olaylar esnasında öldü. Diğer yerlerle karşılaştırıldığında Haçın'deki olayları Ermenilerin en az kayıpla atlattığı, ancak Müslümanların ise nüfuslarına göre en çok kayıp verdiği yer olduğu görülmektedir. Haçın merkezinde Ermeni nüfusunun

³¹⁰ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 556.

³¹¹ DH.MKT, 2807/40.

oldukça fazla olduğu düşünülünce, şehit edilen Müslüman sayısının fazla olması Haçınli Ermenilerin bir isyan girişimi için daima hazırlıklı olduklarına dair önemli bir kanıttır.

Tablo 3.2: Birinci Divan-ı Harb-i Örfî Heyeti'nin Hazırladığı Resmi Rapora Göre Kayıpları Gösteren Tablo.³¹²

	Hristiyan	Müslüman	Toplam
Adana	2.739	782	3.521
Bahçe	752	9	761
Hamidiye/Ceyhan	378	175	553
Tarsus	463	45	508
Osmaniye	372	66	438
Erzin	208	12	220
Sis /Kozan	114	1	115
Haçın	15	78	93
Kars/Kadirli	60	17	77
İslahiye	50	---	50
Karaisalı	44	---	50
Hassa	33	---	33
Elvanlı	13	1	14
Feke	2	---	2
Toplam	5.243	1.186	6.429

Adana'da valilik de yapan Cemal Paşa'ya göre ise olaylarda Ermenilerden 17.000 ve Müslümanlardan 1.850 kişi öldü. Cemal Paşa, Ermeni nüfusunun iddia edildiği gibi fazla olması durumunda Müslümanların kayıplarının daha fazla olacağını, olaylar esnasında tarafların birbirlerinden çok da farklı davranmadıklarını belirtmektedir.³¹³ Kâmuran Gürün'e göre; Cemal Paşa'nın verdiği rakamlar mahkeme sonrasına ait olduğu için Ermenilerin iddia ettikleri rakamlara göre daha gerçekçidir. Ayrıca olaylar esnasında bölgeden kaçan Ermenilerin geri döndükleri göz önüne alındığında, kayıp sayısının 17.000'e yakın olması mantıklı bulunmaktadır.³¹⁴

Adana Emeni İsyanı sırasında toplam kayıpları tam olarak söylemek mümkün değildir. Çünkü o tarihlerde Adana'ya çalışmak için şehir dışından çalışmaya işçi olarak

³¹² Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları 1908-1909*, 128.

³¹³ Cemal Paşa, *Hatıralar*, Düz. Behçet Cemal, (İstanbul: Selek Yayınları, 1959), 354.

³¹⁴ Gürün, *Ermeni Dosyası*, 254.

Ermeni ve Müslümanlar gelmektedir. Olaylar sırasında şehirde ne kadar işçi mevcudunun olduğu, gelen bu işçilerden ne kadarının öldüğü konusunda resmi kayıtlarda ve Ermeni kaynaklarında herhangi bir veri yoktur. Fakat Ermenilerin kayıpları ile ilgili iddialarının abartılı olduğu düşünülmektedir. Çünkü 1914 yılında Adana vilayetindeki toplam Ermeni nüfusu 55.686 kişidir. Eğer Ermenilerin iddialarındaki gibi 1909'daki hadisede 30.000 kişi ölmüş olsaydı, Ermeni nüfusunun bu kadar çabuk artışı mümkün olamazdı.³¹⁵

3.2. 1909 Adana Ermeni İsyanı İle ilgili Yargılamalar ve Haçın

Adana'da yaşananlar ile ilgili yargılama yapmak için mayısın başlarında bölgeye askeri bir mahkeme heyeti gönderildi. Mirliya Kenan Paşa'nın başkanlığındaki yedi kişiden oluşan bu heyetin çalışmaları sonucu, 127 Müslüman ve 92 gayrimüslim ile beraber toplamda 219 kişi tutuklandı.³¹⁶ Adana Ermeni İhtilal Komitesi üyesi olduğu bilinen ve olaylarda başrol oynadıkları bilinen Çalyan Karabet, Bezdikyan Zekerya, kardeşi Dikran Bezdikyan ve Doktor Recepyan tutuklanarak yargılanmak üzere devlet yetkililerine teslim edildi. Olayların Adana dışına yansımından dolayı Divan-ı Harp Heyeti'nin işlerinin aksamaması ve hızlı yargılama için ikinci bir heyetin de Cebelibereket Sancağı'na gönderilmesi de sağlandı. Bu heyetin çalışmaları Ermeniler arasında hoşnutsuzluk yarattı. Onlara göre heyet asıl suçluları bulmak yerine Hristiyanları suçlu göstermekle uğraşmaktaydı. Devlet, Avrupa'dan gelecek olası tepkilerden de çekindiği için, heyeti daha dikkatli davranması konusunda uyarmak zorunda kaldı.³¹⁷

Soruşturma ve yargılamaları sonuçlandırmak amacıyla ikinci heyet kurulması ve bir de Tahkik Heyeti'nin Adana'ya gönderilmesine karar verildi. Bu heyette Edirne Milletvekili Agop Babikyan ve Karesi Milletvekili Şefik Efendi görevlendirildi. Fakat Şefik Efendi'nin mazeret bildirmesi ile yerine Yusuf Kemal Bey getirildi. Bu heyetin içerisinde Danıştay Kâtibi Arif Bey ve Ermeni asıllı Musdikyan Efendi de vardı. Heyetin ilk görevi yaralıları ziyaret etmek ve yardıma muhtaç kimselere yardımın ulaşmasını sağlamaktı. İkinci görevleri ise, yaşanan olaylar ile ilgili bir rapor hazırlamaktı. Yusuf Kemal Bey, Fransız ve İngiliz konsolos yetkililerini de yaptıkları toplantıya da davet ederek azınlıklardan ve Avrupa'dan gelebilecek tepkileri

³¹⁵ Yazan, *Kozan Sancağında Ermeni Faaliyetleri*, 45.

³¹⁶ Bayındır, *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, 75.

³¹⁷ Bayındır, *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, 16, 77.

önleyebilmeyi amaçlamıştı.³¹⁸ Ermeniler bu süreçte de propagandayı unutmuyordu. Agop Babikyan 8 Temmuz 1909 tarihli Tasvir-i Efkâr Gazetesine verdiği demeçte; Ermenilerin suçlu olmadıklarını, bağımsızlık gibi hiçbir amaçlarının olmadığını iddia etti. Hatta Muşeg Efendi'nin olayları yatıştırmaya çalıştığını, Divan-ı Harp Heyeti'nin ise hatalı kararlar verdiğini belirterek sert, tutarsız ve tarafsız eleştiriler yöneltti.³¹⁹

Haçin ve çevresindeki olaylara karışanların yargılandığı mahkeme kayıtlarına göre Haçin'de 30 kişi, Kars'ta 6 kişi, Sis'te 10 kişi ve Feke'de ise 2 kişi ceza aldı. Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi Kozan Sancağı içerisinde Adana Olayları ile ilgili yargılamada en çok Haçin'de yaşayanlar ceza aldı. Bu durum Haçin'in idari merkezinde Ermeni nüfusunun daha yoğun olmasıyla paralellik göstermektedir.

25 Mayıs 1909 tarihli Takvim-i Vekayi Gazetesi'ne göre Haçin'de hırsızlık ve adam öldürme suçundan 23 gayrimüslim ve 22 Müslüman tutuklandı.³²⁰ 2 Haziran 1909 tarihinde Haçin'de 50 gayrimüslim, Kars'ta 2 Müslüman, 1 gayrimüslim, Kozan'da 27 Müslüman, 2 gayrimüslim ve Feke'de ise sadece 1 Müslüman tutuklu bulunmaktaydı.³²¹

³¹⁸ Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları", 1281-1282.

³¹⁹ Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*, (İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2001), 69.

³²⁰ Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*, 64; Yusuf Kemal Tengirşek İstanbul'a döndüklerinde Babikyan'a raporu hazırlamayı teklif etmiştir. Fakat Babikyan bu durumdan kaçınmıştır. Yine de Babikyan'a İngiltere Konsolosu'nun hazırladığı Fransızca raporu vermiştir. Babikyan raporu geri getirdiğinde hüküm kısmı olan ve de altında İngiliz konsolosunun imzası bulunan sekizinci kâğıt yok idi. Tengirşek raporun eksik olduğunu Babikyan'a belirttiğinde Babikyan telaşlanmış, Tokatlıyan'da yemek yerken düşürmüş olabileceğini belirtmiş ve ertesi gün orada buluşmaya karar vermişlerdir. Ertesi gün Babikyan buluşmaya Hınçak Komitesi Başkanı Muratyan ile gelmişti. Babikyan'ın her halinden telaşlı ve endişeli olduğu belli idi. Ertesi günün akşamında Babikyan'ın kalp krizi geçirdiği haberi alındı. Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 118-119.

³²¹ Emine Duran Pancar, "1909 Adana Ermeni Olayları", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2004), 103.

Tablo 3.3: Haçın'de I., II. ve III. Divan-ı Harbi Örfide Yargılanıp Ceza Alanlar³²²

Haçın Kazası		
Nu	İsmi	Aldığı Ceza
1	Zeynel oğlu Osman	15 sene kürek
2	Bilal oğlu Abdullah	15 sene kürek
3	Çıkırıkçioğlu Serkis	Müebbet
4	Peçaroğlu	Müebbet
5	Peçanoğlu	Müebbet
6	Kahveci Panahor	5 sene kürek
7	Sabihinoğlu	3 sene kürek
8	Keçeçioğlu Arşak	10 sene kürek
9	Yıllıkoğlu Hrand	Müebbet-kürek
10	Şıkırdımyan Kornahor	Müebbet
11	Bıçakcı Karabet	10 sene kürek
12	Doktor Hacı	10 sene kürek
13	Aşıroğlu Karabet	10 sene kürek
14	Komşu Bersum	10 sene kürek
15	Bağburdoğlu Hamparsum	1 sene kürek
16	Hansoğlu Kalas	1 sene kürek
17	Parsum Keşiş	1 sene kürek
18	Azizoğlu Turabi	3 sene kürek
19	Durmuş oğlu Ali b. Mehmet Ömer	15 sene kürek
20	Acemoğlu Arşak	15 sene kürek
21	İbrahimioğlu Keli Hacı	15 sene kürek
22	Misli oğlu Hacı Bedros	1 sene kürek
23	Hacı Otram oğlu Minas	15 sene kürek
24	Osman oğlu Berber Osman	10 sene kürek
25	Ali b. Mustafa	15 sene kürek
26	Berber Ömer b. Hüsamettin	15 sene kürek
27	Ahmet b. Salih	15 sene kürek
28	Abbas b. Ömer	3 sene kürek
29	Kalem Hüseyin Mustafa	3 sene kürek
30	Kede Ali	5 sene kürek

³²² Bayındır, *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, Ekler kısmından özetlenmiştir.

Tablo 3.4: Kars, Sis ve Feke'den I., II. ve III. Divan-ı Harbi Örfide Yargılanıp Ceza Alanlar³²³

Kars Kazası		
Nu	İsmi	Aldığı Ceza
1	Eşref Rıflı	5 sene kürek
2	Kürt Yusuf	5 sene kürek
3	Darendeli Ali Çavuş	3 sene kürek
4	Mustafa b. Hasan Safir	5 sene kürek
5	Molla Mahmutoğlu Halil İbrahim	10 sene kürek
6	Molla Ali	3 sene kürek
Sis Kazası		
1	Çerkez Hasan	5 sene kürek
2	Mustafa Kahyaoğlu Ömer	5 sene kürek
3	Deli Ali biraderi Hacılar	5 sene kürek
4	Hasan Kahyaoğlu	15 sene kürek
5	Abdullah	15 sene kürek
6	Terzi Rüştü oğlu Yusuf	10 sene kürek
7	Deli Ali'nin biraderi Murat-Mehmet	5 sene kürek
8	Cuma'nın oğulları Osman Dede	3 sene kürek
9	Gavuroğlu Osman	10 senek
10	Döndüoğlu Yusuf	10 sene kürek
Feke Kazası		
1	Mehmet Çavuş	Müebbet-kürek
2	Molla Mehmet	15 sene kürek

Adana Olaylarının sorumlularından biri olan Gökderiliyan Karabet 3 sene mahkûmiyet cezası aldı.³²⁴ Hınçak Komitesi mensubu ve olaylarda başroldekilerden biri olan İttihat ve Terakki İdare Heyeti Azasından Avukat Çalyan Karabet ise yargılanmadı. Çalyan Karabet bundan cesaretle “*Adana Vak'ası ve Mesulleri*” adlı bir rapor yayımlayarak tüm suçun Türklere ait olduğunu iddia etti.³²⁵ İtidal Gazetesi başyazarı İhsan Fikri Bey olaylar esnasında yaptığı yayınlarla halkı kışkırtan tavır sergilediği iddiasıyla vilayet dışına 2 yıl sürgünle cezalandırıldı. Kardeşi Bağdadizade Abdulkadir Efendi suçsuz bulunsa da, Adana'da ikamet etmesi uygun bulunmayarak şehir dışına

³²³ Bayındır, *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, Ekler.

³²⁴ DH. SYS, 54-1/1-1.

³²⁵ Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları 1908-1909*, 206.

ıkarılmasına karar verildi. Aynı gazetenin yazarlarından İsmail Safa Efendi ise bir ay hapis cezası aldı.³²⁶

Dönemin Osmanlı ve yabancı kaynaklarınca olayların baş sorumlusu kabul edilen Muşeg, olayların başlamasının ikinci günü vapurla Mısır'a kaçtığı için gıyabında idam cezası verildi. Mısır'da "Les Vepres" adında bir kitap yayınlıyarak kendi aklınca Ermenileri ve kendi sorumluluğunu aklamış ve olayların sorumluluğunu da Türklere yüklemişti.³²⁷ Adana Valisi Cevat Bey ve Adana Redif Fırkası Kumandanı Mustafa Remzi Paşa olaylar sırasında tedbir almayarak olayların büyümesinden sorumlu tutularak üçer ay hapse mahkûm edildiler. Daha sonra Mustafa Remzi Paşa emekliye ayrılarak 7036 kuruş maaşa bağlandı. Olayların gelişimi konusunda "metanet, gayretsizlik ve temkinli olmayarak telâşa neden olduğu" gerekçesiyle Cebelibereket Mutasarrıfı Mehmet Asaf Bey de görevden uzaklaştırıldı ve üç ay hapis cezasına çarptırıldı.

Yargılamalar sonucu Türklere 40'a yakın kişi ile 4 veya 9 Ermeni de idama mahkum edildi. Fakat Ermeni Ulusal Kurultayı ve Ermeni Patriği Suriya'nın istifası etmekle hükümeti tehdit etmesi üzerine bunalımlı durum daha da gerginleşti. Talat Bey'in patrikle görüşmesi sonrasında kamuoyuna yargılama konusunda titizlikle davranılacağı sözü verildi. Ayrıca bazı Ermenilerin olaylarda ilişkisi olduğu raporların incelenmesiyle ortaya çıktığından kamuoyuna açıklandı. İdama mahkûm edilen Ermenilerin affedilmesi ve 40 Türkün idam edilmesi Türklere arasında devlete karşı bir kırgınlık meydana getirdi.³²⁸ Hükümetin böyle hareket etmesinde Ermenilerin, daha çok da Batılı devletlerin tepkisini çekmemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Cemal Paşa'nın : "Adana'ya gelişimden dört ay sonra yalnız Adana şehrinden Örfi Harp Divanı mahkûmlarından 30 Müslümanı idam ettirdiğim gibi ondan iki ay sonra da Erzin kasabasından 17 Müslüman'ı idam ettirdim. Bununla beraber yalnızca bir Ermeni idam ettirdim. İdam olunan Müslümanlar arasında Adana'nın en eski ve en zengin ailelerine mensup gençler bulunduğu gibi, Bahçe kazası Müftüsü de vardı... Çok teessüf ederim ki Adana Vakası'nın ikici günü bir ecnebi vapuruyla İskenderiye'ye kaçan Monsenyör Muşeg o zaman elime

³²⁶ Bayındır, *Adana Ermeni İsyamı* (1909), 84-85.

³²⁷ Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları 1908-1909*, 72; Psikopos Muşeg Efendi'nin olaylardaki rolü için bkz. Yusuf Sarınay ve Recep Karacakaya, *1909 Adana Ermeni Olayları*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık Yayınları, 2012), 65-68.

³²⁸ Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları", 287; BEO, 35/265082.

geçmedi. Yine haklı olarak Harp Divanı tarafından gıyaben idama mahkûm edilmiş olan bu zat elime geçseydi, onu da Bahçe Müftüsünün karşısına astırırdım.”³²⁹ sözünden dahi yargılamaların çok da adil olamadığı anlaşılmaktadır. Sonuçlanan yargılamaların Avrupa baskısı ile Ermenilerin lehine döndüğü sonucu çıkmaktadır.

3.2.1. 1909 Adana Ermeni İsyanı Sonucunda Yapılan Yardımlar ve Haçin

1909 Adana Ermeni İsyanı sırasında hem Ermeni hem de Türklere ait birçok ev ve işyeri yağma edildiğinden birçok kişi evsiz kalmıştı. Zor durumda kalan halk devletten yardım istemiş, yardım konusunda da seslerini en fazla duyurabilenler yine Ermeniler olmuştu. Yapılan çağrılar sonucu Ermenilere yurtdışından bile yardımlar geldi. 6 Mayıs 1909’da Meclis-i Mebusan’a telgraf çeken Sis Katogikosu Sehak Efendi, Sis’te 800’den fazla kişinin, Kars’ta ise binlerce kişinin mülteci olduğunu iddia ederek devletten yardım istemekteydi³³⁰ 16 Mayıs 1909 tarihli Takvim-i Vekayi Gazetesine göre, Haçin kazasından Kars kazasına sığınan 700 Ermeni tekrar Haçin’e döndü.³³¹ Hükümet yaraları sarmak niyetiyle bölgeye ilk olarak 1.000 lira yardım gönderdi, bu miktar yeterli gelmeyince 30.000 lira daha gönderilmesi kararı alındı. *İane Komisyonu* kurulmasına da karar verilerek, üyelerden ikisi Müslüman ve geri kalan üyelerinin gayrimüslimlerden oluşması istendi. Kurulan İane Komisyonu Haziran 1909’da bölgeye gelen yardımların bir dökümünü merkeze iletti. Bu döküme göre Kars kazasında muhtaçlar için alınan zahire bedeli için 50.000 kuruş ödendi. İlerleyen günlerde muhtaçlar için 4.110 kuruş daha harcama yapıldı.

Adana Valisi Cemal Paşa zamanında *Adana Vilayeti İnşaat ve İanet Komisyonları Heyet-i İdaresi* adı altında yapılan çalışmalar tamamlanarak 15 sayfalık bir rapor olarak hazırlandı. Bu heyetin aldığı kararla Adana’da bir yetimhane kuruluncaya kadar Haçin, Mersin ve Bahçe’de geçici yetimhane açılmasının uygun olacağı belirtildi. Ayrıca bu geçici yetimhanelere 100 ila 200 yetim kabul edilebileceği duyuruldu. Ayrıca Haçin’de olaylar nedeniyle ortada kalan 150 yetim çocuğu alabilecek bir binanın kiralandığı da belirtildi.³³² Halka yeni ev yapımı amacıyla Sis ve Kars kazaları için 2.000, Haçin için de 1.000 lira inşaat komisyonuna tahsis edildi. Sis, Kars ve Haçin kazaları için de birer inşaat

³²⁹ Artuç, *Cemal Paşa*, 355.

³³⁰ Bayındır, *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, 98.

³³¹ Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*, 64.

³³² Bayındır, *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, 107, 110, 120.

komisyonu kuruldu. Sis Komisyonu üyeleri; Kurtoğlu Hacı Mehmet Efendi, Kuyumcuyan Avadis Efendi ve Nalbatyan Mateos Efendi idi. Kars Komisyonu üyeleri; Mümtaz Efendi, Küçük Panos Efendi ve Kâhyayan Minas Efendi idi. Haçin Komisyonu üyeleri ise; Mülâzim Beşir Efendi ve Artin Terziyan Efendi idi. Sis ve Kars kazaları için toplamda 1.535, Haçin için ise 1.065 Osmanlı lirası harcama yapıldı. Ayrıca Haçin’de kurulan yetimhane masrafları için 1902 Osmanlı lirası bağışlandı.³³³ Adana Valisi Cemal Paşa’ya Haçin’i ziyareti sırasında kendisine Misyoner William Nesbitt Chambers ile Haçin Belediye başkanı Garabed Keşişyan eşlik etti. Cemal Paşa incelemelerde bulunduktan sonra Haçin’de kurulan yetimhaneye 200 Osmanlı altını bağış yaptı.³³⁴

İstanbul Ermeni Patrikhanesi ise Ermeni dullar için çeşitli iş sahaları ayarlamaya çalışmaktaydı. Bu amaçla ABD hükümeti 50.000 dolar bağış yaptı. Çeşitli Amerikan kadın komiteleri ise 18.000 çocuk ve yardıma muhtaç insan için kıyafetler dağıttı. İngiliz ve Fransızlar Adana, Mersin ve Antakya’da bulunan elçilerine halka yardım edilmesi konusunda talimatlar verdi. Yurt dışında bulunan Ermeni cemiyetleri de yardım için seferber oldu. Kuzey Amerika Ermenileri 60.000 dolar, Mısırlı Ermeniler ve İstanbul Patrikhanesi 40.000 frank bağışta bulundu. Haçin’de 1000 kadar kadının dul kaldığı tahmin edilmekteydi. Patriklik dul kadınlar için halı dokuma, nakış, örgü gibi çeşitli atölyeler açmaktaydı.³³⁵

1910’da Haçin’i ziyaret eden gazeteci Ahmet Şerif 1909 Adana Ermeni İsyanı’nın izlerinin silindiğini belirtmiştir. Bütün Haçinlilere 15-20 lira arasında yardım dağıtıldığını, Osmanlı Bankası’nın kaza halkına borç verdiğini aktarmıştır. Haçinli Ermenilerin yardım konusunda kendilerini acındırmayı abartabildiklerini de notlarında söylemektedir.³³⁶

Dönemin hükümeti isyan öncesinde görevini layıkıyla yerine getiremese de isyanın yaralarını sarma konusunda daha hızlı davranabildi. Bunu yabancı kaynaklar da

³³³ Ahmet Gündüz, “1909 Adana Olayları sonrasında Bölgeye Yapılan Yardımlar”, içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016), III: 338-340, 345.

³³⁴ Necat Yayıcıoğlu, “Adana Amerikan Kız Koleji Müdürü Chamber’in Anıları”, *Kozan Sevdası*, 5 (2008): 61.

³³⁵ Simonyan, *The Destruction of Armenians in Cilicia April 1909*, 238.

³³⁶ Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, 187.

doğrulamaktadır.³³⁷ Ermeniler yeri geldiğinde yardımları yeterli bulmayarak kendi mağduriyetlerini yer yer abartma yoluna gitti. Nitekim Haçin ve Sis'te zarar görmeyen Ermenilerin olaylar esnasında zarar görmüş gibi hükümetten yardım istedikleri de görüldü.³³⁸

3.3. I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletlerinin Ermeni Politikası

I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı topraklarını paylaşma konusunda büyük pazarlıklar olmaktadır. Nitekim Almanya'nın planına göre Doğu Anadolu Rusya'ya, Suriye Fransa'ya ve Mezopotamya İngiltere'ye bırakılmalıydı. Bu plana göre Almanya bu paylaşımdan ekonomik çıkarlar elde etmeyi planlamaktaydı. Bu mantıkla hareket eden Almanya, Fransa ve İngiltere ile biraz uzlaşabilmişti.³³⁹ Bu uzlaşma arayışları Avusturya-Macaristan veliahtı Arşidük Ferdinand'ın Saraybosna ziyareti sırasında öldürülmesi ve I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla son buldu. Dünya İngiltere, Fransa ve Rusya'nın başını çektiği İtilaf ve Almanya ve Avusturya'nın başını çektiği İttifak grubu olarak iki bloka ayrıldı. Osmanlı Devleti'nin İttifak grubunun yanında yer alması, İtilaf devletlerinin Osmanlı topraklarını paylaşma planlarına hız vermesine neden oldu. İngiltere, Fransa ve Rusya, Osmanlı topraklarını paylaşılması konusunda Sykes Picot ve Sazanov antlaşmaları ile uzlaşma sağlayabilmişlerdi. 1914 yılının ekim ayında son şeklini alan bu anlaşmaya göre:³⁴⁰

- *Rusya, Arap devletleri federasyonu kurulmasını ve Suriye, Adana ve Mezopotamya bölgelerini Fransa ile İngiltere uzlaşısına bıraktı.*
- *Rusya'nın hissesine Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis ve çevresi düşmekteydi. Ayrıca Karadeniz kıyıları da Ruslara bırakılacaktı.*
- *Fransa ise Aladağ, Kayseri, Zara, Eğin, Akdağ ve Harput arasında kalan yerlerin kendisine bırakılmasını İngiltere ve Rusya'ya kabul ettirmişti.*

İngiltere, Fransa ve Rusya arasındaki bu antlaşmadan geç haberi olan İtalya kendisine de bazı yerlerin verilmesini talep edince, İzmir, Konya ve Antalya çevresi

³³⁷ William Nesbitt Chambers, *Yolculuk*, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016), 115-116; Mahinur Bilgi, "20. Yüzyıl Başlarında Anadolu'da Faaliyet Gösteren Amerikalı Protestan Misyoner Kadınlar: Dorothea Chambers Blaisdell ve Theresa Huntington Ziegler", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019), 22-23, 28.

³³⁸ *DH.TMİK. M*, 60/49-1, 2.

³³⁹ Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Meselesi*, 135-136.

³⁴⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt II, Kısım II, (Ankara: TTK Yayınları, 1991), 10.

İtalya'ya bırakıldı. Fakat daha sonradan İzmir ve çevresi Yunanistan'a bırakıldığından İtilaf devletleri arasında kırıngılığa sebep oldu.³⁴¹

Yapılan gizli antlaşmalara bakılırsa süreçte kullanılan Ermenilerin dışlandığı görölmektedir. Çünkü Ermeniler tarafından Büyük Ermenistan diye adlandırılan Doğu Anadolu Ruslara, Küçük Ermenistan olarak adlandırılan Çukurova ise Fransa'ya bırakılmıştı. Ermeniler Ruslara bağımsız devlet sözü verdiklerini hatırlattıklarında Ruslar Ermenilere diplomatik cevaplar vererek geçiştirme yoluna gittiler. İtilaf devletlerinin çıkarları çatıştığından Ermenilere verilen sözlerin nasıl tutulacağı, konunun nasıl halledileceği belirsizliğini korumaktaydı. İlerleyen süreçte bu konuda dört farklı görüş ortaya çıktı. Birinci görüşe göre; Türk hâkimiyetinde bir Ermeni devletinin kurulması öngörüldü. Fakat ikinci bir Bulgaristan vakasından çekinildiği için ve de Rusların bu görüşe sıcak bakmayacağı için bu görüşe olumlu bakılamadı.³⁴² İkinci görüşe göre; Kilikya ve Doğu Anadolu birleştirilerek Ermeni devleti kurulmalı ve birkaç güçlü devletin himayesinde olmalı, ancak Rusya ve İran Ermenileri bu sınırın dışında tutulmalıydı. Bu iki bölgenin birleştirilme işini ise ileride bir barış kongresi yapmalıydı.³⁴³ İngiltere'ye göre bu sakıncalı bir durumdu. Çünkü büyük devletler bu durumu kendi çıkarları için kullanabilirdi. Üçüncü görüşe göre; Ermenilerin iddia ettiği tüm topraklar Ruslara bırakılmalı idi. Bu durumdan da en çok rahatsızlık duyacak olan İngiltere olacaktı.³⁴⁴ Dördüncü görüşe göre; Ermenilerin yoğun oldukları bölgeler Rusya ile Fransa arasında paylaştırılmalı, yani Doğu Anadolu Ruslara ve Kilikya Fransızlara verilmeliydi. Fakat Rusya'da rejimin değişmesiyle beraber yeni rejim bu görüşü kabul etmediğini de ilan etti.³⁴⁵

İngiltere açısından en mantıklı görüş dördüncü görüştü. Çünkü Fransa'nın himayesindeki Ermenistan ile Kafkas Ermenileri arasında uzlaşılmaz bir fark vardı. Aslında İngiltere, Ermeni Sorununu hangi devlet tam olarak sahiplenirse o devletin büyük bir askeri ve ekonomik yükümlülük altına girmesi gerektiğini iyi bilmekteydi. Bu yüzden bu sorunun Rusya ile Fransa'nın üstüne kalmasını planlamaktaydı. Rusya'nın Ermenilere

³⁴¹ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, 20.

³⁴² Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Meselesi*, 140.

³⁴³ Hasan Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, Cilt III, (Ankara: TTK Yayınları, 2005), XXI.

³⁴⁴ Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Meselesi*, 140.

³⁴⁵ Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, Cilt III: XXXIV.

desteği ortadan kalkınca bu iş Fransa'ya kaldı. Ermeniler de Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulamayacağını anlayınca, Fransa'nın bölgeyi işgal politikasına canı gönülden destek vererek en azından Çukurova'da bir Ermeni devletinin kurulmasını planlamaktaydı. Ruslar ise dördüncü görüşe şüphe ile bakmaktaydı. Çünkü onlar Ermenilere tam bağımsızlık veya bir özerklik vermeyi düşünmemekteydi. Fransa da himayesindeki Ermeniler içerisinde liberal ve ulusçu bir anlayışın yaygınlık kazanmasının kendi topraklarındaki Ermenileri de etkileyebileceğinden ister istemez endişeleniyordu. Fransa, Rusya'nın bu kaygısını azaltmak için böyle bir şeye asla müsaade etmeyeceğinin garantisini vermişti.³⁴⁶

3.4. Sevk ve İskan Kanunu'na Giden Süreç

Ermeniler Berlin Antlaşması'ndan sonra büyük umutlarla Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletini kurabilecekleri hissine kapılmışlardı. Bunu gerçekleştirme amacıyla gizli hazırlıklar yaparak Kara Haç, Ana Vatan Müdafileri, İhtilalci Armenekan Partisi Taşnaksütyun ve İhtilalci Hınçak Partisi adlarıyla birçok gizli örgüt kurdular. Bu örgütlerin temel amacı ise Anadolu'da isyan çıkarmak ve Osmanlı aleyhinde yabancı devletlere casusluk yapmaktı.³⁴⁷ Osmanlı Devleti'nin zorunlu göç kararının almasındaki temel neden, genel olarak devletin iç güvenlik kaygısı idi. 1877 ile 1915 arasında Anadolu'da sık sık Ermeni isyanları çıkmış, bu yüzden Müslümanlar Ermenilere şüphe ile bakar olmuştu.³⁴⁸ Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi ile Ermeniler arasında nasıl bir tavır alacakları konusunda tartışma yaşanmıştı. Bir karara varmak amacıyla Galata'daki Ermeni Merkez Okulunda patrikhane mensuplarının önderliğinde Ermeni örgütlerinin temsilcileri bir araya geldiler. Burada yapılan toplantıda Ermenilerin Osmanlı'ya sadık kalmaları ve dış tesirlere kapılmamaları yönünde bir karar alındı. Fakat Erzurum'da 1914 yılının haziran ayında Ermeni örgütleri bir toplantı daha yaptı. Bu toplantıda İttihat Terakki yönetimi ile mücadele edilmesi, Rusların sınırı geçmesi halinde ise Osmanlı ordusunu arkadan vurulması konusunda bir uzlaşuya varıldı.³⁴⁹

Ermeniler Rusya yanında İngiltere ve Fransa ile de işbirliği içerisindeydi. Ermeni Milli Komitesi Fransızlarla görüşerek Çukurova bölgesinde ayaklanma

³⁴⁶ Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Meselesi*, 141-142.

³⁴⁷ HR.HU Kr 173/5.

³⁴⁸ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, 18.

³⁴⁹ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 579; Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Meselesi*, 162.

çıkartabileceklerini ve bu isyanı da Fransa'nın desteklemesini istemişlerdir. Bogos Nubar Paşa, Ermenilerin İtilaf devletlerinin bayrağı altında askeri birlikler oluşturabileceklerini Fransa'ya bizzat iletmiştir.³⁵⁰ Ermeniler Adana'da İngilizlere de her türlü istihbaratı gönüllü olarak sağlamaktaydı. Nitekim İngiltere Çukurova'yı işgali noktasında fazla zorluk çekmeyeceklerini düşünüyordu. Çünkü olası işgal sırasında yerli Ermenilerin büyük lojistik destek vereceklerini biliyorlardı. İngilizler kendi hesaplarına ajanlık yapacak Ermenileri Kıbrıs'ta bir kampta eğitime almakta daha sonra bu Ermeniler Adana yakınlarındaki kıyılardan Çukurova bölgesine göndermekteydiler. Kıyıda Adana'ya geçen paramiliter Ermeniler Osmanlı askerlerine, postalarına ve askeri binalar gibi kritik noktalara saldırılar düzenliyordu.³⁵¹ Bu dönemde Kıbrıs'tan bölgedeki Ermenilere 13.000'e yakın silah gönderilmişti.³⁵²

Osmanlı Devleti Rusya ile savaşırken cephe gerisindeki Ermenilerin isyan çıkarması ve Ruslarla işbirliği yapması üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Erzurum Milletvekili Vartkes Efendi'ye : “*Ermenilerin düşmanla iş birliği yapmaya devam etmeleri halinde çok şiddetli tedbirler alınacağı*”³⁵³ uyarısında bulundu. Bununla beraber Talat Paşa, Doğu vilayetleri yetkililerine gönderdiği gizli yazıda Ermenilerin eğitim işleriyle uğraşan yabancı kimselerin ülkenin başka bölgelerine gönderilmesi gerektiğini de belirtti.³⁵⁴ Osmanlı Devleti Ermenilerin cephe gerisinde çıkardıkları isyanları birtakım önlemler alarak gidermeye çalışmaktaydı. Fakat Van İsyanı ile beraber Ermeni isyanları tehlikeli bir durum arz etmeye başladı. Özellikle Zeytun İsyanı kısa sürede çevre illere de yayılmaya başladı. Zeytun Ermenilerinin başlattığı isyan kolluk kuvveti eksikliği nedeniyle bir türlü bitmek bilmiyor, bölgedeki masum halka büyük sorun oluşturmuyordu. Ermenilerin toplu isyan etmesinden şüphe duyulduğu için 25 Şubat 1915'te başkomutanlıktan tüm askeri birliklere aşağıdaki emirler verilmiştir.³⁵⁵

- *Ermeni erlere askeriyede görev verilmeyecek.*
- *Silahlı direnişlere müsamaha gösterilmeyecek.*

³⁵⁰ Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, Cilt VI: XXI, XXVII.

³⁵¹ Güçlü, “Milli Mücadele Yıllarının Öncesinde ve Sonrasında Adana Vilayetindeki Ermeniler (1908-1921)”, 192-194.

³⁵² Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 552.

³⁵³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995), 5.

³⁵⁴ *DH.ŞFR*, 14/119.

³⁵⁵ *OBE*, 6.

- *Planlı olmayan askeri harekâtlar yapılmayacak.*
- *Sadık tebaaya zarar verilmeyecek.*

Ermeni isyanları yüzünden Ermeni polislerin görev yapması da sakıncalı görüldü. Fakat Ermeni polislerinin hepsinin görevden alınmasının sakıncalı olduğundan sadece komite üyesi olanların görevden alınmasının uygun olacağı kararı alındı.³⁵⁶ Hükümet yetkilileri aldığı tedbirlerle olayların kısa sürede biteceğini umuyor olsa da, Ermeni ayaklanmaları günden güne tehlike arz etmeye başladı. Devlet yetkilileri daha köklü önlemlere başvurmak zorunda kaldı. Ermeni komitelerini etkisiz hale getirmek için 24 Nisan 1915'te vilayetlere gönderilen yazıda; Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evraklarına el konulması ve elebaşlarının acilen tutuklanmasının gerektiği vurgulandı. Bu emir üzerine İstanbul'dan 2234 kişi sürgüne gönderildi. Ermeniler bu olayı her yıl sözde soykırımın yıl dönümü olarak anmaktadırlar. Bunlara ilaveten 1800 kişi Ankara ve Çankırı gibi yerlere sürgün edilmek için tutuklanmıştı; bunların da 500'ü Taşnak, 500'ü Hınçak ve geriye kalanı ise Ramgavar örgütü mensupları idi.³⁵⁷ Talat Paşa 6 Mayıs 1915'te isyan halindeki Zeytun Ermenilerinin tamamının sevk edilmesini Maraş Mutasarrıflığı'ndan istedi.³⁵⁸ Zor durumda kalan devlet, Zeytun ve Maraş çevresinde zararlı faaliyetlerde bulunan Ermenilerin Konya'ya sürgün edilmesini uygun buldu. Fakat Konya'ya sevk edilen Ermenilerin oradaki Ermenilerle işbirliği yapması ve nüfuslarının Türkleri geçme ihtimali, Ermenilerin Zor ve Urfa'ya gönderilmesinin daha doğru olduğunu ortaya koydu.

Haçin'de de uzun yıllardır Ermenilerin neden olduğu asayişsizlik ve siyasi faaliyetlere dair bilgiler gelmekteydi. Mesela 18 Mayıs 1912 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere, Haçin ve çevresinin ileri gelenlerinden olan Çamurdanzade Abdülbaki ve Şeyh Abdüselam imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne yazılan dilekçede; Haçin'deki Ermenilerin askerlikten kaçtıkları, bölgede çeteler halinde dolaşarak asayişsizliğe sebep oldukları, Haçin ve çevresinde emniyetsizliğin hâkim olduğu ve muhacirlerin perişan vaziyette bulundukları da ifade edildi.³⁵⁹ Aynı tarihli belgeden anlaşılabacağı üzere, Adana Valiliği,

³⁵⁶ DH. ŞFR, 52/249.

³⁵⁷ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, 35.

³⁵⁸ DH. ŞFR, 52/286.

³⁵⁹ DH. İ.UM, 83-1/1 22.

Haçin ve Zeytun'un eskiden beri eşkıyalık olaylarının yuvası olduğu ve devletin bu yüzden bu iki yerde devamlı bir tabur asker bulundurduğundan bahsetti. Fakat savaş nedeniyle buradaki askerin zorunlu olarak başka yere nakledilmesinin büyük güvenlik sorunu oluşturduğu bildirildi. Bu durumu fırsat bilen Haçinli asker firarileri bölgede büyük kargaşaya neden olmaktaydı. Adana Valiliği'nin verdiği bilgiye göre; 20 Mayıs 1912'de Haçin'de polisin gece devriyesinde, Kağnı Pazarı mevkiinde Ermeni çetelerinin silahlı saldırısına uğradığını belirtti. Bunun ileride daha büyük olaylara sebep olacağından askeriye komutanlığından Haçin'de her daim kalmak üzere bir bölük bulundurulması talep edildi. Haçin'in Sis kazasına 18, Adana'ya ise 30 saat mesafede olduğundan, Haçin'de çıkacak olayların bastırılmasında ve asker sevkinde ise gecikmeler olacağı konusunda da uyarılar yapıldı. Adana Valiliği'nin bu talebine Harbiye Nezareti; Haçin için istenen bir bölük askerin gönderilmesinin imkânsız olduğunu, ancak Haçin'de herhangi bir vukuat olursa asker sevk edilebileceği şeklinde cevap yazdı.³⁶⁰ Adana Valisi Hakkı Bey 22 Haziran 1914'te tekrardan Haçin kazasında boş olan kışlaya bir tabur askerin yerleştirilmesini güvenlik açısından zaruri olduğu belirterek bir rapor halinde başkente sundu. Başkent bu durumu gerekli kolordu ve fırka kumandanlıklarına bildirdi.³⁶¹ Buna ilaveten Sis, Haçin, Adana ve Dört Yol'daki Ermenilerin duruma göre başkomutan vekilinin görüşünün de alınarak gerekirse Halep'in güneyine sürgünün uygun olacağını bildirdi.³⁶²

Osmanlı Devleti'nin askeri birlikleri ile Maraş, Bitlis ve Zeytun Ermenileri arasında silahlı çatışmaların³⁶⁷ olması, Ermenilerinin büyük bir isyan hazırlığı içinde olduklarını da göstermekteydi. Buna ek olarak Amerika ve Kanada'dan gönüllü Ermeniler Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak için Anadolu'ya gelmekteydiler. Bu durum devletin Ermenilere karşı aldığı kararların yetersiz olduğunu göstermekteydi. Büyük bir savaşın içinde zor durumda olan devlet yetkilileri daha ciddi kararlar almak ve uygulamak zorunda kaldı.

³⁶⁰ DH. İ.UM, 83-1/1 22.

³⁶¹ DH. İD, 80/26.

³⁶² DH. ŞFR, 52/93.

³⁶⁷ Özdemir vd., *Ermeniler Sürgün ve Göç*, 62.

3.5. Sevk ve İskan Kanunu'nun Haçin ve Çevresine Yansımaları

Ermenilerin Ruslarla işbirliği içinde Van'da isyan etmesi diğer bölgelerde yaşayan Ermenileri de umutlandırmış, ordu cephe gerisindeki olayları engelleyemez hale gelmişti. Haçin'de Ocak 1915'te Ermenileri isyana teşvik eden bir bildiri Surp Kevork Katedrali'nin avlusuna asılmıştı. Psikopos Bedros Saraciyen olayı örtbas etmeye çalışsa da olay kısa sürede Haçin'in tamamında duyuldu. Haçin Kaymakamı Kemal Bey Piskoposu hükümet konağına çağrılarak olaya karışanların teslim edilmesi için iki gün süre verdi. Yapılan tahkikat neticesinde Hınçak Cemiyetine mensup kişilerin işi organize ettiği anlaşıldı. Bu kişiler tutuklanarak yargılanmak üzere merkez vilayetlere sevk edildi.³⁶⁸ Hınçak üyesi 11 kişinin yargılanması neticesinde dördü ölüm cezasına, diğerleri de sürgün cezasına çarptırıldı.³⁶⁹

Enver Paşa, 2 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği yazıda Van'da isyan halinde bulunan Ermenilerin tamamının bölge dışına çıkarılması gerektiğini bildirdi. Ruslar kendi sınırları içindeki Müslümanları Osmanlı topraklarına doğru sürmeye başlamıştı. Bölgedeki Ermenilerin bunlar için de tehlike arz etmesinden dolayı bölge dışına sürülmesi düşünülmekteydi. Enver Paşa, bu kararı Talat Paşa'ya bırakmakla beraber, böyle bir uygulamanın mutlak yapılmasını savunuyor; *“Bir mahzur yoksa isyancıların aileleri ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine muhacir Müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim”*, diyordu. Talat Paşa ise tüm sorumluluğu üzerine alarak Bitlis, Van, Erzurum vilayetlerindeki Ermenilerin savaş alanının dışına çıkarılmasını emretti. Bu durum İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı'ya baskı yapmasına neden olunca Talat Paşa sorumluluğu tek başına kaldıramayacağını düşündü. Bu yüzden 27 Mayıs 1915'te “Tehcir Kanunu” olarak bilinen Sevk ve İskan Kanunu çıktı.³⁷⁰ Meclis-i Vükelâ'nın kararına göre Ermenilerden boşaltılması istenilen yerler şunlardır:³⁷¹

- Bitlis, Erzurum ve Van vilayetleri,

³⁶⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleri İle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, (Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005), I: 55-56, 341-342.

³⁶⁹ ATASE, Arşiv No:1-1, Dolap No: 101, Göz No: 2, Klasör no: 13, Dosya No: 63, Fihrist no: 2 Belge No: 2000; Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, 847.

³⁷⁰ OBE, 7-8.

³⁷¹ MV, 198/163.

- *Mersin, Sis ve Adana merkezleri hariç Adana, Kozan ve Cebelbereket sancakları*
- *Halep vilayetinin merkez kazaları hariç Beylan, İskenderun, Cisir-i Şu'ur ve Antakya kazaları*

Ermenilerin zorunlu iskân edileceği yerler ise şunlardır; Zor Sancağı, Urfa merkezi hariç Urfa sancağının güneyi, Halep vilayetinin doğu ve güneydoğu kısımları, Suriye vilayetinin kuzey kısımları idi. Sevk konusundan evvela Haçin ve Sis'te siyasi olaylara karışan Ermenilerin sevk edilmesi yönünde görüşler de vardı. Talat Paşa'nın 12 Mayıs 1915'te Adana Vilayeti'ne gönderdiği emirde Haçin ve Dört Yol gibi yerlerden sevk edilen Ermenilerin miktarı ve nerelere sevk edildiklerinin bilgisini istemekteydi.³⁷²

Talat Paşa, 24 Nisan 1915'te Kozan Sancağı'nda yaşayan Ermenilerden sevk lüzum görülenlerin sevk edilmesini istemişti.³⁷³ Aynı zamanda Sevk ve İskan Kanunu'na göre Kozan Sancağı içerisinde yaşayan Ermenilerden Sis kazası hariç tamamının sevk edilmesi gerekmektedir.³⁷⁴ 17 Haziran 1915'te Sis Ermenilerinin tamamen sevk edilmesi gerektiği Dâhiliye Nazırlığı tarafından Adana Vilayeti'ne bildirildi.³⁷⁵

Adana Vilayeti'nde sevk işiyle Ali Seydi Bey, Kozan Sancağı'ndaki sevk ve iskan işleri için ise Yarbey Ali Galip görevlendirildi. Ali Galip Bey emrinde bir tabur asker ile ilk önce Sis kazasına geldi, hükümet konağının bahçesinde gayrimüslim ve müslim halka sevk işleri için görevlendirildiğini ilan etti. Sis kazasının ileri gelenleri bütün yaşanan olumsuzluklara rağmen Sis Ermenilerinin sevk edilmemesini rica etmişlerse de, Ali Galip Bey bu konuda kararlı bir tutum sergiledi.³⁷⁶ Ali Galip Bey sevk ve iskan işleri için Haçin'de 14 Mayıs'ta çalışmaya başlayarak kale sekisinin olduğu yere karargâhını kurdu. 18, 19 ve 20 Mayıs'ta Haçin kazasının yaşlı Ermenileri ve şehrin ileri gelenleri ile konuşarak Ermenilerin sorun çıkarmamasını istedi. Ayrıca kaçakların yakalanması ve silahların da teslim edilmesini emretti. Zeytun ve Haçinli iki Ermeni ihanet suçlamasıyla Manastırın orada idam edildi. Ermeni Santur'un oğlunun ihbarı ile Ermenilerin büyük

³⁷² DH. ŞFR, 52/338.

³⁷³ DH. ŞFR, 52/93.

³⁷⁴ MV, 198/163.

³⁷⁵ DH. ŞFR, 54/51.

³⁷⁶ Çamurdan, *Kozan'ı Tanıyalım*, 108, 169.

cephanelikleri olduğu öğrenildi, mağaralarda yapılan aramalar sonucu bomba, silah ve çok sayıda cephane tespit edilerek el konuldu.³⁷⁷

Haçin'den ilk etapta 30 Apostolik ve Protestan Ermeni ailesi sürgün edildi. Bunlar arasında yabancı misyonerler ve bunlarla çalışan Ermeniler de vardı. 10 Haziranda 10 aile daha sevk edildi. Yaz ayları boyunca Haçin'deki sevkîyat işleri devam etti. Sürgüne tabi olanlar önce Osmaniye'ye doğru sevk edildi. Haçin'den sonra Şar ve Rumlu'da bulunan Ermeniler de sevke tabi tutuldu. Merkeze daha uzak olan Feke'de yaşayan Ermenilerin sevkî ise en son gerçekleşti.³⁷⁸

Haçin'deki sevk sırasında dul bir kadının oğlu Hosep Müslüman olduğunu söyledi. Müslümanlar tarafından sevilen Yeprem Balyan da zorunlu sevk dışı bırakıldı. Fakat Yeprem'in manastır yakınlarındaki mağaralarda 150 barutla birkaç teneke gaz yağı çıkarttığı tespit edildi,³⁷⁹ bunun üzerine Yeprem Balyan da sevke dâhil edildi. Bir Amerikan belgesine göre Haçin kazasının altı köyünden toplam 20.680 Ermeni sevk edildi.³⁸⁰ Bunlara ilaveten 2.000 Ermeni daha sevke tabi tutuldu. Farklı bir kaynak ise Haçin'den 4.000, Sis kazasından 1.500 Ermeni'nin sevk edildiğini belirtmektedir.³⁸¹

29 Temmuz 1915 tarihli Adana Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne bağlı Emniyet Umum Müdürlüğü'ne gönderilen bilgide; Zeytun ve Haçin Ermeni eşkıyalarının Maraş Sancağı'na bağlı Fındıcak'ta toplandığı ve Dönüklü köyünü ateşe verdiği, yazıyordu. Çağrı üzerine Ermeni eşkıyaları yakalamak üzere asker sevk edildi. Sevk edilen askerler ile 400 kadar olduğu tahmin edilen Ermeni eşkıyası arasında çatışma çıktı. Ermeni çeteleri bölgede yaşayan 10'dan fazla Müslümanı şehit etti. Ermeni eşkıyası ile çatışan jandarmadan ise 2 şehit ve 3 yaralı vardır. Ermeni eşkıyası ile çatışan 132. Alayın takviyesi için bir nizamiye taburu ve bir cebel takımı daha gönderildi. Maraş ve Adana'dan da isyancılar üzerine takviye asker sevkî yapıldı. Olaylara karışmayan Ermenilerin incinmemesi ve Müslümanların olaylara müdahale etmemesi konusunda askerlere gereken uyarılar yapıldı. Adana Valisi Hakkı Bey olay yerine gönderildi.³⁸²

³⁷⁷ Cezmi Yurtsever, *Tokat*, (Adana: Kişisel Yayınlar, 2006), 72.

³⁷⁸ Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, 848-849.

³⁷⁹ Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 133.

³⁸⁰ Özdemir vd., *Ermeniler Sürgün ve Göç*, 130.

³⁸¹ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, 234.

³⁸² Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleri İle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, I: 227, 229.

2 Ağustos 1915 tarihli Amerika'nın Halep Konsolosluğu'na ait rapora göre, Haçin ve çevresinden sevk edilen Ermenilerin çoğunluğu aileleri ile sağ salim iskân bölgesine ulaştı. Sevk edilen aile ve kişi sayısı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3.5: Amerika'nın Halep Konsolosluğu Raporuna Göre Halep'e Varan Ermeniler³⁸³

Geldikleri Yer	Aile	Kişiler	Gönderilenler
Kars	51	340	---
Haçin	592	3.988	1.025
Rumlu	51	388	296
Şar	150	1.112	357
Sis	231	1.317	---
Toplam	1.075	7.145	1.678

28 Eylül 1915 tarihli Osmanlı arşiv belgesine göre Kozan Sancağı'ndan sevk edilen Ermeni sayısı 18.137 ve hane sayısı 3.324'dir. Sevk edilmeyen Ermeni sayısı 8.075 ve hane sayısı ise 2.854'tür. Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi Kozan Sancağı içerisinde en fazla Ermeni Haçin kazasından sevk edilmiştir. Bu durum Amerikan kaynağının Haçin'den 29.680 Ermeni sevk edildiği rakamının abartılı olduğunu göstermektedir.

Tablo 3.6: Kozan Sancağı'ndan Sevk Edilen ve Sevk Edilmeyen Ermenilerin Sayısını Gösteren Tablo³⁸⁴

Kozan Sancağı	Sevk Olunan Ermeni Nüfusu		Sevk Olunmayan Ermeni Nüfusu		Sevk Edilen ve sevk Edilmeyenlerin Genel Toplamı	
	K ve E	Hane	K ve E	Hane	K ve E	Hane
Sis	4.257	762	1.041	208	26.212	6.178
Feke	1.929	382	887	103		
Haçin	10.631	1.901	6.096	2.532		
Kars	1.320	279	51	11		
Toplam	18.137	3.324	8.075	2.854		

Sevke tabi Ermeniler Ilıca yolu ile Cebelibereket Sancağı merkezine gönderilmiş buradan ise şimendiferle veya kendi imkânları ile Osmaniye taraflarına geçmişlerdir.

³⁸³ James Bryce ve Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Çev. Atilla Tuygan ve Jülide Değirmenciler, (İstanbul: Pencere Yayınları, 2006), II: 349.

³⁸⁴ DH EUM 2.Şb., 73/48_5.

Feke, Haçin, Sis ve Kars taraflarından Cebelibereket Sancağı'na sevk edildikleri için Kozan Sancağı'nda fazla Ermeni kalmamıştı. Haçin ve Feke'de kalan Ermenilerin sevk edilmesine hız verilmeye çalışılmaktaydı.

Adana'daki Ermenilerin çoğu fabrikalarda çalıştığı için sevk edilme işlemlerini zorlaştırmaktaydı. Bu yüzden Adana merkez ve çevresinde sevk edilmeyen 15.000 veya 16.000 kadar Ermeni kaldığı tahmin edilmektedir.³⁸⁵ Adana Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne yazılan 25 Eylül 1915 tarihli yazıda, Kozan Sancağı'ndan Cebelibereket'e yapılan sevkler konusunda herhangi bir sıkıntı yaşanmadığı belirtilmiş, sevklerin normal şekilde devam ettiği de vurgulanmıştır.³⁸⁶

3.6. Sevk ve İskan Kanunu'nun Bölgedeki Uygulamaları

Dahiliye Nezareti'nden 25 Mayıs 1915'te Adana ve diğer vilayetlere gönderilen yazıda sevk uygulanan Ermeni köyleri, sayıları ve gönderildikleri yerler hakkında bilgi istendi.³⁸⁷ 1 Haziran 1915'te Dahiliye Nezareti'nden Adana ve diğer vilayetlere yazılan yazıda, Ermenilerden siyasi olaylara karışan komite mensuplarının yakalanma emirlerinin yanlış anlaşıldığı ve sadece belli başlı kişilerin tutuklanacağı uyarısı yapıldı. Buna göre; gerçekten devlete karşı zararlı faaliyette bulunan kişilerin tutuklanması gerektiği ve sevk edilenlerin uygun bölgelere gönderilmesi konusunda gerekli hassasiyetlerin gösterilmesi istendi.³⁸⁸

Kozan Sancağı'ndan sevk edilen Ermenilere ait malların Amerikalı misyonerlerince alınmasına müsaade edildi. Amerikalı misyonerlerin Feke, Şar ve Rumlu'dan sevk edilen Ermenilere yardım etmesine de müsaade edildi. Türkler de sevke tabi olan Ermenilere çeşitli yardımda bulundu.³⁸⁹ Ermenilerin din değiştirdiğini söyleyerek sürgün edilmekten kurtulmaya çalıştıkları çokça haber alınıyordu. Bu nedenle Dahiliye Nezareti 1 Temmuz 1915'te Adana ve diğer vilayetlere gönderdiği yazıda; din değiştirdiğini söyleyen Ermenilere itimat edilmeyip, onların da sevke tabi olması noktasında gereken dikkatin gösterilmesini yetkililerden istedi.³⁹⁰

³⁸⁵ DH EUM 2.Şb., 68/77.

³⁸⁶ DH EUM 2.Şb., 68/85.

³⁸⁷ DH ŞFR, 53/19.

³⁸⁸ DH ŞFR, 53/261.

³⁸⁹ Bryce ve Toynbee, *Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, 277.

³⁹⁰ DH. ŞFR, 54/254.

Sevke tabi olan Ermenilerin sevk edildikleri yerlerin yeterli gelmemesi yüzünden Kerkük, Musul, Diyarbakır, Zor, Halep, Havran, Kerek'te belirlenen iskân yerleri genişletilmek zorunda kalındı. İskân için seçilecek yerin tren istasyonuna 25 km mesafede olmasına dikkat edilmesi de istendi, gelen Ermenilerin oradaki Müslüman nüfusun %10'unu geçmemesi konusunda da uyarılar yapıldı.³⁹¹ Dahiliye Nezareti 7 Temmuz 1915'te Dört Yol Emval-i Metruke Komisyonu Riyaseti'ne gönderdiği yazıda, Ermenilerin emlak ve mallarını Müslümanlara satabileceklerini duyurdu.³⁹² Ancak bu durum savaş ortamında bazı suistimalleri de beraberinde getirdi. Bu yüzden 1 Ağustos 1915'te Dahiliye Nezareti Adana ve diğer vilayetlere gönderdiği yazıda Ermeni emlaklarının çok ucuza satılmaması, Ermenilerin mağdur olmaması konusunda uyarılarda bulundu.³⁹³ 11 Ağustos 1915'te Dahiliye Nezareti'nden Adana ve diğer vilayetlere gönderilen yazıda; din değiştiren, evlenen ve güvenli kişilerin evlerine bırakılan çocukların mülklerinin korunması gerektiği ve varsa vefat edenlerin mallarının mirasçılara ulaştırılması gerektiği belirtildi.³⁹⁴

Dahiliye Nezareti'nden 2 Ağustos 1915'te Adana ve diğer vilayetlere gönderilen yazıda 16 ve 60 yaş arasındaki erkek Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin hudutları dışına çıkışlarına müsaade edilmemesi gerektiği belirtildi.³⁹⁵ 14 ve 15 Ağustos 1915'te Dahiliye Nezareti'nin Adana ve diğer vilayetlere gönderdiği başka bir yazıda Katolik ve Protestan Ermenilerin başka yere sevk edilmemesi, nüfuslarının ise merkeze bildirilmesi gerektiği belirtildi. Ayrıca ailesinde asker, zabıt ve sıhhiye mensubu olan Ermenilerin de sevk edilmesi gerektiği emri verildi.³⁹⁶

Dahiliye Nezareti'nden 29 Ağustos 1915 tarihinde Adana ve diğer vilayetlere gönderilen yazıda; zorunlu sevk ve iskanın amacının Ermenileri yok etmek olmadığı, sevk edilecek Ermenilerin masraflarının Muhacirin tahsisatından karşılanması gerektiği, sevk edilen Ermenilere saldırıda bulunanların cezalandırılması gerektiği hususunda dikkatli olunması istendi.³⁹⁷ Kozan Mutasarrıflığı'ndan Adana Emvali Metruke Komisyonu'nda bazı memurların Ermenilerden boş kalan ev ve arazilerin bir kısmının

³⁹¹ DH. ŞFR, 54/315.

³⁹² DH. ŞFR, 54/346.

³⁹³ DH. ŞFR, 54/381.

³⁹⁴ DH. ŞFR, 54/252.

³⁹⁵ DH. ŞFR, 54/252.

³⁹⁶ DH. ŞFR, 55/20; 55/18.

³⁹⁷ DH. ŞFR, 55/292; 58/1.

kullanılmak üzere istediği ve bu durum hakkında ne yapılması gerektiği soruldu. Dâhiliye Nezareti'nden gelen cevapta bu tür istekler uygun görülmemiştir.³⁹⁸

30 Eylül 1915'te Sadarettin Genelkurmay Başkanlığı'na “*Taşraya gönderilecek heyetler hakkında*” başlıklı gizli bir yazı gönderildi. Burada Ermenilerin sevkleri konusunda varsa suistimallerin araştırılması, yolsuzluk ve istismara cüret edenlerin mahkemeye sevk edilmeleri istendi. Bu gibi suiistimalleri önlemek için Adana, Halep ve Suriye illeri ile Maraş, Urfa ve Zor sancaklarına İstinaf Mahkemesi I. Başkanı Asım Bey'in başkanlığında İzmir Jandarma Bölge Müfettişi Yarbay Hüseyin Muhittin ve Ankara İl Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey'in içerisinde olduğu bir heyet kurulduğu bildirildi.⁴⁰¹ 14 Kasım 1915'te Dahiliye Nezareti'nden Adana'ya gönderilen yazıda Ermenilerin mallarını satmalarında hiçbir sakınca olmadığı ve geride kalan Ermenilerin toplu halde bulunmasının güvenlik açısından sakıncalı olduğu belirtildi.⁴⁰²

3.7. Sevk ve İskan Kanunu'nun Durdurulması

Savaş devam ederken zararlı görülen Ermeniler çeşitli illerden yine Osmanlı topraklarına sevk ediliyordu. Bununla ilgili uygulamaların zaman zaman durdurulduğuna dair bilgiler mevcuttur. 27 Ekim 1915 tarihli Adana, Halep ve diğer vilayetlere gönderilen Dahiliye Nazırı Talat Paşa imzalı emirde; “Belli yerlere gönderilmek üzere toplanmış ve yola çıkarılmış olanlar dışında Ermenilerin sevk edilmemeleri gerektiği” bildirildi.⁴⁰³ Dahiliye Nezareti Emniyet Umumiye Müdürlüğü'nden Adana ve diğer vilayetlere 15 Mart 1915'te gönderilen yazıda; “Şimdiye kadar çıkarılanlardan başka hiçbir sebep ve askeri vesile ile Ermeni ihraç olunmaması” istendi.⁴⁰⁴ Yine aynı tarihli Dahiliye Nazırı Talat Paşa imzalı belgeye göre; görülen idari ve askeri lüzum üzerine bundan sonra Ermeni sevkiyatının durdurulmasının kararlaştırıldığı, bundan sonra hiçbir Ermenini ihraç edilmemesi, istendi.⁴⁰⁷

Osmanlı topraklarında zorunlu iskanda olan Ermenilere, Amerika'da yaşayan Ermeniler de yardım etmektedirler. 25 Mart 1916 tarihli belgeye göre bu paraların hangi yolla gönderildiği ve kimlerin aracılığı ile Ermenilere dağıtıldığının araştırılarak merkeze

³⁹⁸ Firdes Temizgüney, *Emval-i Metruke Meselesi*, (Ankara: TTK Yayınları, 2017), 178.

⁴⁰¹ Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleri İle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, I: 233.

⁴⁰² DH. ŞFR, 58/1.

⁴⁰³ DH. ŞFR, 57/135.

⁴⁰⁴ DH. ŞFR, 62/21.

⁴⁰⁷ DH. ŞFR, 61/290.

bilgi verilmesi istendi. Bundan sonra yapılacak yardımların yerel yöneticilerin gözetiminde yapılması istendi ve bu konuda gerekli hassasiyetin gösterilmesi konusunda tüm mülki amirler uyarıldı. Bu konu da sonradan tekrar gündeme geldi. Nitekim 28 Ocak 1917 tarihli başka bir belgeye göre düşman devletlerin sadece kendi uyruklarına ve mülkiye memurları aracılığı ile Ermenilere yardım edebileceği belirtildi. Ermenilere gizliden para dağıtanların şiddetle cezalandırılacağı belirtildi. Amerikan'dan gelen paraların Haçın Amerikan Okulu Müdiresi Mis Von Vantelli, Kumpanya Hekimi Ermeni Protestanı Filib, Adana'da Amerikan uyruklu Hekim (Honey) Hasi tarafından Ermenilere dağıtılmakta olduğu tespit edildi.⁴⁰⁸

30 Ağustos 1916'da Dahiliye Nezareti'nden tüm vilayetlere gönderilen yazıda kimsesiz Ermenilerin iskân ve ihtiyaçları için bir takım kurallar belirlendi.⁴⁰⁹ Bunlar şu şekildedir:

- *On iki yaşına kadar olan yetimlerin Darü'l Eytam veya öksüzler yurduna yerleştirilmesi.*
- *Darü'l Eytamların yetersiz olduğu durumlarda öksüzlerin Müslümanların himayesine verilmesi.*
- *Öksüz Ermeni çocuklarının Müslüman himayesine verilemediği durumda Muhacirin tahsisatından ayda otuz kuruş ihtiyaç masrafının bu köylülere verilmesi*
- *Genç ve dulların evlendirilmesi*

Kozan Milletvekili Matyos Nalbantyan'ın Talat Paşa'yı ziyaretinde Talat Paşa; "Geri dönecek Ermenilerin memnun olması için elinden geleni yapacağını, sevk edilen Ermenilerin geri dönüşlerine izin vereceğini, ayrıca ticaret ve seyahatlerinde serbest olacakları, kısaca onların sakin bir hayat yaşamaları için elinden geleni yapacağını" belirtti. Nalbantyan'dan da bu düşüncesini tüm Ermeni ileri gelenlerine aktarmasını talep etti.⁴¹⁰ Nalbantyan'ın kendi çiftliğinin yağmalanması nedeniyle mallarının iade edilmesi

⁴⁰⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleri İle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II: 5-6.

⁴⁰⁹ *DH. ŞFR*, 63/142.

⁴¹⁰ Temizgüney, *Emval-i Metruke Meselesi*, 193-194.

ve zararının karşılanması konusunda gerekli yerlere müracaat ettiği anlaşılmaktadır. Nalbantyan'ın ilerleyen zamanlarda bu konuda herhangi bir şikâyeti bulunmamaktadır.⁴¹¹

Dahiliye Nezareti Muhacirin Müdürlüğü'nden 21 Ekim 1918 tarihinde Adana ve diğer vilayetlere gönderilen şifreli emirde; savaş sebebiyle başka yerlere nakledilen ahaliden isteyenlerin tekrar dönebileceği, bunun için seyahat, iaşe ve iskan masrafları temin edilerek yavaş yavaş dönmelerine izin verilmesi gerektiği” belirtildi.⁴¹² 23 Ekim 1918 tarihli belgede, Dahiliye Nezareti evlerine dönmek isteyen ailelerin sayılarını isteyerek, emniyet içinde dönebilmeleri için gerekli tedbirlerin alınmasını istedi.⁴¹³

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti yenilgiyi kabul etmişti. Bundan sonraki süreçte sevk bölgesinden geri dönen Ermeniler ile ilgili kolaylık sağlamak için çalışmalar başlatıldı. Osmanlı hükümeti 1, 5 ve 21 Kasım 1918 tarihlerinde geri dönen Ermenilerin dönüş sırasında yaşadıkları sıkıntılar üzerine yeni kararnameler çıkarttı. Bu kararnamelerde; dönenlerden seyahat vesikası istenmemesi, bunun yerine trene binen Ermenilerin isim listesinin yapılması, geri dönmekte olan Ermeniler için fazladan tren seferi yapılması, yol masraflarının ise Harbiye Nezareti'nden tahsis edilmesi isteniyordu. Dönen Ermenilere zarar gelmemesi için gerekli önlemler konusunda gereken titizlik gösterilmesi hususunda yetkililer uyarıldı.⁴¹⁴ Alınan bu tedbirler ile zaten başlamış olan Ermenilerin geri dönüşleri daha da düzenli hale gelerek hızlanmıştı.

3.8. Sevk ve İskan Kanunu'ndan Sonra Haçin ve Çevresindeki Ermeniler

Sevk ve İskan kararına son verilmesi ile ne kadar Ermeni'nin Anadolu ve Haçin çevresine döndüğü konusunda yerli ve yabancı kaynaklarda farklı sayılar verilmektedir. Özellikle Rusya'nın savaştan çekilmesi ile Ermenilerin Doğu Anadolu'da bir devlet kuramayacağı gerçeği ortaya çıkınca, Ermenilerin Çukurova'da bir Ermeni Devleti kurma hayallerine yoğunlaştıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Bazı Ermenilerin Doğu Anadolu'daki eski evlerine gitmeyip Çukurova'ya geldikleri bilinmektedir. Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlandığı bilinen 1921 tarihli tabloya göre, Anadolu ve Ortadoğu'da yaşayan Ermeni sayısı 644.900'dur. Aynı tabloya göre Çukurova'da toplam

⁴¹¹ Temizgüney, *Emval-i Metruke Meselesi*, 241-242.

⁴¹² HR. SYS, 2596/1_2.

⁴¹³ HR. SYS, 2569/1_3

⁴¹⁴ HR. SYS, 2569/1_5.

150,000 Ermeni mevcuttur. 1920 tarihli başka bir rapora göre; Adana'da 100.000, Sis ve Kars'ta 15.000, Haçin ve Feke'de 11.000 Ermeni yaşamaktadır. Bu bilgiler sevke tabi Ermenilerden büyük kısmının Çukurova'ya evlerine döndüğünü, hatta dışarıdan bölgeye oldukça fazla Ermeni nüfusunun aktarıldığını göstermektedir. Çukurova'da Ermeni nüfusunun artışı özellikle de Fransa teşvik etmektedir. Ermeni delegasyonu başkanı Bogos Nubar Paşa 2 Mayıs 1921'de Paris'e verdiği bir raporda : "...1918 tarihli mütarekeden sonra Fransa hükümeti kendi kesesinden 150.000 Ermeni'nin Suriye'den Kilikya'ya götürüldüğü..." cümlesini kullanarak Fransa'nın bölge ile ilgili planlarında Ermenileri kullandığını kabul etmektedir.⁴¹⁷ Nitekim Fransız kaynakları Ermenilerin Çukurova'ya geri dönmesi konusunda çok büyük bir mali yükün altına girilmiş olduğunu belirtmektedir. Fransız kaynakları 1919'un sonunda Adana'da toplam 60.000 Ermeni olduğunu, Adana'ya yığılmayı engellemek için Nacarlı, Abdioğlu, Misis, Osmaniye, Dört Yol, Hasanbeyli, Mersin, İncirlik, Tarsus ve Haçin'e Ermenilerin sevk edildiğini belirtmektedir. Haçin'e toplamda 8.000 Ermeni sevk edilmiştir.⁴¹⁸

Tablo 3.7: Amerikan Kaynağına Göre Sevk ve İskan Kanunu Öncesi ve Sonrası Adana ve Haçin Ermenilerinin Nüfusunu Gösteren Tablo⁴¹⁹

	1915 Nüfusu	Tehcir Edilenler	Tehcirde Yaşanan Kayıplar	Tehcir Edilmeyenler	Tehcirden geri dönmeyenler	1919 Nüfusu	Başka yere Göç edenler	Başka yerden gelenler	1920 Nüfusu	Tehcirden sonraki Kayıplar	Toplam Kayıp
Adana	25.000	17.000	5.000	8.000	12.000	20000	16.000	30.000	50.000	200	5.200
36 köy	68.700	55.000	5.000	13700	3.0000	27.700			18.000	551	25.550
Haçin	27.000	25.000	14500			10.000	2.500				14500
6 köy	4.680	4.860	3.250	2.000	1.430	1.000	430	1000	9.000		3250

Yukarıdaki tabloda Amerikan kaynaklarına göre 1915'te Adana ve 36 köyde 93.700, Haçin ve 6 köyde ise 31.680 Ermeni yaşamaktadır. Adana ve 36 köyden 72.000 ile Haçin ve 6 köyden 29.860 Ermeni sevk edildi. Adana ve 36 köyden 10.000 ile Haçin ve 6 köyden 17.750 Ermeni sevk kayıplarıdır. Adana ve 36 köyden 21.700 ve Haçin ve

⁴¹⁷ Özdemir vd., *Ermeniler Sürgün ve Göç*, 120-121, 127-128.

⁴¹⁸ Édouard Brémond, *La Cilicie en 1919-1920*, 11-12.

⁴¹⁹ Özdemir vd., *Ermeniler Sürgün ve Göç*, 130-131.

6 köyden 1.820 Ermeni sevk edilmemiştir. Adana ve 36 köyden 42.000 ve Haçin ve altı köyden 11.930 Ermeni sevk sonrası geri dönmemiştir. 1919'da Adana ve 36 köyde 47.700, Haçin ve 6 köyde 11.000 Ermeni yaşamaktadır. Adana Ermenilerinden 16.000, Haçin ve 6 köyden 2.930 Ermeni başka yerlere göç etmiştir. Çukurova'da yaşamayan ama sevkten sonra Adana'ya 30.000 ve Haçin'e 1.000 Ermeni gelmiştir. 1920'de Adana'da 68.000 ve Haçin'de 9.000 Ermeni bulunmaktadır. Dışarıdan 31.000 Ermeni gelmiş olması, Çukurova'da bir Ermeni devleti vaadiyle Fransa'nın bölgeye getirdiği Ermeniler olmalıdır. 1915'ten sonra Adana ve köylerine 70.000, Dört Yol'a 12.000, Haçin'e 8.000 Ermeni dışardan gelmiş ve geriye kalan Ermeniler ise Kars ve Sis'e yerleştirilmişlerdir.⁴²⁰

Ermeniler Haçin ve çevresine 1918 yılının mart ayından sonra gelmeye başladı. Osmanlı Devleti'nin Halep'teki askeri depolarından çaldıkları silahlarla dönmeleri Ermenilerin büyük hazırlık içinde olduklarını göstermektedir.⁴²¹ 14 Aralık 1918'e gelindiğinde Haçin Ermenilerinin büyük kısmının geri geldiği ve gelmeyenlerin ise yollarda olduğu haber alınıyordu.⁴²² Haçin ve çevresine dönen Ermeniler tarafından *Ermeni Aksahinmition* ve *Ermeni Gençliği* adlı iki siyasi örgüt kurulmuştu. Bu örgütler görünüşte sevkten geri dönen Ermenilere yardım amacıyla kurulsaydı da, gerçekte amaçları Fransa'nın işgaline destek vermek ve Çukurova'da Ermeni devleti için altyapı hazırlıkları yapmaktı.⁴²³ Fransız kaynaklarına göre, Ocak 1920'de sevkten geri dönüş sona erdiğinde ülkesine geri dönmüş ve sadece yardım alan Ermenilerin sayısı 40.751'dir.⁴²⁴

Garabet Mumcuyan'a göre 1919 yılının haziran aylarında Haçin'e 8.000, Sis'e 6.000-7.000 ve Adana'ya 60.000 Ermeni geri dönebilmişti. Müttefikler Ermenileri ilk önce şehir merkezlerine, daha sonra da kendi köylerine yerleştirmeye çalışmıştı. Fakat bu işlerde İtilaf devletleri nüfusun çokluğu nedeniyle büyük sıkıntılar yaşamıştı. Çünkü Adana'da Passage kampı, Picot kampı, Gouraud kampı ve Gulbenkian fabrikası gibi yerler ilk önce geçici yerleşim alanları olsa da daha sonraları kalıcı alanlara dönüştü.

⁴²⁰ Gürün, *Ermeni Dosyası*, 401.

⁴²¹ Kaytancı, *Haçin*, 379.

⁴²² Recep Dalkır, *Yiğitlik Günleri (Milli Mücadele'de Çukurova)*, (İstanbul: Türkiye Ticaret Postası Matbaası, 1961), 13.

⁴²³ Ahmet Cevdet Çamurdan, *Kurtuluş Savaşı'nda Doğu Kilikya Olayları*, (Adana: Yayın Yok, 1969), 234; Dalkır, *Yiğitlik Günleri*, 22-23.

⁴²⁴ Maxime Gauin, *The Relations Between The French Republic And The Armenian Committees, From 1918 to 1923*, (Ankara: ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020), 143.

Adana'daki mültecilere gıda, yemek, kıyafet ve tıbbi yardım sağlayan Fransa'ya büyük bir mali külfet oluşmuştu.⁴²⁵

⁴²⁵ Garabet K. Moumdjian, "Cilicia Under French Administration: Armenian Aspiration, Turkish Resistance and French Stratagemens", in *Armenian Cilicia*, Ed. Hovannisian Richard and Payaslian Simon, (California: Mazda Press, 2008), 457-461, 491.

IV. BÖLÜM

TÜRK KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİNDE HAÇIN VE ÇEVRESİ

4.1. Mondros Mütarekesi'nin Bölgeye Yansımaları

İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya I. Dünya Savaşı'na sömürgelerini korumak veya genişletmek için girmişlerdi. Rusya ile Almanya bu rekabetten yenilerek çıkarken, galip olarak İngiltere, Fransa ve İtalya kalmıştı. Aslında üçü arasında da büyük rekabet devam etmekteydi. İngiltere'ye göre savaşın büyük yükünü kendisi çekmiş, bu sebeple savaştan sonraki aslan payını da kendisi almalıydı. Bunun için barış görüşmelerinde Fransa'dan önce davranmaya çalıştı. Nitekim İngiliz Amiralî Calthorpe meslektaşî Fransız Ameti'yi devre dışî bırakarak Osmanlı ile yapılacak görüşmeye sadece İngiltere adına katıldı.

İngiltere Osmanlı Devleti ile 30 Ekim 1918'de Limni adasının Mondros Limanı'nda Mondros Mütarekesi'ni imzaladı. Bu mütarekeyi Osmanlı adına imzalayan Rauf Bey İstanbul dönüşünde basına: “İngilizlerin Osmanlı Devleti'ni yaşatmak fîkrinde olduklarına inandığını, İstanbul'a tek bir düşman askerinin çıkmayacağını, Adana'nın işgal edilmeyeceğini...” açıklamasını yaptı.⁴³⁰ Bu aşırı iyimser hava, yaşanacak sonraki gelişmelerle ne kadar boş bir beklenti olduğunu gösterecektir. 25 maddeden oluşan Mondros Mütarekesi'nin 5, 7, 10 ve 16. maddeleri Çukurova ile doğrudan veya dolaylı yoldan ilgili maddelerdir:

5. madde: Hudutların muhafazası ve asayiş-i dâhilinin idamesi için lüzum görülecek kuvay-ı askeriyeden maadasının derhal terhisi (iş bu kuvay-i askeriyenin miktar ve vaziyetleri itilaf hükümeti tarafından Devlet-i Aliye ile müzakere edildikten sonra takarrür ettirilecektir.)

⁴³⁰ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991), I: 26.

7. madde: Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhuruunda herhangi sevk'çeyş noktasını işgal hakkına haiz olacaklardır.

10.madde: Toros tünelleri müttefikler tarafından işgali.

16.madde. Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'ta bulunan muhafız kıtaat ve yakın İtilaf kumandasına teslim olunacaktır ve Kilikya'daki kuvvetlerin intizamı muhafaza için muktezi miktardan maadası beşinci maddedeki şeriate tevfikân takarrür ettirilecek veçhile geri çekilecektir.

Mütarekenin 5. ve 16. madde ile Osmanlı Devleti işgallere karşı savunmasız bırakılmak istendi. Böylece Ermenilerin yoğun yaşadığı Haçin ve çevresindeki gibi yerlerde işbirlikçi Ermeniler ve İtilaf devletleri için işgale elverişli bir ortam hazırlanacaktı. 7. madde ile Osmanlı toprakları işgale açık hale gelmiş olacaktı. Böylece İtilaf devletleri işgallerine hukuki bir zemin de oluşturmuşlardı. İtilaf devletleri bu maddeye dayanarak Antep, Kilis, Maraş Zeytun, Haçin ve çevresini işgal ettiler.⁴³¹

İngilizler Mondros Mütarekesinde bilinçli bir şekilde bazı muğlâk ifadeler kullanmışlardı. Onlardan biri olan Kilikya, genel olarak Çukurova bölgesi için kullanılan coğrafi bir tanımlama olup, sınırları tam olarak bilinmemektedir. Bu durum Kilikya'nın sınırlarını da tartışmalı bir konuma getirmekteydi. İtilaf devletleri böylece Batı Anadolu'yu Doğu Akdeniz ve Suriye'ye bağlayan önemli ve stratejik bir konuma sahip Toros Tünellerini rahatlıkla işgal etmeyi planlamaktaydılar.

4.2. Mondros Mütarekesi'nin Çukurova'da Uygulanması

Mustafa Kemal Paşa Mondros'un kayıtsız şartsız uygulanmasının vatanın işgalinin de kabullenildiği anlamına geleceğini iyi biliyordu. 3 Kasım 1918'de Sadrazam İzzet Paşa'ya çektiği telgrafta; Kilikya olarak nerelerin kast edildiğini, Toros Tünellerini hangi devletin işgal edeceğini ve Suriye sınırının belirlenip belirlenmediğini sordu. İzzet Paşa 4 Kasım'da verdiği cevapta; Amanos Tünelleri hariç Toros Tünellerini İngilizlerin işgal edeceğini, işgal askerlerinin sayısını İngilizlerin belirleyeceğini ve "Kilikya" tabirinin ise daha sonra netleştirileceğini söyledi.⁴³²

⁴³¹ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt III, Kısım II, 742-743; İsmail Özçelik, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Urfa*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınlar, 2008), 24-25.

⁴³² Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt II, Kısım II, 764-765; Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya*, I: 37-38.

İngiliz ordusu savaş sırasında Kilis'in güneyindeki Katma'da püskürtülmüştü. İşte İngiltere Mondros Mütarekesi'nin yedinci maddesini kullanarak İskenderun'u işgal etmeyi ve böylece Katma'daki İngiliz birliklerini rahatlatmayı amaçlamaktaydı. 3 Kasım 1918'de İngilizler, Fransız gemisi Arbelet ile İskenderun Limanı'na yaklaştı. İngiliz Binbaşısı Türk yetkililerine İskenderun'u işgal edeceklerini bildirdi. Mustafa Kemal, İskenderun'un işgali durumunda ateş edileceğini belirtti. Tam bu sırada İzzet Paşa, Mustafa Kemal'e gönderdiği yazı ile *"İtilaf devletlerinin bizim yardımımızla İskenderun Limanı'nda torpilleri toplayacağını ancak şehri işgal etmeye hakları olmayıp bununla beraber şehre zorla girmek isterlerse karşılık verilmemesi..."* gerektiğini belirtilmişti. Hemen ertesi gün İngiliz gemileri İskenderun limanındaki torpilleri toplamaya başladı. Fakat İngilizlerin ana hedefi İskenderun ile Halep arasındaki yolu işlevsel hale getirmektir. Bunun olması için İskenderun'u ele geçirmeleri şarttı. Ancak Mustafa Kemal böyle bir durumda askerlere işgal güçlerine karşı silah kullanmayı emretmişti. Fakat İzzet Paşa Mustafa Kemal'in askeri girişimde bulunmasını istemediğinden Yıldırım Orduları ile 7. Ordu Karargâhı 7 Kasım 1918'de kaldırıldı. O tarihlerde İngiliz Amiral Calthorpe İskenderun'un teslim edilmesini Osmanlı yetkililerden istemişti. Bunun üzerine İzzet Paşa, Mustafa Kemal'in İstanbul'a gelmesini, İngilizlere karşı koyacak herhangi bir güçlerinin olmadığını, Mondros Mütarekesi'ni ihlal edecek tavırlardan kaçınmak gerektiğini de söyledi.⁴³³

Bir İngiliz Müfrezesi 9 Kasım 1918'de İskenderun'a ayak basarak işgali başlattı. Ardından Fransızlar, Türk memur, polis ve jandarmaların şehri terk etmesi gerektiğini ilan ederek, Osmanlı silah depolarına el koydu. İşgal güçleri bununla da yetinmeyip Osmanlı hükümetinden yeni isteklerde bulunmaya başladı. Bunlardan biri Osmanlı askerlerinin Pozantı'nın kuzeyine çekilmesi olmuştu. Bu istek malumun ilanı olup, Çukurova'nın işgaline yönelik hazırlık yapıldığının en büyük göstergelerindendi.⁴³⁴

22 Kasım 1918'de İtilaf devletleri Osmanlı hükümetine verdikleri notada, Osmanlı askerlerinin Pozantı'dan kuzeye çekilme işini ağırdan aldıklarını ve böyle sürerse yeni bir savaş çıkacağı, böyle bir durumda da Osmanlı'nın daha da zararlı çıkacağını belirterek açıktan tehdit ettiler. Harbiye Nezareti II. Ordu Komutanlığı ise silah

⁴³³ Rehşan Ünlü, "Çukurova'da Fransız İşgal Yönetimi (1918-1922)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi 2019, 60-63.

⁴³⁴ Nuri Aydın Konuralp, *Hatay Kurtuluş ve Kurtuluş Mücadelesi Tarihi*, Haz. Abdurrahman Konuralp, (İskenderun: Hatay Postası Gazete ve Basımevi 1970) 12, 13.

ve malzemelerin düşman eline geçmemesi için nakledilmesi gerektiğini, bunun için de zamana ihtiyaç olduğunu belirtmekteydi. Ordu silah ve cephanenin güvenli yerlere taşınması konusunda elinden geldiğince gayret gösterse de bazı silah ve cephane çoktan düşman eline geçmişti.

10 Kasım 1918’de Adana Valiliği’nden İstanbul’a gönderilen yazıda, Dört Yol’dan sonra işgal güçlerinin Adana’ya da geleceğinin bilgisi paylaşılmıştı. Adana’ya gelecek işgal askerleri içinde Ermenilerin de olduğu bildirilerek yetkililer uyarılmıştır. Ayrıca 10 Aralık 1918’de Adana Valiliği, işgal güçlerinin Adana’ya gelmesi ile mülki ve askeri idarenin devre dışı bırakılmaya çalışılması durumunda ne yapılması gerektiğini de umutsuzca sordu.⁴³⁵ 11 Aralık 1918’de Dört Yol’un işgal edildiği ve şehirdeki mülki ve askeri görevlilerin şehir dışına çıkarıldığı bilgisi İstanbul’a verildi. Ayrıca 18 Aralık 1918’de Harbiye Nazırlığı’ndan Sadaret’e yazılan yazıda, işgal güçlerinin Adana’yı işgale hazırlandıkları ve Ermeni kaçkınlarının bölgeye sokulmaması gerektiği belirtildi. Mülki ve askeri yetkililerin yerlerini terk ettiği zaman asayişin nasıl sağlanacağı konusunda da nasıl bir yol izlenmesi gerektiği de soruldu.⁴³⁶

Mersin işgali öncesinde, 1500 Fransız askerinin Mersin limanına çıkarak Mersin işgalinin başlayacağı haberleri halk arasında konuşulmaya başlanmıştı. Ayrıca Adana, Sis ve Haçin’in de işgal edileceği konuşulmaktaydı.⁴³⁷ Yazışmalar ve endişeli bekleyiş sürerken 17 Aralık 1918’de Mersin, 19 Aralık 1918’de Tarsus, 27 Aralık 1918’de Pozantı ve sonunda da 21 Aralık 1918’de Adana işgal edildi.⁴³⁸

1919 tarihinde Harbiye Nazırı Cemal Paşa’dan III. Kolordu Komutanlığı’na gönderilen yazıya göre, İtilaf devletlerinin ortak kararı ile Ermenilerin bir bölgede toplanması kararı alınmıştı. Bu karar doğrultusunda Fransız yetkilileri Adana’da bulunan Ermeni patrik vekiline bu konuda emirler verdi. Verilen emre göre, Anadolu’da ne kadar Ermeni varsa Adana’ya yönlendirilecek, Adana’ya gelecek Ermenilerin isimleri ise İngiliz işgal komutanlığına bildirilecekti.⁴³⁹

⁴³⁵ HR. SYS, 2555-2/33-36.

⁴³⁶ BEO, 340957.

⁴³⁷ BEO, 340957.

⁴³⁸ Çelik, “Fırka-i İslâhiye”, 57, 64.

⁴³⁹ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, “Askeri Tarih Belgeleri”, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 45/103, (1997): 54-56. (Belge No: 2874).

Selanik ve Beyrut'tan 7 Mart 1920'de 8000 Fransız askerinin Mersin limanına çıktığı ve bu askerlerinin bir kısmının Kozan'a sevk edildiği bilinmektedir. Mersin'de ise bu dönemde toplam 3000 Fransız askeri bulunmaktadır. Ayrıca gönüllü Ermenilere 200 mavzer ve yanında 17 sandık cephane dağıtılmıştı. Maraş'ta da işgal için bir askeri hareket beklentisi oluşmuştu.⁴⁴⁰

4.3. Fransızların Bölgede Uyguladıkları Politika

İngiltere 18. yüzyılın sonlarında Asya'nın güneydoğusunda hâkimiyet kurabilmiş, böylelikle sömürgecilik faaliyetinde Fransa'yı geri plana itebilmişti. İngiltere için asıl mesele sömürgelerine giden yolu her zaman emniyette tutabilmektir. Bu yüzden sömürgelerine giden stratejik yerleri ele geçirme politikasına yönelmiş, bu amaçla uzak doğu sömürge güzargahında olan 1839'da Aden'i, 1878'de Kıbrıs'ı ve 1882'de de Mısır'ı ele geçirmişti.⁴⁴¹ İngiltere'nin en büyük korkusu Rusya'nın Doğu Anadolu üzerinden Akdeniz ve Irak'a sarkması idi. Böyle bir durumda İngiltere'nin sömürgelerine giden yol tehlikeye düşecekti. Bu nedenle Fransa ile Sykes-Picot Antlaşması'nı imzalayarak Fransa'nın Kilikya, Suriye, Musul ve çevresini almasına ses çıkarmamıştı. Kendisine de Güney Mezopotamya, Hayfa ve Akka limanını alacaktı.⁴⁴²

I. Dünya Savaşı sonrasında yenilen devletlerle imzalanacak antlaşmaların şartlarını belirlemek için Paris'te bir konferans düzenlendi. Ermeniler bu fırsatı kaçırmayarak Paris'e üç ayrı heyet gönderdilerse de, İtilaf devletleri bu üç heyeti de Paris görüşmelerinde daimi temsilci olarak kabul etmediler. Ancak Ermeni temsilcilerinin fikirlerini ve isteklerini açıklamalarına ses çıkarmamışlardı. Paris Barış Konferansı'nda Bogos Nubar Paşa Ermeni taleplerini bildiren bir açıklama yaptı. Buna göre Doğu Anadolu'dan Çukurova'ya ulaşan bir Ermeni devleti kurulmalıydı. Ermenilerin talepleri arasında Çukurova ve çevresi olunca Fransa, Ermeni devleti konusunda verdiği desteğini geri çekti. İngiltere, Rusya'nın Doğu Anadolu'dan Doğu Akdeniz'e doğru yayılmasını istemediğinden en azından Rusya ile aralarında kendi güdümünde bir Ermeni devletini

⁴⁴⁰ DH. EUM. AYŞ, 34 /44.

⁴⁴¹ Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Maraş*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999), 1-2.

⁴⁴² Birinci Dünya savaşı sırasında İtalya, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yapılan gizli antlaşmalar için bkz. Özçelik, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Urfa*, 15-17, 20-23; Cevdet Küçük, "Sykes-Picot Antlaşması", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 204-206; Halil İbrahim İnce, *Milli Mücadele'de Kilis*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 6-9.

daha uygun buluyordu.⁴⁴³ Fakat Rusya'nın I.Dünya Savaşı'ndan çekilmesi İngiltere'nin politikalarında değişikliğe gitmesine sebep oldu. İngiltere'nin düşüncesine göre; I. Dünya Savaşı'nın tüm yükünü çekmiş, Fransa'nın Avrupa'daki güvenliğini sağlamıştı. Bu yüzden petrol zengini Musul da kendi hakkı olmalıydı. Gizli antlaşma ile verdiği Fransızlara bıraktığı Adana, Mersin, Musul ve Antep'i, Fransa'ya karşı ileride koz olarak kullanmak niyetiyle kendisi işgal etti.⁴⁴⁴ Bölgeyi işgal eden İngiltere, Ermeni sorununun da kendi üzerinde kalmasını istemiyordu. Çünkü Anadolu'da kurulacak bir Ermeni devleti kendisine çok büyük mali ve askeri bir yük getirecekti. Bundan dolayı Çukurova'da halk ile karşı karşıya kalmamak için sadece askeri idareyi üstlenip, idari yönetimi ise Fransa'ya bıraktı. Kendi idaresinde bulunan Ermenilerin olay çıkarmasına ise asla izin vermedi.⁴⁴⁵

Fransa'nın ise bölge ile bağlantıları XI. yüzyıla kadar gitmektedir. Fransızlar Haçlı Seferleri ile Ermenileri ve bölgeyi tanıma fırsatı bulmuştu. Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu'nun son kralı VI. Leo'nun Fransız asıllı olduğu bilinmektedir. Fransa ayrıca kapitülasyonları kullanarak Katoliklerin koruyuculuğu bahanesi ile de bölgeye ilgi göstermiştir. Fransa'nın Çukurova'ya ilgisinin altında yatan gerçek sebep ise ekonomik gerekçelerdi. Fransa'nın Adana İşgal Komutanı Albay Bremond'un Kilikya için : “*Alp Dağlarına sahip bir Mısır*”, tabiri bu durumu en iyi açıklayan sözdür.⁴⁴⁶ 20. yüzyılın ilk çeyreğinde sanayileşen dünyada pamuk büyük değer kazanmıştı. Pamuk üretimi konusunda Mısır, Hindistan ve Amerika başı çekmekteydi. Bu yüzden Fransa bu ülkelere pamuk konusunda bağımlı hale gelmek istemiyordu. Bundan dolayı maliyetin ucuz olduğu yeni yerler arayışına yönelmişti. Çukurova bu açıdan Fransa için çok cazip olup, verimli Çukurova'da pamuk dışında tahıl, pirinç, ipek, tütün gibi tarım ürünleri yanında maden gibi yeraltı kaynakları da vardı.⁴⁴⁷

Fransa'nın eskiden beri Osmanlı'yla derin ekonomik bağları oluşmuştu. Osmanlı Devleti'nden alacaklı devletler içinde % 60'lık payla Fransa birinci sırada yer almaktaydı.

⁴⁴³ Erdal İter, *Türkiye'de Sosyalist Ermenilerin Silahlanma Faaliyetleri ve Milli Mücadele'de Ermeniler (1890-1923)*, (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2005), 109-110.

⁴⁴⁴ Çelik, “Fırka-i İslâhiye”, 10.

⁴⁴⁵ Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Meselesi*, 291.

⁴⁴⁶ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1920*, (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 175.

⁴⁴⁷ Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1920*, 177; Bilge Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*, (Ankara: TTK Yayınları, 1994), 59.

Ayrıca Fransız özel teşebbüslerinin Osmanlı topraklarındaki yatırım payı yabancı sermaye açısından ele alındığında %50'yi bulmakta idi. Fransız şirketler özellikle demiryolu, liman, maden ve bankacılık gibi alanlarda Anadolu'ya büyük yatırımlar yapmışlardı.⁴⁴⁸ Fransa'ya göre Çukurova'da tarımda gerekli ıslahatlar yapılırsa, burası yakın zamanda kendi kendine yeter duruma gelebilecek zenginlikteydi. Bunlar başarılsa sadece Fransa'ya ucuz ürün sağlanmakla kalmayacak, Fransa'nın ekonomisine de olumlu çok büyük katkı sağlayabilecekti. Ayrıca Fransızlar Mersin ve İskenderun limanlarının yıllık 30 milyon Frank gelir getireceğini hesap etmekteydi. Limanlar savaş zamanında tahrip edilmişse de ıslah edilerek demiryolu ağı ile iç bölgelere bağlanırsa, liman işletmeciliğinden beklenen gelirin her yıl artacağı tahmin edilmekteydi.⁴⁴⁹

Fransa'ya göre Çukurova bölgesi Suriye'nin doğal bir parçası olduğundan, Suriye'deki toprakların emniyette kalabilmesi için Çukurova'nın işgali bir zorunluluk durumuydu. Kısacası Suriye'ye kuzeyden gelebilecek saldırıların engellenebilmesi için Adana, Antep, Urfa, Mersin ve Maraş işgal altında olmalı idi. Çukurova'yı işgal eden İngiliz askerleri için “*muazzam ve fevkalade iyi donatılmış*” yorumu yapılmaktadır. Fransız askerlerinin ise İngiliz askerleri ile kıyaslandığında zayıf olduğu belirtilmektedir.⁴⁵⁰ Bu yüzden Fransa asker açığını kapatmak için Ermenilere muhtaç durumda kalmıştı. Onlar olmadığı takdirde Fransa Çukurova'yı elinde tutamazdı. Fransa, Yunan İsyanı'nda Yunan isyancıları Osmanlı'ya karşı eğitmiş olmanın verdiği tecrübeye güvenerek, Ermenileri de benzer bir askeri eğitimden geçirmeyi planlamaktaydı. İngiltere ile Doğu Akdeniz'de rekabet içerisinde olabilmesi için de yöreyi bilen Ermenilerden yararlanması kesinlikle gerekliydi.⁴⁵¹ Ermeniler arasında yoğun propaganda faaliyetlerine başlanmış, Amerika, Suriye, Lübnan'da bulunan Ermenileri Kıbrıs'ta askeri eğitimden geçirme programı hazırlanmıştı. Bu amaçla Kıbrıs'ta Monarga Askeri Kampı kurularak, sorumluluğuna Fransa'nın Mısır Orta Elçisi M. Defrance ve Fransız askeri Misyon Şefi Albay Bremond getirilmişti.⁴⁵² Fransa bu faaliyetleri daha iyi organize

⁴⁴⁸ Şamil Yazan, “Milli Mücadele Yıllarında Fransa'nın Çukurova'yı İşgal Politikası”, *Çelebi*, 1/3, (2020): 169; Nejla Günay, “Adana Antep Maraş ve Urfa'da İngiltere-Fransa Rekabeti ve Bölgenin İşgal Sebepleri”, *Türkiye Günlüğü*, 145 (2021): 10.

⁴⁴⁹ Moumdjian, “Turkish Resistance and French Stratagemens”, 471, 479.

⁴⁵⁰ Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1920*, 179-180.

⁴⁵¹ Halil AYTEKİN, *Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı*, (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 18-20.

⁴⁵² Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, Cilt III: XI-XII; Moumdjian, “Turkish Resistance and French Stratagemens”, 465-466.

edebilmek adına 15 Kasım 1916'da Tabur Komutanı Romies'i Doğu Lejyonu Komutanı olarak atadı. Fransa'nın Çukurova'yı işgali sırasında Fransız askerleri içinde yer alan gönüllü Ermeniler buradaki askeri kampta eğitim almış kişilerdi. Örneğin Fransa için Dörtüol'u işgal eden askerlerinin tamamı bu Ermenilerden oluşuyordu. Mersin'i işgal eden askerlerin 1500'ünden 150'si Fransız, diğer kısmı ise Ermenilerdendi.⁴⁵³ İngiliz ve Amerikan kaynakları 15.000 ila 20.000 arasında Ermeni'nin bağımsız Ermenistan hayali için Fransa bayrağı altında savaşmak için Çukurova'ya geldiğini belirtmektedir.⁴⁵⁴ Fransızlar hem tarihi hem de dini bağlarından dolayı Ermenilere çok güveniyorlardı.⁴⁵⁵ Bu sebepten Çukurova'daki tüm askeri ve mülki görevlere daha işgal öncesinden Ermenileri getirmişlerdi. 7 Mayıs 1919'da Kozan Jandarma Tabur Kumandan Vekili Haşim'in Kadirli Jandarma Komutanlığı'na gönderdiği yazıda, jandarmaların yarısının Ermeni diğer yarısının Müslüman olması gerektiği vurgulanmaktaydı.⁴⁵⁶ Görev verdikleri Müslümanlar içerisinde ise vatana ihanet edebileceklerini düşündükleri Çerkez, Arap ve Kürt kökenlileri özellikle tercih ediyorlardı.⁴⁵⁷ Fransa tarafından M. Georges Picot'un "*Suriye ve Ermenistan Yüksek Komiseri*" unvanıyla atanması, Fransızların Çukurova'ya dair planları hakkında başka bir göstergeydi. Yine 25 Aralık 1918 tarihli yazışmalarda Albay Bremond'un "*Ermenistan Baş Yöneticisi*" unvanı taşıması Fransızların Çukurova'yı Ermeni yurdu olarak gördüklerini, bu hedef için çalıştıklarını göstermektedir.⁴⁵⁸

Ermeniler tıpkı Balkan ulusları gibi Avrupalı veya Rusya'nın desteğini almadan Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devletinin kurulamayacağını farkındaydılar. Bundan dolayı Bogos Nubar Paşa: "*Adana ve Mersin nüfusunun %40'ını Ermenilerin oluşturduğu, İskenderun'dan yapılacak her eylemde Ermenilerin İtilaf devletlerine*

⁴⁵³ Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 6.

⁴⁵⁴ Güçlü, "Milli Mücadele Yıllarının Öncesinde ve Sonrasında Adana Vilayetindeki Ermeniler (1908-1921)", 198.

⁴⁵⁵ Fransızlar Ermenilere çok güvense de Ermenilerin bazı taşkınlıklarının kendi sömürge emellerine zarar verebileceğini düşünmekteydiler. Bu yüzden bazı Ermenileri cezalandırmak yoluna da gitmişlerdir. Ayrıca Fransızlar Ermenilere askeriyede üst düzey rütbe vermemeyi tercih etmekteydiler. Moumdjian, "Turkish Resistance and French Stratagemens", 468-469.

⁴⁵⁶ Ali Saip Ursavaş, *Çukurova Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu*, Düz. M. A. Akidil, (İstanbul: Kastaş Yayınları, 1988), 18.

⁴⁵⁷ Dalkır, *Yiğitlik Günleri*, 18-20; Ursavaş, *Çukurova Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu*, 18, 20.

⁴⁵⁸ Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1920*, 179, 181; Memet Yetişgin, "Mondros Mütarekesi'nin Çukurova Antep, Urfa ve Maraş'ta Uygulanması", *Türkiye Günlüğü*, 145 (2021): 20.

yardımcı olabileceklerini” beyan etmişti.⁴⁵⁹ Rusya ile İngiltere’nin Ermeni Sorununa destekleri bitince, Ermeniler de Fransa’nın desteğinde Çukurova ve çevresinde bir devlet kurma fikrine bağlanmışlardı. Fransa’nın işgaline canı gönülden destek verseler de Fransa ile Ermeniler arasındaki ilişkiler çıkar çerçevesinde şekillenmiş ve gelişmişti.⁴⁶⁰

Ermenilerin Fransız bayrağı altında Fransız ordusunun gönüllü jandarmalığını yapması birtakım sorunları da beraberinde getirmişti. Nitekim Ermeni Lejyonlarının girdiği her yerde asayişsizlikler başlamıştı. Bu durum Fransa ile Ermenilerin sık sık karşı karşıya kalmalarına neden oldu. Fransızların himayesinde Ermenilerin şımarması Türklere yapılan zulümlerin artması, halkta Milli Mücadele olmadan burada barınamayacaklarını da anlamalarına neden oldu.⁴⁶¹

4.4. Haçin ve Çevresinin İşgal Edilmesi

İtilaf devletlerinin Mersin, Tarsus ve İskenderun’u işgal etmesi Haçin ve çevresinin de işgal edileceğini göstermekteydi. Bu durum savaşı yorulmuş bölge halkı üzerinde hayli tedirginlik yarattı. Savaşta yıpranan halk özellikle Fransızlar ile Ermenilerin birlikte gelmesinden büyük bir endişe duymaktaydı. Çünkü bölgeye geri dönen Ermeniler büyük kinle dolu olarak gelecekler ve bu durum da bölgede büyük gerginliklerin yaşanmasına neden olacaktı.

Sis kazasına kaymakam olarak atanan Fransız Yüzbaşı Taillardat, yanında yardımcısı Üsteğmen Suby ve beraberindekilerle 7 Mart 1918’de Sis’e gelerek burayı işgal etti. Bu sırada Sis kazasında yaşayan Ermeniler de ellerinde Fransız ve Ermeni bayraklarıyla Yüzbaşı Taillardat’ı karşılamışlardı. Yüzbaşı Taillardat mutasarrıflık binasında halka hitaben; “*Allenby ve orduları küçük bir davet ve işaretimizle hazırdır.*” diyerek Türklere gözdağı ve Ermenilere umut veren bir konuşma yaptı.⁴⁶²

Fransa’nın Çukurova’yı işgali ile beraber Ermenilerin taşkınlık hareketleri artmaya başladı. Nitekim beyaz kalpaklı, kamalı ve çifte tabancalı bu kişiler Çukurova’nın yerli Ermenileri olmayıp, bölgeye dışarıdan gelen Rus Çarlığı’na hizmet etmiş Andranik çetesine mensup göçmen kişilerdi. Bunlar genelde Fransız üniforması

⁴⁵⁹ Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, Cilt I: XCIV.

⁴⁶⁰ Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, Cilt IV: XLV; Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*, 63.

⁴⁶¹ Güçlü, “Milli Mücadele Yıllarının Öncesinde ve Sonrasında Adana Vilayetindeki Ermeniler (1908-1921)”, 199-201.

⁴⁶² Ursavaş, *Çukurova Faciaları ve Urfa’nın Kurtuluşu*, 18.

giymekteydi. Bu Ermenileri gören Çukurova'nın yerli Ermenileri de bu gruplara katılmaya başlamışlardı.⁴⁶³

Haçin ve çevresine geri dönen Ermeniler için en büyük sorun, giderken geride bıraktıkları gayrimenkul ve malları idi. Ermeniler bu sorunu halletmek için Fransızların yardımını ile *Tesviye-i Mesalih* adlı olağanüstü yetkilerle donatılmış bir komisyon kurdu. Binbaşı Haşim adlı bir komutanın başında bulunduğu bu komisyonun 2 Ermeni, 2 de Türk üyesi vardı. Komisyon beklendiği gibi adaletli davranmıyor, Ermenilerin giderken Türklere sattıkları mallar yalancı şahitlerle Ermenilere ücretsiz şekilde iade ediliyordu. Bunun gibi haksızlıklar da bölgede tırmanan huzursuzluğun daha da artmasına neden olmaktaydı.⁴⁶⁴

Kozan Sancağı'nın Kars kazasında Ermeniler uluorta; "*Türklük ölmüştür, burası Kilikya olacaktır!*" sözünü söylemeye başladı. Halk arasında Ermenilerin Kars kazasına gelecek olması büyük endişeye sebep olmuş, durum Adana'ya sorulmuştu. Adana Valiliği'nden Kars'a gönderilen cevabi yazıda ise; "*Galip devletlerin generallerinin geleceği, merasimle karşılanması ve mektep çocuklarının merasime katılması*" istendi. Bu emirle birlikte Kars kazasının ana caddesi İtilaf devletleri ve Yunan bayrakları ile süslendi. Kars kazasının işgali ile birlikte şehirdeki Osmanlı Jandarma teşkilatı dağıtılarak, içinde Ermenilerin ağırlıkta olduğu yeni bir jandarma teşkilatı kuruldu. Bu gibi uygulamalar Türkler arasında, Ermeniler tarafından bir katliama uğrama endişesinin artmasına neden oldu.⁴⁶⁵

Haçin merkezde Ermeni nüfusu geri dönüşlerle birlikte fazlaştığı için, işgalin etkisi en çok Haçin'de görüldü. Nitekim işgal ile beraber Haçin'de Türk görevliler hemen görevlerinden uzaklaştırıldı. İşgal sırasında Haçin kaymakamı olan Ermenak (Armenak) görevinde bırakıldı. Turpsarkisyan Bogos Haçin Jandarma Komutanlığı'na, Koporsum belediye başkanlığına, Koporsum'un oğlu Karabet Posta müdürlüğüne, Avadik Soğanalanyan ise Mağara Jandarma Komutanlığı'na görevlendirilerek tamamen Ermeni ağırlıklı atamalar yaptılar. Çavdaryan Avadis'in önderliğinde *Ermeni Milli Meclisi*'ni kurdular ve toplam 12 kişiden oluşan, içinde Eczacı Mihran Manishacıyan, Mesrop Şıkırdımyan, Daniel ve Yeresyan adlarındaki aşırı fanatiklerin olduğu *İntikam Komitesi*

⁴⁶³ Ursavaş, *Çukurova Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu*, 19.

⁴⁶⁴ Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 173-175.

⁴⁶⁵ Tevfik Coşkun, *Kadirli Milli Mücadele ve Hatıralar*, (Osmaniye: Kadirli Basımevi, 1967), 17-19.

adlı yapıyı da faaliyete geçirdiler. Bu komitenin kararlarını gerçekleştirmek için kurulan “İcra Komitesi” başkanı ise Terziyan Manik’in oğlu Aram Çavuş idi. Sözde Ermeni Milli Meclisi’nin aldığı karar doğrultusunda 700-800 kişilik iki silahlı tabur oluşturuldu. Fransız usulü talim yapan bu askeri teşkilat komutasına da aslen Haçinli olmayan, Doğu Anadolu’da Antranik intikam alayında katliamlara katılmış Ermeni subayı Cebeciyan getirildi. Bu askeri teşkilat Ermenilere silah talimleri yaptırıyor, güç gösterisi haline gelen bu talimlere kadınlar da katılıyordu.⁴⁶⁶

Fransız komutan Albay Bremond tarafından Haçin’e yönetici olarak Hınçak liderlerinden, halka sözü geçen Ermeni avukat Çalyan Karabet atandı. Görevi kabul eden Karabet Haçin’e 1.200 tüfek, 125.000 fişek ve birkaç el bombası ile gitti. Ermeniler Haçin’de tüm hazırlıklarına rağmen tedirginlik içindeydi. Bu yüzden Fransa’dan sık sık Ermeni Lejyon Birliği’nden Haçin’e destek gönderilmesini istemekteydi. Fransızlar ise Haçin’in Adana’ya çok uzak ve dağlık bir yerde olmasından dolayı bu işe sıcak bakmamaktaydı.⁴⁶⁷ Böylece Fransız işgal güçleri Haçin’e gelmeden Haçin’in işgali yapılmış oldu. Kısacası Haçinli Ermeniler Fransızların Çukurova’nın kuzey kısmının gönüllü işgaline, jandarmalığına ve yönetimine soyunmuş oldular.

4.5. Haçin ve Çevresinde Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri

Çukurova, Haçin ve çevresinde yaşayan Ermeniler nüfus bakımından azınlık durumunda kalmışlardı. Bu yüzden Çukurova’da bir Ermeni devleti kurabilmeleri için ya Türkleri katledecekler ya da göç etmeye zorlamaları gerekiyordu. Ermeniler Fransızlardan cesaret alarak her iki yolu da uygulamaktan geri durmayacaklardı. Fransız yönetimine göre; Taşnakların Çukurova’da 2.500 üyesi ile 5.000 destekçisi ve 1919 yılında çoğunluğu Erivan’dan gelen 22.000 Osmanlı lirası bütçesi mevcuttu. Hınçak Cemiyeti’nin ise 4.500 kadar üyesi ve destekçisi vardı.⁴⁶⁸ Askeri düzen içinde hareket eden Ermeni çetelerinden işgal başladığı sıralarda 1500’ü Haçin’de, 500’ü de Şar’da bulunuyordu.⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ Kaytancı, *Haçin*, 380.

⁴⁶⁷ Brémond, *La Cilicie en 1919-1920*, 45.

⁴⁶⁸ Gauin, *The Relations Between The French Republic And The Armenian Committees, From 1918 to 1923*, 142

⁴⁶⁹ Süleyman Hatipoğlu, *Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toroslar Geçitleri, 1915-1921)*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2001), 43.

Üçüncü Kolordu'dan 28 Mayıs 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderilen yazıda Haçin ve çevresinde Ermenilerin Türkleri katletmekte oldukları, kadınları dağa kaçırdıkları bilgisine yer verildi. Fransız jandarma üniformalı Ermeniler Antep'e gitmekte olan üç köylüyü Mağara yakınlarında şehit etti ve kadınları dağa kaçırdı. Silahları toplatıldığı için Müslümanların kendi kendilerini savunma konusunda çaresiz kaldıkları vurgulanmıştı.⁴⁷⁰ Müslüman halkın uğradıkları haksızlıklar Fransa'nın Adana işgal valisi General Bremond'a da bildirildi. Bremond iddiaların araştırılması için 9 Kasım 1919'da Fransız Yüzbaşı Taillardat'a talimat verdi. Fakat bu talep göstermelik olarak verildiğinden, Taillardat yaptığı göstermelik soruşturma sonucu, yaşananların suçunu Kozan Polis Komiseri Hamdi Bey'in üzerine attı. Hamdi Bey'in Ermeni jandarmalar aracılığı ile Müslüman halktan haraç aldığı iddia edilerek Hamdi Bey hapse atıldı. Osmanlı hükümetinin araya girmesi ile Hamdi Bey bir süre sonra hapisten güçlüğüle çıkarılabildi.

Adana Merkez Müftülüğü'nün 7 Aralık 1919'da verdiği bilgiye göre; Haçin ve çevresinden 30 kişi yaşanan eziyet nedeniyle Konya taraflarına kaçmak zorunda kaldı. Konya taraflarına kaçan bu kişilerin aileleri de Fransızlar tarafından Konya'ya doğru sürgün edildi. Sürgün edilenlerin arasında Kozan Sancağı müftüsünün kızı da vardı. Adana Müftülüğü'nün devreye girmesi ve aracılık etmesi sonucu Haçin ve çevresinden Konya'ya kaçan bu kişiler affedilebildi.

8 Aralık 1919 tarihli İrade-i Milliye Gazetesinde Adana ve çevresinden şu bilgiler verildi; Haçin'de Halil İbrahim isimli bir şahsın evi gündüz vakti Ersin isimli bir jandarma tarafından basıldı. Evdekiler işkenceden geçirilirken, Halil İbrahim'in kız kardeşine ise tecavüz edildi. Ailesi bu suçluyu sözde Kozan Kumandanı olan Taillardat'a şikâyet etse de bu şikâyeti dikkate bile alınmadı.⁴⁷¹ 28 Aralık 1919 tarihli belgeye göre; Karakilise köyünden Haçin'e gitmekte olan 8 - 10 Türk içinden bir kadını zorla alıkoyan Ermeniler, Mağara nahiyesine götürerek ırzına tasallut etmişlerdi. Ermeni çetelerinin etrafa korku salmak için Sarız ve Aziziye hudutlarına da geldikleri fakat Kuvâ-yı Millîye birlikleri tarafından püskürtüldükleri bildirildi.⁴⁷²

⁴⁷⁰ HR.SYS, 2543-6/22, 2543-6/23.

⁴⁷¹ İsmail Özçelik, *Milli Mücadele'de Anadolu Basınında Güney Cephesi*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005), 133.

⁴⁷² ATASE, Arşiv No:1-2, Dolap No: 2, Göz No: 4, Klasör No: 113, Dosya No: 410, Fihrist No: 8-2, Belge No: 2076.

Sis Müftüsü Hafız Osman Efendi'nin Fransız işgal komutanı Bremond ve Adana Valisi Celal Bey'e yazdığı mektupta, 1919 ile 1920 arasında Ermeniler tarafından Türklere karşı yapılan katliamlar ve zulümler kayda geçti.⁴⁷³ Bu mektuba göre; Feke'nin Bozat köyünde Muhtar Hamza Kâhya ve Musa hiçbir suçu yokken keyfi emirle kurşuna dizildi.⁴⁷⁴ Bu yetmez gibi Taillardat'ın emri ile ailelerinin malları da yağma edildi. Sis esnaflarından olan Ali Şadi Bey'in evi gece saatlerinde Ermeniler tarafından basıldı ve olayın sorumluları hakkında hiçbir takibat ve tahkikat başlatılmadı. Sis Belediye Tabibi Nafiz Ali Efendi'nin 23 Şubat 1920'de evi basılarak işkence edildi ve değerli eşyaları da gasp edildi. Posta sürücüsü Hüseyin, Sis'e yakın Uyuzpınar'ı yakınlarında üç Ermeni tarafından katledildi. Ispahalı köyünü Ermeniler basarak 6 Türkü şehit ettiler. Bu konuda şikayet iletilen Taillardat yine konuyla ilgilenmedi.

Beş kişilik Ermeni çetesi Sis'in bağ bekçilerinden ve Rumeli göçmenlerinden olan 5 Türk'ten üçünü katletti ve diğerlerini de ağır şekilde yaraladı. Sis civarındaki bağlarına gitmekte olan Topalhacızade Ahmet ve Mustafa Efendi, Kürt Ahmet Çavuş katledilmiş fakat Ermeni yönetimi bu konuya da ilgisiz kalmıştı. Rumlu Cemal, eşi ve 13 yaşındaki çocukları ile beraber ormanlık alana zorla götürülerek katledilmişti. Çukurören köyünü Ermeniler basmışlar, köydeki değerli eşyalar gasp edilmiş ve bu olay sırasında bir Türk de katledilmişti. Feke ve Haçin'den dönen Ermeni çeteler yolda uğradıkları Akkaya ve Çulluşağı, Düzağaç köylerinde çeşitli soygunlar yapmışlardı. Ayrıca Bekçi Ahmet'i şehit etmişler ve köylerdeki kadınlara da tecavüz etmişlerdi. Adana'ya hayvan satmak için giden Danacılı'dan Hatipzade Abdülkadir Efendi, amcasının oğlu İsmail, Saygeçit'ten Hacıoğlu Gök Mehmet, Halaçoğlu Mehmet, Saraçoğlu Emir, Ali Çavuş ve Fatma'nın oğlu Osman Sarıçam'da Ermeniler tarafından katledilmişlerdi.⁴⁷⁵ Karaköy'den Sis'e gelen elli kadar silahlı Ermeni yolda uğradıkları köyleri basıp yağma ve katliamlar yapmışlardı. Sis'e yakın Akpınar mevkiinde 2 Türk çocuğu daha katledilmişti. Üçhüyük'ten dağlık köylere kaçan Çamurdanzade Hacı Mustafa Efendi'nin kız kardeşi ile beraber 6 kişi Ermeniler tarafından katledilmişti.⁴⁷⁶ Fransızlar bütün bu cinayetlere

⁴⁷³ Sis Müftüsü Hafız Osman Efendi'nin bu dilekçesi 17, 20, 24 Mayıs 1920 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde üç nüsha olarak haber olmuştur. Özçelik, *Anadolu Basınında Güney Cephesi*, 253-258.

⁴⁷⁴ Bu iki kişinin suçsuz yere idam edilmesi 9 Şubat 1920 tarihli İrade-i Milliye isimli gazetede "Adana Ahvali" adlı haberde de belirtilmiştir. Özçelik, *Anadolu Basınında Güney Cephesi*, 141.

⁴⁷⁵ Şamil Yazan, *Sosyal ve Kültürel Yapısıyla İmamoğlu Tarihi*, (Adana: Ekrem Ofset, 2008), 29.

⁴⁷⁶ Bu kişilerin mezarları İmamoğlu ilçesinin Ağzıkara Mahallesinde bulunmaktadır. Bkz. Yazan, *İmamoğlu Tarihi*, 30-31.

göz yummuşlar ve de Ermeni katillerini kollamışlardı.⁴⁷⁷ Müftü Hafız Osman Efendi'nin uyarıları dikkate dahi alınmadığı gibi Bremond ve General Dufieux tarafından tehdit edilerek sert bir şekilde uyarıldı.

Haçin ve çevresinde Ermenilerin baskıları ve zulümleri yetmezmiş gibi Sis kazasının idaresinden sorumlu olan Fransız işgal yüzbaşısı Taillardat, Türk halkını korumak yerine gücünü onlara karşı kullanıyordu. Çeşitli bahanelerle halkın ileri gelenlerinden 5.000 lira haraç aldı.⁴⁷⁸ Bunlara direnenler veya Fransızların söz geçiremedikleri kişiler ise hapse atılmaktaydı. Bu yolla Taillardat tarafından hapse atılan kişilerin sayısının 40'tan fazla olduğu bilinmektedir.⁴⁷⁹

Feke'nin Yerebakan köyünden Hasan isimli bir şahsın karısı zorla Osep Çavuş'la nikâhlanmıştı. Hasan durumu yetkililere şikâyet etmiş ama dikkate dahi alınmadığını görünce öküzünü satarak silah temin etmişti. Bu silahla Çavuş Osep'i öldürmeye çalışmış ama Osep ucuz kurtulmuştu. Çaresiz kalan Hasan ise dağlara kaçarak çete faaliyetlerine yöneldi. Bu dönemde dağlarda ve yollarda parçalanmış 140 kadar Türk'ün cesetlerine rastlandı. Haçin kaza merkezine yarım saat mesafedeki bir yerde 11 yaşlarında iki Türk çocuğu katledilmiş, olayı görerek müdahale etmek isteyen Lüzade İsmail de işkence edilerek öldürülmüştü.⁴⁸⁰ Kıdemli Yüzbaşı Osman Efendi'nin evine silah araması bahanesi ile girilerek evde bulunan tüm değerli eşyalar gasp edildi. Osman Efendi durumu şikâyet etmiş fakat şikâyeti sonuçlanmamıştı. Ali Rıza Efendi ise Ermeni Kamavorları tarafından diri diri fırında yakıldı.⁴⁸¹

28 Ocak 1920 tarihli Hâkimiyeti Milliye isimli gazete haberine göre; Haçin kazası kaymakamı ile müftüsü bir yere ziyarete giderken Ermenilerce yolları kesilerek engellendi. Bu haberin duyulması üzerine Feke, Haçin ve Sis ahalisi protestolara başladı. Fransızlar bu protestoları önlemek için yukarıda adı geçen yerleri bombaladı. Bombardıman sırasında Türkler kadar Ermeniler de zarar gördü, 200 Ermeni ölürken, 150 kadar Türk de şehit oldu. Bu olay Ermenilerin Fransızlara olan güvenini de sarstı. Bu

⁴⁷⁷ Çamurdan, *Kozan'ı Tanıyalım*, 135.

⁴⁷⁸ Hâkimiyeti Milliye Gazetesinin 16 Şubat 1920 tarihli nüshasına bu durum yansımıştır. "Adana Ahvali" isimli haberde Taillardat'ın Kozan ahalisinden kırk bin lira ceza-i nakdî adıyla haraç aldığı ve bu haracın 9.000 lirasının deftere kayıt olduğu ve üst tarafının gasp edildiği bildirilmektedir. Özçelik, *Anadolu Basınında Güney Cephesi*, 142.

⁴⁷⁹ Dalkır, *Yiğitlik Günleri*, 28-29; Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 196.

⁴⁸⁰ Ursavaş, *Çukurova Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu*, 21, 23-24.

⁴⁸¹ Çamurdan, *Kozan'ı Tanıyalım*, 142.

olay sonrası bazı Fransız üniformalı Ermeni askerlerinin firar ettiği de haber alındı. Sonraki günlerde Haçin müftüsü ve Hoca Halil Efendi'nin Ermeniler tarafından katledilmesi bölgede yoğun huzursuzluğa neden oldu. Feke'den bu durumu protesto eden 32 imzalı telgraf çekildi; Müslümanlardan silah toplanırken Ermenilerden silah toplanmamasına tepki gösterildi. Feke'nin Rum nahiyesinin Müslüman ahalisi Nahiye Müdürü Sarkis'ten şikâyetçi oldu. Sarkis Efendi Türk ahaliye tohumluk dağıtılacağını iddia ederek halka bazı kâğıtlar imzalattı. Ancak daha sonradan anlaşıldığına göre bu kâğıtlarda halkın Fransız yönetimini arzu ettiğine dair dilekçeler idi. Türkler bu usulsüzlüğü şikâyet ettiklerinde yine dikkate alınmadılar. Halk Fransız ve işbirlikçi Ermenilerin baskısından ve zulmünden bıktıklarını her fırsatta belirtmekteydi. 6 Şubat 1920 tarihli Hâkimiyet-i Milliye isimli gazetenin haberinde Haçin kazasının tahrirat kâtibi Adana'ya giderken Ermeni çetelerinin saldırısına uğradı. Saldırısı başarısız olsa da tahrirat kâtibi yaralanarak geri dönmek zorunda kaldı.⁴⁸³

16 Şubat 1920 tarihli Hâkimiyet-i Milliye adlı gazete haberinde; Haçin'de Müslümanların kulaklarının ve burunlarının kesilerek işkenceyle şehit edildiği yazıyordu. Ayrıca Mağara nahiyesinde Çerkez eşrafından Musa Beyoğlu İsmail, Haçin'e iki saat mesafede şehit edildi, katillerin izlerinden kimlerin olduğu bilindiği halde yetkililer bu olayı görmezden geldi. Kirazlı köyünde Canbaz Kahyaoğlu Udla Mehmet, Turanoğlu ve 11 yaşlarında iki Müslüman çocuğu, Gurşan köyünden Maraşlıoğlu, Karuklu köyünden ismi bilinmeyen bir Türk şehit edildi. Mağara nahiyesine bağlı Şararmenid köyünden 3 Türk daha şehit edildi. Pozat isimindeki köy tamamen yakılarak zahirelerine el konuldu. Haçin yakınlarında bulunan Hamurcu Gediği denilen yerde 5 Türk şehit edilerek dereye atılmış ve günlerce cesetleri dereye kalmıştı. Dereşmeni köyünden Kısırlı Şükrü, Mağara'dan Haçin'e giderken şehit edilmiş ve cesedi yol kenarına atılmıştı. Haçin'in Albak köyünden Hilmioğlu Mustafa'nın Ayşe ve Seniye adındaki iki kızına işkence edildi. Aynı köyden Mustafa'nın evi basılarak Elif ve Huriye adındaki kızlar kaçırıldı. Onlarca kişiyi şehit eden Ermeni katiller olduğunda Yüzbaşı Taillardat tarafından kollandı.⁴⁸⁴

Sis ahalisinden olan Dava Vekili Kozanlı Mustafa Emmi, Topaloğlu Halil Efendi, Kurdoğlu Hulusi Efendi, Arif Hikmet Adana Meclis-i Umumi Azası Hasan 4 Mart

⁴⁸³ Özçelik, *Anadolu Basınında Güney Cephesi*, 137-139.

⁴⁸⁴ Özçelik, *Anadolu Basınında Güney Cephesi*, 141-142.

1920’de yaşadıkları bölgeden kaçarak Develi’ye sığındı. Dâhiliye Nezareti’ne yazdıkları telgrafta; Feke’nin Ermeni çeteleri tarafından kuşatıldığı ve 500’den fazla kişinin Kozan Sancağı’nın dışına kaçmak zorunda kaldığı bilgisini verdiler. Kazada kalan Müslümanların ise hayli baskı ve şiddete maruz kaldıklarını da belirtildi.⁴⁸⁵ 4 Mart 1920 tarihli Osmanlı Arşivi belgesinden anlaşıldığı üzere; Sis kazasından bazı ulema ve esnafın Fransızlar tarafından götürüldüğü ve akıbetleri konusunda herhangi bilgi olmadığı anlaşılmaktadır. Ermenilerin Feke’yi kuşatmak için telgraf hatlarını kestikleri ve Türklere katliam yapıldığı bilgisi Develi’den çekilen telgrafla anlaşıldı. Burada gerekli tedbirlerin alınması konusunda Hariciye Nazırlığı ve Adana Valiliği uyarıldı,⁴⁸⁶ ancak çok geç kalınmıştı.

Haçin’e bağlı Mağara nahiyesine 7 Mart 1920’de 300 kişilik bir Ermeni çetesi gelerek Türklerin mallarını gasp ettiler. Kirkor Efendi’nin kumanda ettiği bu çete, Haçin’de gıda sıkıntısı olduğu bahanesi ile Türkleri Haçin’e zahire taşımaya zorlamaktaydı. Mağara nahiyesinin Yamanlı, Kayarcık ve Kazık köylülerinden her hane başından bir silah teslim edilmesini şart koşmaktaydı. Çete, halka işkence yaparak mallarını gasp etmekten de geri durmuyordu. Yeni saldırılar için 200 ile 300 mevcutlu bir Ermeni çetesinin Şar’da toplandığı haberi dolaşmaktaydı.⁴⁸⁷

Niğde Mutasarrıflığı’nın 7 Mart 1920’de Dâhiliye Nezareti’ne verdiği bilgide; Ermenilerin Haçin ve çevresinde Türkleri camilere doldurup yakma girişiminde bulundukları, halk arasında büyük bir huzursuzluk olduğu bildirildi. Korkuya kapılan halkın can ve mal güvenliğini sağlamak amacıyla dağlara doğru kaçtıkları ilave olarak bildirildi.⁴⁸⁸ 13 Mart 1920 tarihli belgeye göre; Haçin Jandarma Takım Komutanı Kirkor, Mağara nahiyesine 30 Ermeni jandarması ile gelerek Yamanlı, Kabarcık ve Kazıklı köylerinde bulunan Müslümanlardan hane başına bir silah teslim etmelerini istedi, etmeyenlere de işkence yaptı. Türk jandarma kuvvetlerinin silahlarını da toplayarak Haçin’deki Ermenilere gönderdi. Kayarcıklı Hacı Kahya, Hegence köyünden Hacı Hüseyin Ağa, Kan köyünden Molla Mehmet ve Molla Musa’yı zorla yanlarında götürdü. Jandarma kıyafeti giyen Ermeniler Şar ve çevresinde yaşayan Türk ahaliye de zulüm etmekteydi. Ermeni çetelerine mensup bir grup daha önce husumetli oldukları Türkleri

⁴⁸⁵ DH. EUM. AYŞ, 34/15-1, 2, 3; HR. SYS, 2557-2/23, 25, 26.

⁴⁸⁶ DH. EUM. AYŞ, 34/15.

⁴⁸⁷ HR. SYS, 2556-2/53; 2544-15/15; 2556-2/45.

⁴⁸⁸ HR. SYS, 2556/52.

ıssız yerlere götürerek katletti. Şar'da 200 kadar Ermeni çetesinin toplandığı bilinmekteydi. Feke'de bulunan Ermenilerin Kozan'a gelerek yerleştikleri 300'ü Fransız, makineli tüfek teçhizatlı birkaç bin silahlı Ermeninin de Kozan'da bulunduğu haber alındı. Ayrıca Adana'dan Kozan'a bir Fransız taburunun da geleceği istihbaratı alındı. Kars kazasında sadece 20 Ermeni jandarmasının kaldığı ve gerisinin korkularından Kozan'a gittikleri bilgisi geldi.⁴⁸⁹

Temmuz 1920 başında, Birleşik Ermenistan Delegasyonu'nun (Taşnak ve Ramkavar) temsilcisi Zabel Essayan, İstanbul Yüksek Komiseri Albert Defrance'ı ziyaret etti. Çok açık bir şekilde, "Ermenilerin, Fransızları bölgede kalmaya veya müdahale etmeye zorlamak için Müslümanları provoke etmeli ve olayları kışkırtması gerekir" diyordu. Ayrıca Defrance bu görüşmede, "İzmir Ermenilerinin, provakasyon yaparak Fransızları müdahale etmeye zorlamak, Ermeni örgütlerini desteklemek için 100.000 lira katkıda bulunduğunu" öğrendi.⁴⁹⁰

25 Şubat 1921 tarihli Hâkimiyeti Milliye adlı gazetenin "Kilikya'da Fransız Entrikaları" başlıklı haberine göre, Feke ve Haçin'in ileri gelenleri tarafından işgali protesto eden telgraflar çekildi. Bu protesto metninde, Fransızlar ve işbirlikçi Ermenilerin yaptığı zalimlikler anlatılarak, halkın sonuna kadar mücadele azminde olduğu vurgulanıyordu.⁴⁹¹ Ermenilerin Çukurova ve Haçin çevresinde zulümleri ve işkenceleri o kadar arttı ki, TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa bu durumu dünyaya duyurması için Refet Paşa'yı görevlendirdi. Refet Paşa da 31 Mart 1920'de İtalyan Ajansı'na Mustafa Kemal tarafından yazılan bir demeç verdi. Bu demeçte: "*Kozan civarında İslam ahalisinden toplanan silahlar ve hatta hayvanat, mütecaviz Ermenilere veriliyor. Kozan civarında Hamam, Kurtoğlu Çiftliği, Toklulu Çiftliği, Çolak Hasan, Yassı, Mehmet Ağa ve Kabasakal köyleri Ermeni jandarma ve gönüllüleri tarafından ihrak edilmiştir. Bu köylerden firar ederek kurtulabilen 1.750 nüfus Ceyhan, 1.500 nüfus Karsantı tarafına hicret etmiştir. Bucak civarında birkaç köyün yakıldığı da haber alınmıştır. Yaşları müsait Ermeniler peyderpey teslim edilmekte, bir tek İslam jandarma bile yoktur. Bilhassa*

⁴⁸⁹ ATASE, Arşiv No: 1-2, Dolap No: 2, Göz No: 4, Klasör no: 113; Dosya No: 410, Fihrist No: 19-2 Belge No: 2075; Arşiv No:1-2, Dolap No: 2, Göz No: 4, Klasör No: 113; Dosya No: 410, Fihrist No: 19-2, Belge No: 2078; Arşiv No: 1-2; Dolap No: 172, Göz No: 1, Klasör No: 113; Dosya No: 410, Fihrist No: 19, 19-1, Belge No: 2046.

⁴⁹⁰ Gauin, *The Relations Between The French Republic And The Armenian Committees, From 1918 to 1923*, 205.

⁴⁹¹ Özçelik, *Anadolu Basınında Güney Cephesi*, 160.

Kozan taraflarında bulunan Fransız Binbaşı Taillardat ıka' eylediği veya vukunun müsamaha ettiği fecâyı'na kabil-i tasvirdir..." sözleriyle konuyu yurtdışında da duyurmaya çalıştı. Mustafa Kemal Paşa tarafından tüm komutanlıklara gönderilen yazıda; Kozan, Haçin ve Feke'de Ermenilerin Müslümanları katledilmesinin hemen sonlandırılması gerektiği ama Ermenilerin Türkler bizi katlediyor propagandasına meydan vermemek için de dikkatli olunması istendi.⁴⁹²

4.6. Bölgede Kuvâ-yı Millîye Teşkilatlanması ve Faaliyetleri

Haçin ve çevresinde Kuvâ-yı Millîye teşkilatlanması kazanın ileri gelenlerinin Fransızlar tarafından bölge dışına sürülmesi ve bölgeden kaçmak zorunda olanlarla başladı. Fransızlar tarafından Jandarma Komutanı Osman Nuri Bey, Kaymakam Vekili Saim Bey, Dava vekili Mustafa Faik Üstün ve Mahfazade İbrahim Efendi sürgün edilenler arasındaydı. Sis kazasında Yaver Kirkor'un öldürülmesinden sorumlu tutuldukları için kaçmak zorunda kalanlar ise; Ceza Reisi Faik Kemal, Tarsuslu Kemal Kadri, Hayrettin Bey, Kurtoğlu Hulusi bey, Sehlioğlu Hasan ve Topaloğlu Halil Efendi isimli kişi ve görevlilerdi.⁴⁹³ Kurtoğlu Hulusi, Sehlioğlu Hasan, Belediye Kâtibi Ali ve Topaloğlu kaçarak Develi'ye sığınmışlardı. Burada Müdafai Hukuk Cemiyeti'nin bazı üyelerinin yönlendirmesiyle Kurdoğlu Hulusi, Sehlioğlu Hasan ve Topaloğlu Hasan Milli Mücadele'ye katılma amacıyla Sivas'a yöneldiler.⁴⁹⁴ Sivas'a gitmeden önce Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çektiler. Mustafa Kemal çok yoğun olmasına rağmen telgrafi çekenlerle irtibata geçilmesini ve neden Sivas'a gelmek istedikleri konusunda geniş bir malumat alınmasını yaverinden istedi. Kozanlılar Mustafa Kemal'e amaçlarını açıklayan bir telgraf daha çekti. Niyetleri anlaşıncı da Mustafa Kemal Paşa tarafından Sivas'a davet edildiler. 21 Ekim 1919'da Kayseri'den Sivas'a doğru yola çıkan Kozanlı heyet 24 Kasım 1919'da Sivas'a ulaştı.⁴⁹⁵ Bu üç kişi 29 Ekim 1919'da Mustafa Kemal ile Sivas'ta bir görüşme gerçekleştirdiler. Mustafa Kemal biraz sabırlı olmalarını ve tekrar görüşeceklerini belirtti.

Heyet 30 Ekim 1919'da Mustafa Kemal Paşa ile tekrar görüşmüşlerdi. Bu görüşmede Mustafa Kemal bu üç kişiye : *"Sizi fazla beklettim, kusura bakmayınız. Mesele*

⁴⁹² ATASE, Arşiv no: Atatürk, Klasör no:33, Dosya no: 336/13-1, Fihrist no: 40-7, Belge no:2102.

⁴⁹³ Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 181-183.

⁴⁹⁴ Halil Topaloğlu, Kurtoğlu Hulusi ve Sehlioğlu Hasan'ın hayatları ve Sivas'a yolculukları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Yusuf Delikoca, *Kozan'dan Sivas'a 1919*, (Adana: Yayınevi Yok, 2021), 45-59.

⁴⁹⁵ Delikoca, *Kozan'dan Sivas'a 1919*, 181-182.

*hatırımdadır, merak etmeyeniz. Sizinle uzun uzun görüşeceğiz” dedi. Bu kısa görüşmenin ardından Mustafa Kemal bu üç kişi ile ertesi gün tekrar görüşür fakat bu görüşme daha öncekilerden daha uzun sürdü. Mustafa Kemal bu görüşmede heyetin isteklerini dinledi ve 1 Kasım 1919’da “Kilikya Kuvâ-yı Millîye” adında bir komutanlığın kurulmasının yararlı olacağına karar verdi. Kilikya Kuvâ-yı Millîye Komutanlığı’na Topçu Binbaşı Kemal Bey,⁴⁹⁶ yardımcılığına ise Piyade Yüzbaşı Osman Nuri Bey⁴⁹⁷ atandı. Bu atamayla beraber Mustafa Kemal Paşa Topçu Binbaşı Kemal Bey’e “*Kozanoğlu Doğan*” ve Piyade Yüzbaşı Osman Nuri Bey’e “*Aydınöğlü Tufan*” takma adlarını verdi. Mustafa Kemal Paşa böylece Çukurova’da halkın desteğini sağlamak, ayrıca İtilaf devletlerine karşı da işgallerin kabullenilmeyeceğini vurgulamak istedi.⁴⁹⁹*

Mustafa Kemal Paşa bölgeye atadığı komutanlara yol haritası olan bir vesika ile atanma kararnamelerinde teşkilatın kongre nizamnamesine uygun yapılmasını, Sivas’tan hareketlerinin belli olmaması için isim ve kıyafet değişikliğinin önemli olduğu ve Karaisalı tarafından yapılacak teşkilatlanma ile Fransızların denize dökülebileceğini belirtti. Ayrıca atadığı komutanlar yola çıkmadan Develi Belediye Başkanı Kamberli Osman Efendi’ye bir mektup yazarak atanan komutanlara her konuda yardımcı olunmasını istedi.⁵⁰⁰

Kozanoğlu Doğan Bey ile Aydınöğlü Tufan Bey 1919 yılının ekim ayı başlarında Sivas’tan ayrılarak Kayseri, Develi, Haçin ve Kozan yolu ile bölgeye girmeyi planlıyorlardı. Fakat Haçin ve çevresinden bölgeye giremeyince beklediklerinden daha fazla Develi’de kalmak zorunda kaldılar. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa’dan yardım istediler. Sivas’ta kolordu komutanları ile yapılan toplantı neticesinde Aydınöğlü Tufan Bey ile Kozanoğlu Doğan Bey’e hangi kolordunun yardım yapacağı belirlendi. Buna göre

⁴⁹⁶ Topçu Kemal Bey hakkında daha fazla bilgi için bkz. F. Rezzan Ünalp, “Milli Mücadele’de Güney Cephesi: Kuvayimillîye’nin Askeri Yapılanması ve Topçu Kemal”, *Türkiye Günlüğü*, 145 (2021): 51-52.

⁴⁹⁷ Muzaffer Turan, “Adana Kozan Milli Mücadele Önderi Üsküplü Tufan Paşa (1886-1944)”, içinde *Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları, 1996), 567; Kemal Çelik, “Milli Mücadele’de Adana (Güney) Havalisi Komutanları”, içinde *Milli Mücadele’de Güney Cephesi Sempozyumu*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 631-633; Necat Yayıcıoğlu, *Osman Tufan Paşa*, (Adana: Ekrem Ofset, 2012). 16.

⁴⁹⁹ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 13; Yazan, *Kozan Sancağında Ermeni Faaliyetleri*, 218; Delikoca, *Kozan’dan Sivas’a 1919*, 206-207.

⁵⁰⁰ Yayıcıoğlu, *Osman Tufan Paşa*, 18.

Ankara Kolordusu Adana'ya, Sivas Kolordusu Maraş'a, Diyarbakır Kolordusu'nun da Urfa bölgesine yardım etmesine karar verildi.⁵⁰¹

Ali Fuat Paşa Ankara'ya gitmeden önce Çukurova bölgesindeki teşkilatlanma yapısını konuşmak üzere 4 Kasım 1919'da Kayseri'ye geldi. Burada Aydınöglu Tufan Bey ve Kozanoğlu Doğan Bey ile istişarede bulundu. Çukurova'ya geriden cephe ve asker yardımının yapılabileceğini ama esas teşkilatlanmanın bir komutanın bölgeye girmesiyle yapılmasının çok önemli olduğu belirtildi. Aydınöglu Tufan Bey bölgeye gizlice girebileceğini fakat bölgenin çok büyük olduğundan bir komutan daha görevlendirilmesinin uygun olacağını belirtti. Bu yüzden Jandarma Yüzbaşı Ali Ratıp Bey'in görevlendirilmesinin uygun olacağına karar verildi.⁵⁰² Ali Ratıp Bey'e de "Tekelioğlu Sinan"⁵⁰³ takma adı verildi. 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa, Kozanoğlu Doğan Bey'in idaresinde olan Çukurova'yı iki kısma ayırdı. Kozan, İmamoğlu, Osmaniye, Ceyhan, Haçin, Feke'yi içine alan kısım Doğu Kilikya Komutanlığı olarak Aydınöglu Tufan Bey'in komutasına verildi. Maden, Karaisalı, Mersin ve Tarsus'u içine alan kısım ise Batı Kilikya Komutanlığı olarak Tekelioğlu Sinan Bey'in komutasına bırakıldı.⁵⁰⁴

Niğde'de bulunan 11. Fırka Kumandanlığı'na Çukurova'nın Milli Mücadele yapılanmasını desteklemesi kararı verildi. Burada organize olan komutanlar ilk fırsatta bölgeye gizlice girecekler, gelişmeleri de bilgi olarak Ali Fuat Paşa'ya sık sık ulaştıracaktı. Aydınöglu Tufan Bey, Kurtoğlu Hulusi ve Gizik Duran'ın dört arkadaşı Develi'ye geçmek için hazırlık içerisine girmişlerdi. Tekelioğlu Sinan Bey, Sehlioğlu Hasan ve Yedek Subay Kemal Bey de Niğde'ye doğru yola çıkmışlardı.⁵⁰⁵

Haçin ve çevresinde görev alacak Kuvâ-yı Millîye teşkilatlanmasının ilk tohumları Develi'de ekilmiştir. Aydınöglu Tufan Bey arkadaşları ile Develi'ye gitmek

⁵⁰¹ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, (İstanbul: Vatan Yayınları, 1953), 257-258.

⁵⁰² Tekelioğlu Sinan Bey hatıralarında 12 Kasım 1919'da görevlendirildiğini belirtse de Kemal Çelik'e göre bu tarih yanlıştır. Çünkü Tekelioğlu Sinan Bey Aralık 1919'da yapılan komutanlar istişaresi sonrası atanmıştır. Bu yüzden bu tarihin doğrusunun 12 Aralık 1919 olduğunu belirtmiştir. Çelik, "Milli Mücadele'de Adana (Güney) Havalisi Komutanları", 248; Milli Savunma Bakanlığı, *Kuvayimilliyeye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü*, (Ankara: ATASE Yayınları, 2012), 5.

⁵⁰³ Jandarma Yüzbaşı Ali Ratıp Bey'in hayatı için bkz. Güven Aykan, *Atatürk'ün Silah Arkadaşı Çukurovalı Sinan*, (Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2012).

⁵⁰⁴ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 30; Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, 261; Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, 26.

⁵⁰⁵ Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, 261; Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 30-31.

için ilk önce Kayseri'ye geldi. Burada Kayseri'nin ileri gelenlerinden olan Nuh Naci Bey'in evinde misafir oldu. Tekelioğlu Sinan Bey ile buluştular ve Tekelioğlu Sinan Bey'e Sivas Kongresi kararları ve teşkilat nizamnamesi teslim edilerek Develi'ye doğru yola çıkıldı. Haçin ve çevresindeki Ermeni zulmünden ve Fransızların baskısından kaçanların öncelikli uğrak yeri Develi idi. Haçin ve civarından Ermeni zulmünden kaçan Gizik Duran⁵⁰⁶, Arap Ali, İbrahim Çavuş, Hacı Ahmet ve Cılaz Ali gibi kişiler Develi'nin Kılıçkaya köyünde Fransızlara karşı çete faaliyetlerinde bulunmaktaydı. Ayrıca Haçin ve çevresinde kurulması planlanan Kilikya Kuvâ-yı Millîye Komutanlığı'nın merkezi yeri olarak da Develi seçilmişti. Buna ilaveten Develi Belediye Reisi Kamberlizade Osman Bey, Coşkun Osman, Çıtkırıldım Osman, Doktor Osman ve Develi Kaymakamı Atıf Bey Milli Mücadele'ye gönülden bağlı insanlardı. Develi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de Develi Belediye Başkanı Kamberlizade Osman Bey'in önderliğinde kuruldu.⁵⁰⁷

Aydınoğlu Tufan Bey, Develi'de Kozan Heyeti ile bir görüşme yaparak Haçin ve çevresi hakkında ilk bilgileri edinmiş oldu. Kozan Heyetinden Kurtoğlu Hulusi ve Sehlioğlu Hasan, Karaisalı taraflarına giderek bölgedeki durum hakkında yeni bilgiler aldı. Gizik Duran ile 13 arkadaşı ile bağlantı kurulup bunların da Milli Mücadele teşkilatı saflarına geçmesi sağlandı. Bu etkili adımlar sayesinde Haçin ve çevresindeki Fransız ve Ermenilere korku verildi, diğer Türk idarecilerin de Milli Mücadele saflarına geçmeleri teşvik edildi. Bu gelişmeler olumlu etkisini göstermeye başladı, Feke Kaymakamı Şerafettin Bey ve Feke Jandarma Komutanı Ali Rıza hemen Milli Mücadele'ye katıldı.⁵⁰⁸

Bu sırada Ermeniler de boş durmuyor, en azından kara propagandaya devam ediyordu. Gizik Duran ve arkadaşlarının Feke kazasının reisi Cezmi Bey'i ve Kozan Jandarma Komutanı Ali Saip Bey'i öldüreceği dedikodusu yayılmaya çalışılıyordu. Çünkü bu iki kişinin Milli Mücadele saflarına geçmesi istenmemekteydi. Fransızların baskısından bıkan Cezmi Bey Milli Mücadele saflarına katıldı. Cezmi Bey, Ali Saip Bey'in de Milli Mücadeleye katılması konusunda elinden geleni yaptı. Cezmi Bey'in çabaları sonunda Ali Saip Bey kendi adına Kuvâ-yı Millîye ile görüşmesini istedi. Aydınoğlu Tufan Bey, Ali Saip Bey'in Milli Mücadele'ye katılmasının Kuvâ-yı Millîye

⁵⁰⁶ Gizik Duran ve çetesi ile ilgili olarak bkz. Remzi Kılıç, "Milli Mücadele'de Gizik Duran ve Faaliyetleri", içinde *Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan 2003)*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayını, 2003), 361-377.

⁵⁰⁷ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 15, 154; Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 403-404, 412.

⁵⁰⁸ Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 174.

teşkilatına büyük faydalar sağlayacağını düşünmekteydi. Bu yüzden Ali Saip Bey ile Develi'nin Gümüşgören köyünde görüşmenin uygun olacağını kabul etti. Cezmi Bey ve Ali Saip Bey bu buluşma sırasında Kuvâ-yı Millîye'nin faaliyetlerini incelemek ve halkın Kuvâ-yı Millîye'ye bakışını incelemek fırsatını da bulacaklardı. Durumu bir bahaneyle Kozan işgal komutanı Taillardat'a onaylattılar. Cezmi Bey ile Ali Saip Bey'in yanında Fransız Teğmen Suby, tercüman olarak da Muzaffer Bey ve 40 kadar Ermeni jandarması olacaktı. Yolculuk sırasında gezinin gerçek maksadı Muzaffer Bey'e açıklandı. Yolculuk sırasında Teğmen Suby'nin sarhoş olması için bol bol şarap ikram edildi, sonunda Teğmen Subby alkol etkisiyle sızakalmıştı. Cezmi Bey ve Ali Saip Bey burada Kamberlizada Osman Bey, Atıf Bey ve Aydınoglu Tufan Bey ile görüştü. Görüşme sırasında Fransız kuvvetlerinin durumu, Kuvâ-yı Millîye teşkilatlanması ve Türk köylüsünün durumu konuşuldu. Ali Saip Bey Kuvâ-yı Millîye tarafına geçmeyi kabul etti. Ali Saip Bey'e "*Namık*" takma adı verildi. Ali Saip ile Kuvâ-yı Millîye arasındaki irtibatın Cezmi Bey aracılığı ile sağlanması kararı alınmıştı. Ali Saip bu görüşmenin Fransızlar tarafından haber alınacağını çok iyi bilmekteydi. Bu yüzden Kuvâ-yı Millîye'nin Teğmen Subby ile bir görüşme yapmasını ısrarla istedi. Tufan Bey bu ısrar üzerine bir köprü üzerinden teğmen Subby ile görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmeden sonra Ali Saip Bey görevini yaparak Kuvâ-yı Millîye'ye her türlü bilgi akışını sağlamıştı. Ali Saip Bey'in göstermelik olarak köylülere baskısı sürmüş fakat el altından Ali Saip Bey'in Kuvâ-yı Millîye'yi geçtiği ve Fransızların bu durumdan haber olmaması gerektiği söylendi. Ali Saip Bey Sis kazasına dönünce Kuvâ-yı Millîye tarafına geçtiği bir şekilde duyuldu ve Fransızlar tarafından Antep, Maraş veya Urfa şehirlerinden birinde görev alması istendi. Ali Saip Bey durumunu Kuvâ-yı Millîye komutanları ile görüşerek Urfa Jandarma Komutanlığı görevini kabul etti. Urfa Jandarma Komutanlığı görevine de 29 Kasım 1919'da başladı.⁵⁰⁹

Gizik Duran ve çetesinin Millî Mücadele'ye katılması hem Fransızları hem de Osmanlı Hükümeti'ni rahatsız etti. Bu yüzden Osmanlı hükümeti XI. Tümen Niğde Komutanı Mümtaz Yarbey Bey'i sıkıştırarak Gizik Duran'ı yakalatmayı planladı. Kayseri Mutasarrıfı aracılığı ile Develi Kaymakamından Gizik Duran'ın yakalanması istendi. Fakat Kozanoğlu Doğan Bey Niğde'de Mümtaz Bey ile bir görüşme gerçekleştirdi,

⁵⁰⁹ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 26-29; Ursavaş, *Çukurova Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu*, 33-34, 46-47.

Osmanlı Hükümetinin bu konudaki baskısı konuşuldu. Fakat Doğan Bey'in Gizik Duran hakkında bilgi vermesi ile beraber Mümtaz Bey'in düşüncesi değişti. Fransız işgal komutanı Taillardat, Develi kaymakamına Gizik Duran ve çetesinin teslim edilmemesi durumunda Develi'nin de işgal edileceği tehdidinde bulundu. Fakat Develi kaymakamı bu tehdit karşısında boyun eğmeyerek, eşkıyaların Toros dağlarında saklandıklarını ve Develi'nin işgali karşısında ise halkın direniş göstereceğini belirtti. Böyle bir durumda yaşanacakların sorumluluğun kendilerine ait olacağını da ekledi.⁵¹⁰

Aydınoğlu Tufan Bey 1920 yılının şubat ayı başlarında “*Hafız Bekir*” takma adıyla Andırın'a geçti. Andırın dağlık bir bölge olduğu için Fransızlar tarafından işgal edilmemişti. Bu açıdan Aydınoğlu Tufan Bey buranın Kuvâ-yı Millîye teşkilatlanması açısından uygun olacağını düşündü. Andırın'da Yaycıoğlu İbrahim Ağa'nın⁵¹¹ evine misafir oldu. Bu yüzden Çukurova'nın Kuvâ-yı Millîye yapılanması ilk olarak burada başladı,⁵¹² demek yanlış olmayacaktır. Ayrıca Aydınoğlu Tufan Bey Çukurova hakkında sürekli bilgi toplamakta ve Kars kazasının dağlık bölgelerinde ateşler yaktırarak Kuvâ-yı Millîye'nin kuvvetlendiğini göstermek istemekteydi. Yaycıoğlu İbrahim Ağa'nın kardeşi adamları ile yakınlarda bulunan bir Fransız karakolunu basarak silahların tamamına el koydu. Bu durumdan etkilenen Nürfet Karakolu'nda bulunan Türk jandarmaları da Andırın'da Tufan Bey'e katıldı. Aydınoğlu Tufan Bey böylece 15-20 kişilik grupla hemen teşkilatlanma çalışmasına koyuldu. Yaycıoğlu İbrahim Ağa'yı grup komutanı olarak atayarak, Andırın'ı güney, kuzey ve doğu bölgelerine ayırarak hepsinin başına birer komutan atadı. Özellikle eskiden onbaşılık veya çavuşluk yapmış olan kişiler komutan olarak seçildi. İlaşe işleri için ambar memuru ve tevzi memuru da belirlenerek, halktan makbuz karşılığında bağış alınmaya başlandı. Kuvâ-yı Millîye teşkilatı için üniforma ve kıyafetler belirlendi. Aydınoğlu Tufan Bey'in bu çalışmaları yavaş yavaş Haçin ve çevresinde umutla duyulmaya başlandı.⁵¹³

⁵¹⁰ Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 187-188; Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 404; Aynı şekilde Fransız Kumandanı General Bremond Dörtyol Maraş ve Adana'da da eşkıyaların yakalanması için Türk makamlarına baskı yapmıştır. *DH. EUM. AYŞ.*, 36/1.

⁵¹¹ Yaycıoğlu İbrahim Ağa'nın Hayatı ve Milli Mücadele'deki faaliyetleri için bkz. M. Fatih Sansar ve Y. Necat Yaycıoğlu, “*Kendi Özel Arşivine Göre Yaycıoğlu İbrahim Ağa ve Doğu Çukurova'da Kuvay-i Milliyesi*”, içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016), IV: 53, 65; Yaycıoğlu, *Osman Tufan Paşa*, 86, 88.

⁵¹² Yaycıoğlu, *Osman Tufan Paşa*, 98-99, 106-108.

⁵¹³ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 41-46; Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 296.

Aydınoğlu Tufan Bey, ilk iş olarak Kars kazasını Fransız işgalinden kurtarmayı planlıyordu. Bunun için Kars kazasının eşrafından olan Tevfik Coşkun'a bir mektup yazarak, Kars kazasında Kuvâ-yı Millîye teşkilatının kurulması konusunda yardımcı olmasını istedi. Daha sonra Tevfik Coşkun ile Kars ve Andırın sınırında bir görüşme yaptı.⁵¹⁴ Fakat bu görüşme Gökderiliyan adında bir Ermeninin, bir grup Ermeni ile Kars'ı basacağını duyulması üzerine yarıda kesildi, fakat bu haber asılsız çıktı. Tevfik Coşkun "Yeşilordu" propagandasını yaparak Kars halkının Kuvâ-yı Millîye'ye katılmasını teşvik etmeyi amaçlamaktaydı.⁵¹⁵

Fransızlar Aydınoğlu Tufan Bey'in Andırın'daki bu faaliyetlerinden telaşa kapıldı. Teğmen Subby komutasındaki bir müfreze telaş içinde Sis'ten yola çıkarak Kars'a, Kars'tan da Andırın'da bulunan Nüfret Karakolu'na gitti. Burada edindikleri abartılı bilgileri Kars'a aktardı. Bu durum Kars kazasındaki Ermenilerin telaşlanmasına neden oldu. Telaş ve korku içindeki Kars Ermenileri bulabildikleri at ve eşeklerle Sis kazasının yolunu tuttu. Kars'ta Ermeni jandarmalarından başka kimse kalmadı. Teğmen Subby yanındaki destek kuvvetleriyle karargâh olarak kullandıkları binayı iyice tahkim etmek zorunda kaldı. Hatta Andırın'dan Kars'a gelen yol güzergâhında çeşitli siperler kazıldı. Aydınoğlu Tufan Bey ise tüm bu olup bitenden anında haber almaktaydı.⁵¹⁶

Tufan Bey cephede sadece Kars kazasından bilgi alamamaktaydı. Nitekim Sarıbahçeli Ahmet Ağa aracılığı ile Ceyhan ve çevresinden de haber almaktaydı. Ahmet Ağa, çoban deyneğinin içerisine gizlenmiş şekilde çeşitli raporlar ve bilgiler göndermekteydi. Bu haberleşme usulü Fransız yanlısı Ceyhan Kaymakamı İbrahim Bey tarafından öğrenildi, hemen Ahmet Ağa'yı tutuklattı ve idam ettirmek istemekteydi. Ancak Ahmet Ağa yakın arkadaşı Avcı Mehmet tarafından kurtarıldı ve birlikte Andırın'a geçtiler. Andırın'da Aydınoğlu Tufan Bey ile görüşen Ahmet Ağa ve Avcı Mehmet bu bölgede Kuvâ-yı Millîye mensubu olarak görevlendirildi. Yeni görevleri; Ahmet Ağa'nın ailesinin kurtarılması, Adana, Ceyhan ve Kars istikametindeki telgraf hatlarının kesilmesi, Fransız karakollarını basarak silahlarının alınması, Kuvâ-yı Millîye'ye katılmak isteyen Türk Jandarmalarına yardımcı olunması, Müslüman ve Hristiyanların can ve mallarına kesinlikle dokunulmaması idi. Vazifelerine sadık Ahmet Ağa ve Avcı

⁵¹⁴ Yaycıoğlu, *Osman Tufan Paşa*, 132-133.

⁵¹⁵ Coşkun, *Kadirli Milli Mücadele ve Hatıralar*, 23-24; Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 50.

⁵¹⁶ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 63; Coşkun, *Kadirli Milli Mücadele ve Hatıralar*, 27-28.

Mehmet çalışmalarına başlamış, iki gün sonra iki araba dolusu silah ile karargaha dönmüşlerdi. Aydınöglu Tufan Bey onlara Adana ile Sis arasındaki ikmal yolunu tehdit eden Fransızlar ile aralarındaki bağlantının kesilmesi vazifesi verdi.⁵¹⁷ Kuvâ-yı Millîye ile ilgili diğler haberler ise Darendeliler tarafından Kars kazasına ulaştırılmaktaydı. Çünkü Fransızlar ve Ermeniler tarafından gazete yasaklanmıştı. Kars'ın Kuvâ-yı Millîye taraftarları 10 maddelik bir bildiri yayınlayarak bir toplantı düzenledi. Alınan karar sonucu Kars Anadolu Müdafaa Hukuk Cemiyeti'ni kurdular. Bu cemiyet kendisini Sivas'ta kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti'nin bir şubesi olarak kabul etti. Cemiyetin başkanlığına Tefvik Coşkun, muhasipliğine Bekir Onat, veznedarlığına Hacı Muharrem, kâtipliğine Remzi Özdemir, üyeliğe ise Hacı İdem ve Hasan Tahsin getirildi.⁵¹⁸

Aydınöglu Tufan Bey işgal bölgesine girebilmek için Andırın'da hazırlık içerisindeydi. Cephedeki durumla ilgili sık sık Çukurova'dan haberle almakta, Kars'ın bütün durumunu gayet iyi bilmekteydi. Bu yüzden ilk askeri girişimi Kars üzerine yapmaya karar verdi. Kars'ın doğudan savunmaya elverişli bir yapısı olduğundan, Kars'a Kuvâ-yı Millîye güçlerinin saldırmasının uygun olacağına karar verildi. Andırın kuvvetleri ile de merkezden saldırı yapılacak ve merkezin kuvvetine de Aydınöglu Tufan Bey komuta edecekti. Aydınöglu Tufan Bey'in emri ile saldırı başlayınca Fransızlar telaşa kapıldılar. Ani yapılan bu saldırılara dayanamayarak 7 Mart 1920'de Fransızlar ve Ermeniler Kars'ı tamamen terk ettiler. Kars'tan düşman güçlerinin çekilmesi ile Kars Anadolu Müdafaa Hukuk Cemiyeti faaliyetlerini açıktan yapmaya başladı. Kars'ın Sis ile olan tüm haberleşmesini engellemek için tüm telgraf hatları kesildi. Aydınöglu Tufan Bey 27 Mart 1920'de 400 kişilik Kuvâ-yı Millîye birlikleri ile Kars'a halkın büyük coşkusu ile girdi. Kazadaki memurlara bir müddet daha ses çıkarılmayarak görevlerine devam etmelerine izin verildi.⁵¹⁹

Kars'ın işgalden kurtarılması ile Kars kazasında daha esaslı bir teşkilatlanma faaliyeti başlatıldı. Tatarlı, Dağkolu, Sumbas, Çokak ve Kasaba adlı bölükler oluşturuldu. Bu bölüklerin mevcudu 100 ile 150 kişi arasında idi. Bu bölükler dışında Ali Kâhyalar,

⁵¹⁷ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 53, 58; Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 300, 302, 373-374.

⁵¹⁸ Coşkun, *Kadirli Milli Mücadele ve Hatıralar*, 11, 26-27.

⁵¹⁹ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 63-65; Coşkun, *Kadirli Milli Mücadele ve Hatıralar*, 28-29; Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 298; Seviye Solak, *Milli Mücadele ve Kadirli*, (Erzurum: Taş Medrese Yayınları, 1995), 40.

Mamuk Ağa ve Savrun adlı müfrezeler de vardı. Aydınolu Tufan Bey'in talimatı ile Kadirli Grup Komutanlığına Tevfik Coşkun, Andırın Grup Komutanlığına Yaycıolu İbrahim Ağa, Kozan Grup Komutanlığına Kurtoğlu Hulusi Efendi ve Sırkıntı Grup Komutanlığına Ahmet Cevdet Çamurdan atandı. Grup komutanlıkları ve bölüklere askerlikten anlayan kişiler de yardımcı olarak atandı.⁵²⁰

Kars kazasında Kuvâ-yı Millîye teşkilatının iaşe işleri için bir heyet oluşturuldu. Bu heyetin başkanlığına Müftü Osman Nuri, aza olarak ise Hacı İdem, Hasan Tahsin, Muallim Rasim, Menzilet Veli, Çıldır İbrahim atandı. Ayrıca ambarlar ve fırınlar için Bekir Onat İaşe ve Ambarlar Müdürü olarak atandı. Askerlerin ihtiyaçları nedeniyle halktan zahire ve hayvan üzerinden % 3 oranında vergi alınmaya başlandı. Böylece Kuvâ-yı Millîye'nin lojistik ihtiyaçları için yeterli olmasa da kaynak bulunmuş oldu.⁵²¹

Kozanoğlu Doğan Bey, Kamberlizade Osman Bey'i Feke ve Rumlu'yu almak için görevlendirdi. Kozanoğlu Doğan Bey böylelikle Haçin'i kuşatabilmek için güneyden ve batıdan bir çembere almak istiyordu. Kamberlizade Osman Bey yanındaki Kuvâ-yı Millîye birlikleri ile ilk önce Rumlu'nun nahiye merkezi olan Kiske'yi bastı. Burada bulunan Ermeni jandarmalar hemen Develi'ye gönderildi. Böylece Rumlu 8 Mart 1920'de işgalden kurtarılmış oldu. Kamberlizade hava şartlarının ağır olmasına rağmen Feke'ye yöneldi. Feke'deki işgal güçleri havanın karlı olmasından dolayı baskın ihtimalini akıllarına dahi getirmemişlerdi. Bu yüzden Kuvâ-yı Millîye birlikleri rahatlıkla Feke'ye giriş yaptı. Kamberlizade Osman Bey hemen Haçin ile irtibatı kesti. Böylece Haçin ile Sis kazasının irtibatı da kesilmiş oldu. Feke'nin alınması Kuvâ-yı Millîye'ye olan inanç ve güveni iyice sağlamlaştırdı.⁵²²

Kuvâ-yı Millîye birliklerinin Feke'yi alması ile Fransızların Haçin ile bağlantısı kalmadı. Fransızlar Haçin'deki Ermenilere cephane ve erzak göndermek için Feke Belediye Başkanı Cezmi Bey'e Haçin'e giden en güvenli yolu sordu. Cezmi Bey en güvenli yolun Taşlıgedik-Akaçlıuşağı-Tapan güzergahı olduğunu belirtti, ancak bu durumu Kuvâ-yı Millîye birliklerine de haber vermeyi ihmal etmedi. Hemen tedbir alan

⁵²⁰ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 69-70; Coşkun, *Kadirli Milli Mücadele ve Hatıralar*, 34-35; Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 309; Solak, *Milli Mücadele ve Kadirli*, 42-43.

⁵²¹ Dalkır, *Yiğitlik Günleri*, 70; Coşkun, *Kadirli Milli Mücadele ve Hatıralar*, 33-36; Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 70.

⁵²² Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 419-423; Mehmet Özdemir, *Milli Mücadele'de Develi*, (Kayseri: Sümer Matbaası, 1973), 128-129.

Kuvâ-yı Millîye birlikleri Sis ile Haçin yolunu gözetlemeye başladı. Fransızların 92 yüklü hayvan ve 92 silahlı Ermeni'den oluşan Haçin'e yardım amaçlı yola çıkan kafilesi Kargapazarı Mevkii'nde Kuvâ-yı Millîye mensupları ve çevre köylerinin sakinleri tarafından büyük bozguna uğratıldı.⁵²³ Bu beklenmedik baskın Fransız işgalci ve Ermenilerin büyük bir şaşkınlık yaşamasına, umutlarının ve tedariklerinin azalmasına neden oldu.

Düşmana tam bir darbe vurabilmek için Haçin kuşatılmaya başlandığı anda Sis kazası da kuşatılmak isteniyordu. Bu yüzden Aydınoglu Tufan Bey, Adana ile Kozan arasında teşkilatlanma çalışmalarına başlanmasının zamanı geldiğine kanaat getirdi. Hemen Kozan ve çevresinde Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti'nin kurulması emrini verdi. Aslında 1918 sonlarında Kozan'da Ali Saib önderliğinde İntibah Cemiyeti" adıyla milli direniş kuvveti kurulmuştu. İşgale direniş amacıyla hareket eden bu cemiyet Kozan, Feke, Kars ve Haçin'den taraftar bulmuştu.⁵²⁴ Bu emir üzerine bu cemiyet lağvedilerek Kars kazasında bulunan Kozanlılar tarafından Kozan Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti kuruldu. Yeni cemiyetin başkanlığına da Ali Kahyazade Ökkeş Efendi getirildi. Kozan Anadolu Müdafai Hukuk Cemiyeti'ne tabi olarak İmamoğlu ve çevresinde de Anadolu Müdafai Hukuk Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyetinin başkanlığına Ebilhüdali İbrahim Hoca ve üyeliklerine Molla Musa, Abdizade Mustafa, Taze Ali, Hacı Efendi ve Mehmet Bey getirildi. Kars kazasında kurulan İaşe Heyeti başkanlığına Molla Fenari ve üye olarak ise Ahmet Hafi atandı. Aynı zamanda İmamoğlu ve çevresinde de İaşe Heyeti kuruldu. Bu İaşe Heyeti'nin başkanlığına Maşuk Partal, üyeliklerine Eyüp Ağa, Mustan Kâhya, Kara Koca seçildi. Ayrıca bölge ahalisinden de ne kadar yardım alacağı yönünde esaslar belirlenerek bir kurala bağlandı.⁵²⁵

Daha önce de belirtildiği gibi Aydınoglu Tufan Bey, Sarıbahçeli Ahmet Ağa'ya Adana'dan Kozan'a gidecek Fransız yardımlarını engelleme görevini vermişti. Bunun için İmamoğlu ve çevresinde Saygeçit Müfrezeler Komutanlığı kuruldu. Bu müfrezenin 1. Bölük Komutanlığına Çerkez Bey askeri danışmanlığına Ali Ulvi Bey, 2. Bölük Komutanlığına Çinçikoğlu Mehmet Ali Efendi askeri danışmanlığına ise Gökvelioğlu Mehmet Efendi tayin edildi.⁵²⁶ Kozan'ı kuzeyden kuşatmak için Ali Kahyazade ve Deli

⁵²³ Dalkır, *Yiğitlik Günleri*, 61-63.

⁵²⁴ Hatipoğlu, *Türk-Fransız Mücadelesi*, 68.

⁵²⁵ Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 312-313, 321-322; Yazan, *İmamoğlu Tarihi*, 33.

⁵²⁶ Yazan, *İmamoğlu Tarihi*, 33; Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 324-325.

Hacı Ağa tarafından ayrı bir Kuvâ-yı Millîye teşkilatı oluşturuldu. Bu teşkilata katılan kişiler genelde çevre köylerden eli silah tutan kişilerdi. Aynı şekilde Kozan'ın doğusunda Bayatoğlu Ahmet Çavuş tarafından Köreken Müfrezesi oluşturuldu. Yiğit Ağa tarafından ise Döşeme Müfrezesi kurulmuştu. Kozan'ın batı tarafından Tahsildar Hakverdizade Hakkı Efendi tarafından ayrı bir müfreze kuruldu. Kozan'ın güney kısmında ise Halil Topaloğlu tarafından Arslanlı Bölüğü ile Hamam Köyü Bölüğü de kuruldu.⁵²⁸ Yeni kurulan bu müfreze ve bölükler halkın milli kuvvetlere olan inancı ve desteğinin arttığının açık ispatıydı.

29 Mart 1920'de Heyeti Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa tarafından 3. Kolordu Komutanı Selahattin Bey'e gönderilen emirde; Fransız ve Ermenilerin Maraş ve Antep'te çok rahat etmesini engellemek için 20. ve 12. Kolordular ile Haçin, Sis ve Mersin'de bulunan Kuvâ-yı Millîye müfrezelerinin daha faal olmaları gerektiği kesin bir dille bildirildi.⁵²⁹

4.7. Fransa İle Yapılan Yirmi Günlük Geçici Mütareke

Daha önce de belirttiğimiz gibi Fransa, Çukurova bölgesi ve çevresini öncelikle ekonomik çıkarları doğrultusunda istemiş ve işgal etmişti. Fransa açısından bakıldığında Haçin ve çevresinde büyük bir başarısızlık yaşanmaktaydı. Savaşta bu kayıplar ister istemez Fransa'nın ekonomik çıkarlarını zedelemekteydi. Fransız kamuoyu da işgali sorgulamaya başladığından, artık bu işten en az zararla çıkma planları yapılmaya başlandı.⁵³⁰ Ermenilerin Türklere yaptıkları saldırılar da Fransızları zor duruma düşürmekteydi. Albay Brémond'un 8 Nisan 1920'de Ramkavar lideri Mihran Damadyan'a yazdığı mektupta; Ermenileri “Müslüman nüfusu şiddet ve yağma ile terörize ettiler”, şeklinde şikayeti yer alıyordu. Başka bir rapora atıfta bulunulan not ise; “Haçin Ermenilerinin suçlu unsurlarını Fransız subaylara itaat etmeyip Adana Ermeni Komitesi'nin emriyle hareket etmekle” suçlamaktadır.⁵³¹

Fransa'nın İngiltere ile imzaladığı Sykes-Picot Antlaşması'nda bir değişiklik yapılmış ve bu değişiklikle İngiltere, petrol zengini Musul ve çevresini almış, Fransa'nın

⁵²⁸ Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 315-319, 324-325; Dalkır, *Yiğitlik Günleri*, 98, 100.

⁵²⁹ Genelkurmay Başkanlığı, *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 4/13 (1955), Vesika 347.

⁵³⁰ Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1920*, 152.

⁵³¹ Gauin, *The Relations Between The French Republic And The Armenian Committees, From 1918 to 1923*, 195.

da Halep, Şam, Beyrut, Kilikya ve İskenderun’u almasına karar verilmişti. Fakat Fransa Musul petrollerinin İngiltere’ye kalmış olmasını bir türlü içine sindirememişti. Bu yüzden Fransa ile İngiltere arasında da bir anlaşmazlık sürüyordu. Fransa artık İngiltere’yi kendi çıkarlarını gözetmesi konusunda zorlamak istiyordu.⁵³²

Fransa yeni kurulan Sovyet Rusya’nın Anadolu’daki etkisinin artmasından da korkmaktaydı. Çünkü Sovyet Rusya’nın Anadolu’da etkisinin artmasıyla beraber Fransa’nın Anadolu’daki ekonomik çıkarları büyük zarar görebilirdi. Bu nedenle Ankara ile yakınlaşmasının daha mantıklı olacağını düşünmeye başladı. Ayrıca Fransa’nın sömürgeleri konumunda olan Fas, Cezayir ve Tunus ahalisi tamamen Müslüman idi. Buraların halkı tarafından da Milli Mücadele dikkatli bir şekilde takip edilmekteydi. Fransa sömürgelerindeki Müslümanların Anadolu’daki bu direnişi örnek alıp ayaklanmasından çekinmekteydi. Mustafa Kemal Paşa da el altından Suriye Araplarını Fransızlara karşı kışkırtmaktaydı. Bunun sonucu olarak Fransa, Suriye’den Güney Cephesine silah ve cephane göndermekte de sıkıntı yaşamaktaydı.⁵³³ Durumu değerlendiren Fransa, tüm bu durumları gözeterek Fransız Yüksek Komiseri Georges Picot’u Mustafa Kemal ile bir görüşme yapması için görevlendirdi. Picot Kayseri’den Sivas’a geçmeden önce Kayseri’de Ali Fuat Cebesoy ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmede Ali Fuat Cebesoy’a; Fransa’da hükümet değişikliği yaşanacağını, bu yüzden Ankara ile anlaşma ortamının doğabileceğini, Kilikya’da yaşanan olayların her iki tarafın çıkarları doğrultusunda halledilebileceğini de belirtti. Bu sözlerden Fransa’nın Anadolu’da kendi lehine verilecek ekonomik ayrıcalıklar ile Türkiye’deki ulusal hareketi tanımaya hevesli olduğu, Ayrıca Fransa’nın Haçın ve çevresindeki gelişmelerden endişeye kapıldığı da anlaşılmaktadır. Nitekim Mustafa Kemal’in 19 Kasım 1919’da Sis, Mersin, Adana ve Cebelibereket Müdafai Hukuk Cemiyetlerine gönderdiği ve mücadeleye devam kararlılığı içeren telgraflar da Fransa’nın endişelenmesine neden oldu.⁵³⁴

Sivas’a ulaşan Picot 7 Aralık 1919’da Mustafa Kemal Paşa ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmede; “*Kilikya’ya doğru yürümekte olan Milli orduların bulundukları yerlerde kalmaları için*” ricada bulundu. Fakat Mustafa Kemal Paşa; “*Milletin istiklali tehlikeye*

⁵³² Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*, 71-83; Kemal Çelik, *Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 382.

⁵³³ Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*, 75, 87.

⁵³⁴ Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*, 48; Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, 268.

girdiği vakit millet ordularını kendi toplar ve yalnız bir harekât tarzı kabul eder. O da kurtuluş uğrunda sonuna kadar kanını dökmektir”, diyerek Picot’un bu isteğini geri çevirdi. Bu cevap üzerine Picot, Türkiye’nin Fransa’ya bazı ekonomik ayrıcalıklar vermesiyle Maraş, Antep, Urfa ve Adana’dan çekilebileceklerini söyledi. Eğer istekleri kabul edilirse, bu durumun düzenlenecek barış konferansında diğer devletlere de örnek olacağını vurguladı. Picot ile yapılan görüşmede kesin bir başarı elde edilemese de Fransa’nın TBMM’yi tanımaya istekli olduğu gerçeği ortaya çıktı.⁵³⁵

İstediği çıkarları elde edemeyen Fransa’nın TBMM ile bundan sonra da birkaç görüşme girişimi de sonuçsuz kaldı. Fakat Pozantı’da Binbaşı Menil’in bir Fransız taburuyla esir düşmesi Fransa’nın TBMM ile görüşmesini artık zaruri hale getirdi. 20 Mayıs 1920’de Ankara’ya ulaşan Fransız heyeti ilk başlarda soğuk bir diplomasi karşılandı. Çünkü gelen heyet sadece Maraş, Antep konusunda görüşmeye yetkili olduğunu ifade ediyor, oysa Mustafa Kemal Paşa Kilikya’nın boşaltılma konusunun konuşulmadığı bir görüşmenin yararsız olduğunu ısrarla belirliyordu. Bu ısrar üzerine görüşmeler iki taraf için de olumlu sonuçlanmadı. Fransız Heyeti ile 22 Mayıs 1920’de tekrar bir görüşme gerçekleşti ve müzakereler sonucu 23 Mayıs 1920’de geçici bir mütareke konusunda uzlaşma sağlandı. Fransız yetkililer mütareke şartlarını üç gün süren görüşmeler sonucu 25 Mayıs 1920’de ancak kabul edebildi.⁵³⁶ Mustafa Kemal Paşa bu mütareke ile Fransızların işgalinin sonlanmasına zemin hazırlamaya, Adana ve çevresinde Kuvâ-yı Milliye birliklerine nefes aldırıp, düzen vermeyi, bir yandan da İtilaf devletleri arasındaki görüş ayrılıklarını artırmayı hedeflemekteydi.⁵³⁷

28 Mayıs 1920’de Mustafa Kemal Paşa tarafından Aydınolu Tufan Bey’e gönderilen beş maddelik yazıya göre sonuçlanan mütareke şu şekildedir:⁵³⁸

- *Mayıs ayının 19 ile 30’uncu gecesi yarısından itibaren çatışma yaşanmayacak. Bu süreç yirmi gün sürecektir.*

⁵³⁵ Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, 270; Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*, 49-50.

⁵³⁶ Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*, 88-89; Çelik, *Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi*, 380.

⁵³⁷ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, (İstanbul: MEB Yayınları, 2001), II: 453.

⁵³⁸ Yazan, *Kozan Sancağında Ermeni Faaliyetleri*, 270-271; 13 Haziran 1920’de Fransız General Henri Gouraud tarafından Mustafa Kemal Paşa’ya gönderilen yazıda Adana’da mübadelenin yeni başladığından mütarekenin 10 Temmuz’a kadar uzatılması istenmiştir. ATASE, Kol. İst., Kls 593, Dos. 139, Fih. 46, Belge no: 2903.

- *Pozantı ve Sis'ten çekilecek Fransız kuvvetleri yanlarına alabildikleri silah ve eşyalar ile çekileceklerdir. Geri çekilen Fransız kuvvetleri Mersin ve Adana tren hattına kadar çekilebilecekler. Antep tamamen tahliye dılecek. Çekilme işlemleri mütarekenin ilk on gününde bitecek.*
- *Fransızlar tarafından esir alınan Müslümanlar iade edilecek.*
- *Adana valisi ve memurlarının Osmanlı hükümeti ile iletişim kurmalarına engel olunmayacak.*
- *Bu emir Konya, Diyarbakır, Sivas, Niğde ve Kilikya Kuvâ-yı Millîye Kumandanlığı'na bildirilecek.*

Mütareke hükümlerinde dikkat çeken nokta Haçin mütarekeye dâhil edilmemişti. Bu durum Fransızların Haçin ve çevresindeki Ermenileri, Osmanlı vatandaşı olduğu için Türklerin iç meselesi olarak gördüklerini düşündürmektedir. Daha doğrusu Haçin ve çevresindeki Ermenileri söz konusu dahi etmeyen Fransızlar onları da yüzüstü bırakıyordu. Mütareke uzlaşması sonucunda Fransa, Albay Gracy'i Kozan'ın tahliyesine yardım için tank ve ağır makineli tüfek destekli Fransız kuvvetleri ile Misis üzerinden Sis'e gönderdi.⁵³⁹ Yüzbaşı Taillardat tahliyeden iki gün önce Türklerin evlerinden çıkmasını yasakladı. Fransızlar ise götüremeyecekleri cephaneleri yok etme yoluna gittiler. Fransız kaynakları Sis'ten Misis'e 7.500 Ermeni sığınmacının sağ salim ulaştığını, Sis'te bir Ermeninin dahi geride bırakılmadığını belirtmektedir.⁵⁴⁰ Başka bir kaynağa göre ise Kozan'ın boşaltılması ile 15.000'den fazla Ermeni salimen Adana'ya getirilmişti.⁵⁴¹ Sis kazasının boşaltılmasıyla muzaffer Kuvâ-yı Millîye birlikleri halkın sevinç gösterileri arasında Kozan'a 2 Haziran 1920'de girdi. Ertesi gün ise Aydınolu Tufan Bey Sis kazasına giriş yaparak bölgede güvenlik önlemlerini artırdı.⁵⁴² Fransızların geride bıraktıkları silah ve cephaneler toplanarak Haçin kuşatmasına gönderildi. Kozanoğlu Doğan Bey ve Tekelioğlu Sinan Bey Sis kazasına gelerek Aydınolu Tufan Bey ile çeşitli istişarelerde bulundu. Aydınolu Tufan Bey karargâh merkezini Kozan'a taşıyarak, Kozan'ın asayiş sorumluluğuna Kurtoğlu Hulusi Bey'i atadı.⁵⁴³ Milli

⁵³⁹ ATASE, Kol. : İst., Kls. : 593, Dos. : 138, Fih. : 10-1.

⁵⁴⁰ Édouard Bremond, *La Cilicie en 1919-1920*, 55.

⁵⁴¹ Girici, Abdülgani, *1920 Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları*, Der. Yusuf Turan Günaydın, (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 51.

⁵⁴² Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 340; Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 77-78.

⁵⁴³ Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 343-345.

kuvvetlerin bu askeri ve siyasi başarısı sonrası güç üstünlüğü ve moral üstünlük artık Türklere geçti.

Bu gelişmeler Fransa desteği ile bağımsız Ermeni devleti kurma hayalindeki Ermeni örgütlerini kızdırmaya yetmişti. Birleşik Ermenistan Delegasyonu'nun Kilikya Temsilcisi Mihran Damadyan önderliğinde dört Ermeni örgütü, üç Ermeni dini cemaatin liderleri tarafından ikna edilen Keldani ve Süryani kiliselerinin reisleri olan üç Rum temsilcisi gizlice toplandılar. 5 Ağustos 1920'de kendi kendilerine “Kilikya Ermeni Cumhuriyeti” ni ilan ettiler. Albay Brémond, “suçlular tarafından düzenlenen komedi” olarak tanımladığı bu girişimi “yönetime darbe” olarak görerek, Damadyan ve adamlarıyla her türlü ilişkiyi kestiğini ilan etti. Paris'teki Ermeni Taşnak Delegasyonu, başarısız darbeye katıldığı için temsilcisini görevden aldı. Eylül 1920'de başarısız yönetimi artık iyice göze batan Albay Bremond görevden alınarak, yerine “Türklerle arayı düzeltme” talimatı verilen Yarbay Pierre Capitrel vali yapıldı.⁵⁴⁴ Bu gelişmeler Haçin'de kuşatma altında Fransızlardan askeri yardım bekleyen Ermeni işbirlikçiler için umutsuzluğu artırmıştı.

4.8. Haçin'de Kuvâ-yı Millîye Teşkilatlanması

Ermenilerin Anadolu'daki son isyan yeri Haçin'dir. Çünkü Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin hayal olduğu anlaşıncaya Ermeniler, Fransızların desteği ile Çukurova'da bir Ermeni devleti kurma hayallerine kapıldı. Fakat Fransızların da yüzüstü bırakmasıyla Haçin'de bir ölüm kalım savaşına girmekten başka çareleri kalmadı. Haçin kazası Çatak suyunun açtığı dar bir vadi ile Kırkor deresi arasında kurulmuş bir yerleşim yeridir. Bu özelliğinden dolayı Çukurova'da Ermenilerin en çok direndiği ve Milli Mücadele zamanında en uzun süre kuşatmanın yaşandığı yer Haçin'dir. Nitekim Aydınoğlu Tufan Bey Haçin'i; *“Tıpkı bir odaya benzer. Bu odanın dört tarafı sarp çıplak duvar gibi dik dağlardır. Odanın ortasında Haçin bir masa gibi yüksek, etrafı kesik, içi boş tünellerle yer altından işler. Kuzeyden güneye umumi geçen güzergâh masanın alt kenarını dolaşır. Diğer cepheye geçmek bu yolla münhasırdır. O da düşmanın elindedir. Kuzeyden güneye muharebe veya yaya olarak bu kapalı dağların arkasından yürümekle*

⁵⁴⁴ Gauin, *The Relations Between The French Republic And The Armenian Committees, From 1918 to 1923*, 207, 211.

*mümkündür. Bu ise 5-6 saatlik bir iştir.”, şeklinde tarif etmektedir. Bu durum Haçin’in kuşatmasının niçin 7-8 ay kadar uzun sürdüğünü göstermektedir.*⁵⁴⁵

I. Dünya Savaşı sonrasında zorunlu sevk edilen Ermenilerin büyük çoğunluğu geri dönmüş, üstelik daha Haçin ve çevresinde ikamet etmeyen Ermeniler de devlet hayali ve işgalcilerin teşvikiyle bölgeye gelmişlerdi. Bu boş hayal sonucu genel harp sonrasında Haçin’in nüfusu 12.000’i geçmişti. Fransa da Çukurova’nın kuzey karakol noktalarının gönüllü jandarması olan Ermenilere büyük miktarda silah ve cephane yardımı yaptı. Fransız işgali sırasında Haçin’de Ermanek (Armenek) kaymakamlık yapmaktaydı. Fakat Armenek gerek gönüllü kamavorlar gerekse Fransız yöneticilerle anlaşmazlığa düşünce bu görevini bıraktı. Fransızlar tarafından Haçin’e kaymakam olarak Fransız yanlısı Çalyan Karabet atandı. Bölgeyi ve halkı iyi tanıyan Çalyan Haçin’e 200’den fazla Ermeni jandarması ile gövde gösterisi yaparak giriş yaptı. Askeri işlerde tahkikat yapmak ve halkı sindirmek için Sıkıyönetim Mahkemesi kurdurdu. Bu mahkemenin başkanlığına Cebeciyan, üyeliklerine Hacı Tırtatyan, Bedros Terziyan ve Agop Boyacıyan’ı atadı. Kızıl Haç örgütünün başkanlığına Belediye doktoru Dikrab ve üyeliklere hasta bakıcılar ve eczacılar atadı. Kazanın tahkimi için şehrin önemli yerlerine ve şehir dışına çeşitli hendekler kazdırdı. Fransız Yüzbaşı Taillardat, Çalyan Karabet’e 300 ton buğday gibi bazı hayati önemde yardımlar da gönderdi. Çalyan’a göre Haçin’e kuzeyden gelebilecek saldırılar ilk önce Mağara’da karşılanmalıydı. Bu yüzden Mağara nahiyesinin güvenliği için Soğanlıyan’ı görevlendirdi. Fakat Soğanlıyan görevini savsaklayınca yerine Recepyan Misak’ı atadı.⁵⁴⁶

Kuvay-ı Milliye komutasında Haçin’i kuşatma çalışmaları ilk önce Develi kaymakamı Atıf Bey’in desteğiyle Develi’de başladı. Burada 40 kişilik bir müfreze hazırlanarak, müfrezenin başına *Özdemiroğlu Yaşar* takma adıyla Kamberlizade Osman Bey getirildi. Kamberlizade Osman Bey 5 Mart 1920’de silah toplamak gayesiyle Zamantı Irmağı çevresindeki köylere hareket etti. Böylece Feke ile haberleşmek ve Haçin hakkında bilgi toplamayı da amaçlıyordu. Sehlioğlu Hasan Efendi ise emrine verilen 50 kişilik asker ve bir yedek subayla Gezbel’e geçti. Sehlioğlu Hasan Efendi’nin görevleri; Gebzel ile Zamantı arasındaki köylerdeki kişileri silahlandırılarak Milli Mücadele’ye

⁵⁴⁵ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 91.

⁵⁴⁶ Karabet Çalyan, *Hatıralar*, (Adana: Yayınevi Yok 1920), 74-79; Çelik, *Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi*, 225-226.

kazandırmak, ayrıca Şar ile Mağara köyleri hakkında bilgi edinmekti. Sehlioğlu civardaki köylere keşif kuvveti göndererek durum hakkında raporlar aldı. Kozanoğlu Doğan Bey'e Ankara'da bulunan 20. Kolordu Komutanlığı'ndan Haçin ve çevresindeki askeri harekâtın 10 Mart'ta başlaması gerektiği emri verildi. Böylece Haçin ve çevresinde Ermeni zulmü altında bulunan Türk halkının bir an evvel kurtarılması amaçlanmaktaydı. Yahyalı'da hazırlanan piyade bölükleri ve müfrezeler de Haçin ve çevresine gireceklerdi. Tomarza'daki bölükler dağ topu ile Develi'ye geçecekler ve Kozanoğlu Doğan Bey'in emriyle Haçin'e doğru askeri harekât başlayacaktı.

Verilen emre göre, Andırın'daki Aydınoğlu Tufan Bey'in Kozanoğlu Doğan Bey'in emri ile harekete geçmesi gerektiği ve 3. Kolordu tarafından gönderilecek müfrezenin geç kalmaması da istenmekteydi. 11 Mart 1920'de Kozanoğlu Doğan Bey tarafından Haçin ve çevresinde yaşayan Türk halkına hitaben bir bildiri yayınlandı. Bu bildiride; Haçin ve çevresindeki halkın Ermeni ve Fransız zulmüne uğradığı, artık bu zulme son verilmesi gerektiği, bu nedenle Kuvâ-yı Milliye birliklerinin en kısa zamanda bölgeye gireceği ilan edildi.

Hazırlıklar kapsamında Yahyalı'da gönüllülerden oluşan 1000 kişilik bir müfreze kuruldu. Niğde'den gönderilen iki topun 80 atımlık cephanesi vardı. Develi'ye gelen bu iki top, Kozanoğlu Doğan Bey'in talimatı ile köylülerin katkısıyla Gebzel Geçidi'nden zor şartlarda da olsa geçirildi. Kozanoğlu Doğan Bey Haçin'i kuşatmak için Çataloluk, Çadirkent, Hanyeri ve Gebzel güzergâhını kullandı. 13 Martı 14 Marta bağlayan gece Gebzel Geçidi aşıldı. Bu sırada Kamberlizade Osman Bey yanındaki kuvvetlerle Feke ve Rumlu'yu kontrol altına aldı. 14 Mart'ta Feke'deki Milli Kuvvetler de bunlara katıldığı için komutasına aldı. Sehlioğlu Hasan Efendi aşırı kar olmasına rağmen 270 kişiye ulaşan kuvvetleriyle Gebzel Geçidi'ni geçebilmişti. 13 Martta Tomarza Müfrezesi'nin de Gebzel Geçidi'ne ulaşabilmesiyle⁵⁴⁷ askeri açıdan hazırlıklar büyük ölçüde tamamlanmıştı.

⁵⁴⁷ Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi*, 208-209, 228; Ahmet Hulki Saral, *Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi*, (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009), 209-210.

4.9. Haçın'ın Muhasarası

Haçın muhasarasının ne zaman başladığı konuda görüş birliği yoktur. Mehmet Özdemir'e⁵⁴⁸ göre Haçın kuşatması 16 Mart 1920 ve Mustafa Onar'a⁵⁴⁹ göre 29 Mart 1920'dedir. Mehmet Özdemir'in tespiti doğru olsa gerektir, çünkü 17 Mart 1920 tarihli New York Times gazetesine göre "*Fransızlar askeri yardım göndermezse Haçın'ın kuzeyden tehdit altında olacağı*" bilgisine yer verilmişti.⁵⁵⁰ Haçın muhasarası kuzeyden planlandığı gibi başladı. Tapan ve Yağabasan köylerinden oluşturulan müfrezelerin görevi Feke ve çevresini emniyete almaktı. Bu müfrezeler Haçın'e silah ve cephane götüren Ermenilere bir baskın yaparak cephaneyi ele geçirmişler, bu cephaneleri Milli Kuvvetlere teslim etmişlerdi. Bu baskın da Haçın muhasarasının 16 Martta başlamış olması tezini güçlendirmektedir.⁵⁵¹

Kozanoğlu Doğan Bey kendisine bağlı birliklerle 16 Mart 1920'de Yelliben'de askeri karargâhını kurdu. Haçın kuşatması için planladığı gibi müfrezeleri Haçın'ın kuzey ve güneyine yerleştirerek kuşatmada önemli bir aşamayı tamamladı. Kuşatmanın Güney cephesi komutanlığını Özdemiroğlu Yaşar Bey, Kuzey cephesi komutanlığını Osman Coşkun Bey, yardımcılığını Çakıoğlu Veli ile Ağır Makineli Tüfek Subayı Abbas Bey'in idare etmesi uygun bulundu.⁵⁵² Haçın'ın kuzeyine; Rumlu Müfrezesi Çatak Suyu ile Obruk suyu arasına, Kayacık Müfrezesi Obrukbeli-Dallar yolu arasına yerleştirildi. Haçın'ın doğusuna; Yağabasan ve Göksun Müfrezesi, güneydoğusuna Tapan, batısına Köten, Pağlık, Develi ve Tomarza müfrezeleri yerleştirildi. Güney kesimlerine görevlendirilen Yağabasan Müfrezesi Çatak suyu ile Manastır arasına, Tapan Müfrezesi güney kesimi ile Kirkor deresi arasına ve bu iki müfreze arasındaki Çatak suyu vadisine Saim Bey müfrezesinin yelleştirilmesi uygun bulundu. Rumlu Müfrezesinde iki, Kayarcık, Tomarza Müfrezelerinde birer makineli tüfek vardı. Develi'den getirilen iki top Haçın'ın kuzeydoğusunda bulunan Yeniköy yolunun kuzeyine yerleştirildi. Milli

⁵⁴⁸ Özdemir, *Milli Mücadele'de Develi*, 163; Ahmet Hulki Saral'a göre Haçın'ı kuşatma emri 6 Nisan'da verilmiş ve kuşatma 6/7 Nisan 1920 gecesi başlamıştır. Saral, *Türk İstiklal Harbi*, 213.

⁵⁴⁹ Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 228.

⁵⁵⁰ New York Times, "17 Mart 1920". Haçınli Ermeniler kendilerini Batı kamuoyuna Türkler tarafından katledilen bir toplum olarak göstermeye çalışmışlardır. Bkz. Hikmet Öksüz ve İsmail Köse, "Milli Mücadele Döneminde ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarında Ermeniler 1919-1920", içinde *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*, Editörler Mevlüt Yüksel ve Tolga Başak, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014), 584-585, 587-588.

⁵⁵¹ Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi*, 208-209, 229.

⁵⁵² Özdemir, *Milli Mücadele'de Develi*, 135.

kuvvetler genelde Haçin, Feke ve Göksun köylerinden gelenlerden oluşmaktaydı. Düzenli asker olarak Kayseri'den bir piyade bölüğü ve 2. Kolordudan gönderilen bir süvari bölüğü de sonradan kuşatmaya katılabiliyordu. Tahminen Milli Kuvvetlerin toplamı 2000 kişiyi bulabiliyordu.⁵⁵³

Kozanoğlu Doğan Bey'in 20 Mart 1920 tarihli Milli kuvvetlere gönderdiği emri ile İaşe ve Tahkik-i Mezalim Komisyonu kurulduğu ve idaresinin de Sehlioğlu Hasan Efendi'nin yapacağı bildirildi. Bu komisyonun üyeliklerine ise Kurdoğlu Hulusi Efendi, Topaloğlu Halil ve Kozanlı Ali seçilmiştir. Adından anlaşılacağı üzere bu teşkilatın görevi Haçin'i kuşatan Milli Kuvvetlerin ve askerlerin iaşe ihtiyacını karşılamaktır.

Haçin'in kuşatılmaya karşı coğrafi açıdan doğal bir savunma yapısı vardı. Üstelik Ermeniler bu doğal savunma hattını daha güçlendirmiş, Haçin'in Çatak suyu ile Kirkor deresinin birleştiği kısımlara ve Tepe mahallesine askeri yığınak yapmışlardı. Kozanoğlu Doğan Bey komutanlar ile kuşatma planını son kez gözden geçirmek için bir toplantı yaptı. Hazırlıkların tamamlandığı anlaşıncı planı uygulamak üzere Kozanoğlu Doğan Bey'in emri ile 2 Nisan 1920'de saldırı başladı. Ancak bu ilk taarruzdan istenen başarı elde edilemedi.⁵⁵⁴ 6 Nisan'da ikinci saldırıda, Manastırın stratejik yapısından dolayı saldırının yoğunluğu burası oldu. Kozanoğlu Doğan Bey'in emri üzerine batı birlikleri kışlayı, güney birlikleri hükümet konağını, doğu birlikleri Kirkot'u ve kuzey birlikleri Kağnıpazarı'nı hedef aldılar. Ermeniler ise bu tip saldırıları beklediklerinden önceden hazırlık yaparak, Haçin'in çoğu yerine tüneller açtıklarından Türk saldırılarından çok etkilenmemişlerdi. Ermeniler bu saldırılara misilleme olarak Haçin içerisinde bulunan 9 Türk kadını ve 29 erkeği katlettiler. Bu tarihlerde Türk tarihçisi Ord. Prof. Dr. Mükrimin Halil Yinanç'ın Haçin Kadısı olan babası Elbistanlı Halil Kamil Efendi ve annesi Eşe (Ayşe) Hanım da evlerine yapılan baskın sonucu işkence ile şehit edildi. Kızkardeşi olan 5 yaşlarındaki Hatice ise zahire ambarında gizlenerek kurtulabildi.⁵⁵⁵

⁵⁵³ Saral, *Türk İstiklal Harbi*, 212-213.

⁵⁵⁴ Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 238; Cenani Gürbüz, *Milli Mücadele'de Develi ve Ermeniler*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 184.

⁵⁵⁵ Ord. Prof. Dr. Yinanç olayı şu şekilde anlatmaktadır; "*İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye'nin ikinci senesini bitirip son sınıfına geçtiğimde, Haçin'de Ermenilerin isyanı vukua geldi ve onların elinde esir ve mevkuf bulunan pederim ve üstadım Elbistanlı Kadı Halil Kamil Efendi, validem Ayşe Hanım başta olmak üzere, bütün ailesi efradıyla beraber o mel'un ve hain caniler tarafından akla ve hayale sığmaz işkenceler ve vahşetlerle şehit edildi*" Kızkardeşi Hatice önce Amerikan Koleji'ne bırakılmış, Haçin'in kurtulması sonrası bir mahkeme mübaşiri tarafından bulunarak, Kuvay-ı Milliye mücahitlerinden olan

Kozanoğlu Doğan Bey cephane yetersizliği üzerine saldırıyı durdurmak zorunda kaldı, Kayseri ve Niğde'den cephane takviyesi istedi.⁵⁵⁶ Cephane yetersizliği ortaya çıkınca nisan ayı sonlarına kadar herhangi bir taarruz girişiminde bulunulamadı. Haçin kuşatması sırasında piyade tüfekleri çok etkisiz kalsa da top atışları oldukça etkili idi. Bu yüzden Genelkurmay Başkanlığı'ndan en az 4 top daha gönderilmesi istense de ancak bir top gönderilebildi. Daha sonraki tarihlerde Genelkurmay'dan iki top ve mümkünse 150 metrekarelik ağır obüs topu gönderilmesi talep edildi.⁵⁵⁷

Haçin'deki Kağnıpazarı tarafında Ermeniler tarafından Milli kuvvetlere ateş edilen evlerden 10 tanesi ele geçirilse de bu durum yeterli gelmedi. Kayseri ve Bünyan'dan takviye olarak 200 kişilik bir kuvvet gelmiş ve bu kuvvet Rumlu Müfrezesi'nin emrine verilmişti.⁵⁵⁸ Bu kadar hazırlık karşısında tedirginlikleri artan ve sıkışan Ermeniler misyonerler aracılığı ile propaganda savaşı yapmayı unutmuyordu. 16 Nisan 1920 tarihli New York Times Gazetesi Haçin Ermenilerinin yardım çağrısını haber yaptı. Bu haberde; 6.000 Ermeni'nin Türk katliamıyla karşı karşıya kaldığı iddia edilerek Ermenilerin kurtulmak için Fransızlara müracaat ettikleri yazıyordu.⁵⁵⁹ Ermeniler bir yandan savaşa hazırlık yaparken uluslararası kamuoyuna da mağdur edebiyatı yapmaktaydı.

Fransızlar, Ankara ile 30 Mayıs 1920'de yirmi günlük geçici bir mütareke imzaladığı için Sis boşaltılmıştı. Bu yüzden Kozanoğlu Doğan Bey Haçin Cephesi Komutanlığı'nı Kamberlizade Osman Bey'e bırakarak Sis'te Aydınolu Tufan Bey ile Tekelioğlu Sinan Bey ile buluştu.⁵⁶⁰ Kozanoğlu Doğan Bey 8 Haziran 1920'de Ermenilere yapılan bir gece baskını ile Haçin Cephesinin güney kısmını dağıttıkları haberini aldı. 9 Haziran sabahında Ermenilerin 1000 kadar kayıp verdiği anlaşıldı. Bu yüzden hemen Haçin Cephesine geri döndü. 13 Haziran 1920'de 20. Kolordu

dayısı Müderris Mehmet Reşit Efendi'ye teslim edilmiştir. Özalp, Ömer Hakan. *Tarihe Adanmış Bir Ömür: Ord. Prof. Mükrimin Halil Yinanç*, İstanbul: ELMÜHAY Vakfı Yayınları, 2012, 40-41.

⁵⁵⁶ Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 16; Gürbüz, *Milli Mücadele'de Develi ve Ermeniler*, 184; Saral, *Türk İstiklal Harbi*, 213.

⁵⁵⁷ Saral, *Türk İstiklal Harbi*, 214.

⁵⁵⁸ Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi*, 231.

⁵⁵⁹ New York Times, 16 Nisan 1920. Bu haberin bir benzeri 19 Nisan 1920 tarihli New York Times gazetesinde tekrarlanır.

⁵⁶⁰ Milli Savunma Bakanlığı, *Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü*, 136-137.

Komutanlığına telgraf yazılarak, 25 sandık Osmanlı ve Alman cephanesinin ivedilikle gönderilmesi istendi.⁵⁶¹

Bu sırada Şar Ermenilerinin 18-19 Haziran 1920’de çıkış hareketi yaparak Milli Kuvvetlere büyük zarar verdiği haberi alındı.⁵⁶² Kozanoğlu Doğan Bey öncelikle Şar Ermenilerini etkisiz hale getirmeye karar verdi. Aydınolu Tufan Bey’den gizlice Haçin’e gelmesini istedi, 30 Haziran 1920’de Haçin’e gelen Tufan Bey’le Şar için yapılacak taarruz planını hazırladılar. Kozanoğlu Doğan Bey yerine vekil olarak Aydınolu Tufan Bey’i bırakıp, top ve makineli tüfeklerle Şar’ı ele geçirmek için yola çıktı. Haçin’den Kozanoğlu Doğan Bey’in ayrılmasını Haçinli Ermeniler hemen haber almışlardı. Sonradan bu haberleri Amerikan Koleji’ndeki misyonerler vasıtasıyla öğrendikleri anlaşıldı. Amerikan Koleji altından döşenen telgraf kabloları ile Haçinli Ermenilere rahatlıkla bilgi aktarılabilmekteydi. Bu durumu öğrenen Aydınolu Tufan Bey Ermeni saldırısından önce Milli Kuvvetlerin karşı saldırıya geçme emrini vererek Ermenileri şaşırtma yoluna gitti. Ermeni karakollarına ani baskın emri ile iki saat çarpışma oldu. Bu harekâtlarla düşmana ordunun güçlü olduğu mesajı veriliyordu. Böylece Aydınolu Tufan Bey, Kozanoğlu Doğan Bey Şar’dan dönene kadar Haçin cephesini başarı ile idare etmiş oldu.⁵⁶³

1 Temmuz 1920’de Kozanoğlu Doğan Bey Şar üzerine askeri harekâta başladı. Doğan Bey’in yanında 75’lik top ve Gizik Duran, Kamberlizade Osman, Sehlolu Hasan ve Haydar Bey’in kuvvetleri vardı. Göksun, Sarız ve Haçin Cephesinden bir grup Kuvâyı Millîye kuvveti de yardıma Şar’a geldi. Taşınan top Osmanpınarı mevkiine yerleştirilerek Milli kuvvetler Değirmendere mevkiine mevzilendi. Yapılan plana göre, Haçin’den gelen Milli kuvvetlerin saldırısıyla Şar Ermenileri kaçmaya başlayacaktı. Kaçmaya başlayan Ermeniler eski mevkillerde mevzilenen Milli Kuvvetlere doğru sürülecekti, Kozanoğlu Doğan Bey’in yanındaki top ateşe hazır halde bekletilecekti. Yapılan bu planlar işe yaradı, çarpışmalar sonucu Şar 2-3 Temmuz 1920’de Milli kuvvetler tarafından ele geçirildi.⁵⁶⁴

⁵⁶¹ ATASE, Kol. İst, Kls: 593, Dos. 139, Fih.54.

⁵⁶² Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 266; Saral, *Türk İstiklal Harbi*, 214.

⁵⁶³ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 82-83.

⁵⁶⁴ Şar, Saimbeyli ile Elbistan yol güzergâhında bulunmaktaydı. Köyde 250 Ermeni hanesi vardı. Fakat köy Ermeni çetelerinin sığınak yeri olmuştur. Köylüler çeteleri ve silahları teslim etme konusunda direnmekteydi. Saral, *Türk İstiklal Harbi*, 114.

Şar kuşatıldığı sırada Haçinli Ermeniler tarafından Haçin’de bulunan Türklerden 212 kişi katledildi. Geriye sadece iki Çerkez erkeği ve onların eşleri kaldı. Çalyan Karabet hatıratında olayı doğrulayarak Türklerin katledilmesini asla doğru bulmadığını belirtmiştir. Çalyan, katledilen Türklerin sayısını 212 verse de, Mustafa Onar katledilen 182 kişinin kimliğinin bilindiğini ama 52 çocuğun kimliğinin tespit edilemediğini belirterek, şehitlerin toplam sayısının 232 olmasını gerektiğini belirtmiştir.⁵⁶⁵ Kuşatma ve çarpışmalar sırasında Türklere insanlık dışı işkence ve katliam uygulanmıştı. Nitekim olayların görgü tanığı olan Melek Hanım tarafından yakılan 18 kıtalık bir ağıt kalmıştı.⁵⁶⁶ Şar’ın alınmasıyla Kozanoğlu Doğan Bey tekrar Haçin cephesine döndü.

Aydınoğlu Tufan Bey, Kozanoğlu Doğan Bey yerine vekâleten Haçin Cephesi komutanlığı yaptığı sırada Haçin kuşatmasını yakından görmüş ve fikirlerini onunla paylaşmış idi. Her iki komutan da topyekûn bir saldırının daha doğru olduğu konusunda karara vardılar. Tam bu sırada 11. Tümen Komutanlığı’ndan daha önce istenen top ve cephenin yola çıktığı haberi geldi. Haçin’e saldırı 13 Temmuz’da tekrar başladı. Kozanoğlu Doğan Bey cephenin kuzey kısmı ile top ateşini, Aydınoğlu Tufan Bey ise doğu kısmında bulunan Sultan Suyu kısmını idare edecekti. Haçin’in mazgallarına 10 metre yaklaşarak düşman mevzilerine yakından ulaşma fırsatı yakalandı. Fakat Milli Kuvvetlerin silah yetersizliği bir daha ortaya çıkınca akşam saatlerinde saldırı durdurulmak zorunda kalındı. Bu saldırı sırasında Milli Kuvvetler birkaç şehit vermiş ve 10 tane de yaralı askerimiz vardı. Aydınoğlu Tufan Bey bu saldırıdan sonra Sis’e geri döndü.⁵⁶⁷

Haçin kuşatması Temmuz ve Ağustos ayı boyu uzayınca, köylüler hasat işleriyle uğraşmak için ayrılmışlardı. Kozanoğlu Doğan Bey Milli kuvvetleri tekrardan toplamak için büyük bir çaba içerisine girdi. Bu arada TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa’nın emriyle 27 Haziran 1920’de Adana Cephesi Kumandanlığı kurularak kumandanlığına Kolordu Komutanı sıfatıyla Miralay Selahattin Adil Paşa atandı. Bildirilen teşkilat görevine göre; “Adana, Pozantı, Mersin çevresindeki 41. Fırka ile Şar, Sis, Haçin mıntıkasındaki Kilikya Kuvay-ı Milliyesi, Maraş, Antep, İslahiye mıntikasındaki Ayıntab Kuvay-ı Milliyesi emrine girecek, bölgedeki makineli tüfek ve toplar kumandanlık

⁵⁶⁵ Çalyan, *Hatıralar*, 155; Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 363.

⁵⁶⁶ Bu ağıtın tamamı için Ekler kısmına bakınız.

⁵⁶⁷ Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 267, 278-279; Saral, *Türk İstiklal Harbi*, 215.

emrine” verilecekti.⁵⁶⁸ Selahattin Adil Paşa aynı gün Kozanoğlu Doğan Bey’e ulaşarak, 5 Ağustosta TBMM Başkanı Mustafa Kemal ile Müdafai Harbiye Nazırı Fevzi Paşa’nın Pozantı’da olacağından bahisle uygun bir yerde bir görüşme yapılması emrini verdi. Kozanoğlu Doğan Bey yerine vekâleten Saim Bey’i bırakarak Feke’ye geçti. Ermeniler bu durumu fırsat bilerek Milli Kuvvetlere ait bir topu ele geçirme planı yaptılar. Bu amaçla Milli kuvvetlere teslim olmak istedikleri yalanını iletiler, Saim Bey ise durumu hemen Kozanoğlu Doğan Bey’e bildirdi. Kozanoğlu Doğan Bey bunun bir hile olabileceğini ve görüşmenin gündüz yapılmasını ve kuşatmanın gevşememesini istedi. Saim Bey bu emrini tüm cepheye duyurmaya fırsat bulamadan Ermeniler taarruza geçerek Çeşbek-Topbeleni denilen yerdeki topu ele geçirdiler. Topun başında bulunan Kamberlizade Şükrü ve Teğmen Ethem Bey şehit oldu. Fakat Kamberlizade Şükrü baskın olduğunu anlar anlamaz şehit olmadan önce topun nişangâhını ve kamasını sökmeyi başarabilmişti. Bu yüzden elde ettikleri top Ermenilerin hiçbir işine yaramadı. Ancak bu olay yüzünden Milli Kuvvetlerin morali oldukça bozuldu. Kozanoğlu Doğan Bey Genelkurmay Başkanlığı’ndan acil iki top daha istedi. Milli Kuvvetlerin 24 Ağustos 1920’de yerlerine dönmelerini ve yakın bir zamanda hemen taarruza geçeceklerini duyurdu. İşler olumlu gitmezken tam bu sırada Kozanlılar ile Develiler arasında sorunlar baş gösterdi. Kamberlizade Osman Bey ile Doktor Osman Bey, Kozanoğlu Doğan Bey ile anlaşmazlığa düşüp Develi’ye geri döndüler.⁵⁶⁹ Oradan da Ankara’ya Mustafa Kemal ile görüşmeye giderek cepheye yaşananları şikayet etseler de, Mustafa Kemal onları dinleyerek cepheye dönmelerini tavsiye etti.⁵⁷⁰

Adana’daki Ermeniler de bölgeye yardım için boş durmuyordu. Eylül 1920’de Başpiskopos Kevork Arslanyan’ın Haçin’i kurtarmak için istediği gönüllü askeri birlik talebi, Fransız General Dufieux tarafından "mevcut rahatsızlığı daha da kötüleştirebilir” endişesiyle kibarca reddedildi.⁵⁷¹ Eylül ayı ile beraber köylülerin hasat mevsimi sona erip, anlaşmazlıkların da son bulmasıyla Milli kuvvetler eski güçlerine tekrar ulaştı. Eylül’de

⁵⁶⁸ Murat Kütükçü, *Selahattin Adil Paşa*, (Ankara: Akademisyen Yayınları, 2022), 147.

⁵⁶⁹ Kamberlizade Osman Bey ile Kozanoğlu Doğan arasındaki anlaşmazlık Develi’de başlamış görünmektedir. Bu anlaşmazlık asker kökenli Kozanoğlu Doğan Bey’in sert bir mizaca sahip olması ve halkı örgütleme yeteneğinin zayıf olmasından kaynaklanmaktaydı. Bkz. Osman Coşkun, *İkinci Ergenekon*, (İstanbul: Gita Yayınları, 2008), 220, 244-245, 251-254.

⁵⁷⁰ Özdemir, *Milli Mücadele’de Develi*, 174-175; Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 284-285; Saral, *Türk İstiklal Harbi*, 213.

⁵⁷¹ Gauin, *The Relations Between The French Republic And The Armenian Committees, From 1918 to 1923*, 209.

Ermenilerin ara ara Milli kuvvetlere saldırısı olsa da pek başarılı olamadılar. Kozan Sancağı'ndaki Milli kuvvetleri teftiş amacıyla Selahattin Adil Paşa 9 Eylül 1920'den Maraş'tan yola koyuldu. 11 Eylül'de Andırın'a, 12 Eylül'de Kars'a ve 13 Eylül'de Sis'e ulaştı, burada bir gün kalarak 15 Eylül'de Feke'ye geçti. Kozanoğlu Doğan Bey ile buluşarak son durumları analiz ederek Haçin Cephesine geçti. Develi'den beklenen topların gelmediği haberi gelince Selahattin Adil Paşa burada durmanın gereksiz olduğunu düşünerek Feke'ye, Feke'den de 19 Eylül 1920'de Sis'e geçmek için ayrıldı.⁵⁷²

Kozanoğlu Doğan Bey yerine vekâleten Saim Bey'in görevlendirildiği haber alınınca, Ermeniler hastalıklı ve aç olduklarını söyleyen 3 Ermeni çocuğunu Türk tarafına göndermişlerdi. Bu çocuklar yiyecek istemişler ve Ermenilerin yiyecek almak için Feke'ye doğru saldıracaklarını belirtmişti. Saim Bey bunun doğru olacağını düşünerek güney kısımlara takviye yaptı. Bu takviyeler kuzey ve doğu kısımlarından yapıldığı için, kuzey ve doğu kuvvetleri zayıflamıştı. Ermeni kuvvetleri kuzeyden Rumlu, Naltaş ve Güzelim'e saldırdılar. Bu beklenmedik baskında Ermeniler 37 kişiyi şehit etmiş ve bir miktar erzakı Haçin'e kaçırmayı başarmışlardı. Kozanoğlu Doğan Bey Rumlu'da iken Haçin'den kaçan Ermenilerce 23 Eylül 1920 gecesi yapılan baskında ayağından yaralandığı için Adana Cephesi Kumandanlığı'na yeni bir komutan atanmasını istedi.⁵⁷⁴ Selahattin Adil Paşa daha önce Haçin Cephesinde bulunduğu için tecrübesine güvendiği Aydınolu Tufan Bey'i buraya görevlendirdi. Aydınolu Tufan Bey yanına Kurtoğlu Hulusi, Ahmet Cevdet Çamurdan, Topaloğlu Halil ile birlikte dokuz atlıyı alarak hemen Haçin'e doğru yola koyuldu.⁵⁷⁵

Cepheye ulaşan Aydınolu Tufan Bey herkesin telaşlı, ordunun ise dağıldığını gördü. Kayseri'den beklenen topun akıbeti hakkında herhangi bir bilgi yoktu. Saim Bey'in ise Haçin'in güneyinde olduğunu öğrendi. Aydınolu Tufan Bey Kars, Sis, Gökşun, Develi ve Sis müftülerinin halkı cepheye çağırmasını ve kendilerinin de cephede hazır olmalarını istedi. Sonunda Milli kuvvetler Haçin kuşatmasındaki yerlerini tekrar

⁵⁷² Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 299; Saral, *Türk İstiklal Harbi*, 217.

⁵⁷⁴ Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi*, 28; Kozanoğlu Doğan Bey'in bu yaralanmadan önce 14 Eylül 1920'de Kilikya Kuvayimillie Komutanlığından alınmıştır. Görevine son verilmesinin sebepleri arasında Haçin cephesindeki başarısızlıklar, Kuvayimillie komutanları arasındaki çekişmeler, Adana Cephesi Komutanı Selahattin Adil Paşa'nın Kozanoğlu Doğan Bey'in emre itaat etmediğini rapor etmesi etkili olmuştur. Saral, *Türk İstiklal Harbi*, 216.

⁵⁷⁵ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 87-88.

almaya başladılar. Müftülerin de gayret gösterdikleri için komutanlık yapmak istemesi, müftüler ile Milli kuvvetler arasında gerginliğe neden oldu. Aydınoglu Tufan Bey müftülere Kuvay-i Maneviye Kumandanlığı görevleri vererek sorunu çözdü. Ayrıca Kozanoğlu Doğan Bey'e taraf olmayan komutanlara müfreze komutanlık görevleri vererek otoritesini güçlendirdi. Yeni komutanlara Haçin'in alınamaması durumunda sorumlu tutulacakları konusunda uyarmaktan da geri durmadı.⁵⁷⁶

Aydınoglu Tufan Bey'in kuşatma işlerine sık sık Doğan Bey ile Talat Bey karışır olmuşlardı. Bu yüzden Selahattin Paşa'ya yazarak kimin emrinde olduğunu kesin bilmek istediğini sordu. Selahattin Adil Paşa cevabında kendisine tabi olduğunu belirtmiştir. Haçin'e kuzeyden mi güneyden mi girilmesi gerektiği Kozanlılar ile Develiler arasında tartışma konusuydu. Kozanlılara göre; kuzeyden girilirse kaçan Ermeniler güneyden kaçmaya çalışacaklar ve bu durumda ise kendi köylerini zor duruma düşüreceklerdi. Aynı şekilde Develililer de güneyden Haçin'e girilirse kaçan Ermenilerin kuzeyden kaçmak zorunda kalıp kendi köylerine zarar vereceklerini belirtmekteydiler. Aydınoglu Tufan Bey onları dinlese de Haçin'e kuzeyden girmek için Haçin'in kuzeyine ağırlık vermeyi uygun buldu. Güneyde ise yer yer pusu hattının kurulmasına karar verildi. Haçin'e saldırının gece yapılmasını istese de, diğer komutanların gündüz olması ısrarıyla saldırının gündüz olmasına karar verdi. 105'lik obüs topu güçlükle yüksek bir mevkiye taşındı.⁵⁷⁷ Rumlu baskını sırasında 25 yaralı Ermeni Adana'ya kaçmışlar, Fransızlar bunlar aracılığı ile Ermenilere 15 Ekime kadar dayanabilirlerse yardım vaadinde bulunmuşlardı. Ermeniler birkaç Ermeni çocuğunu haber almak ve Türk tarafını yanıltmak için göndermiş ama bu oyun başarılı olamamıştı.⁵⁷⁸

Toplardan biri Tufan Bey'in karargâhı olan Topbeli'ne ve diğeri Kirazoğlu'na konuşlandırıldı. Selahattin Adil Paşa Fransızların Ermenilerin yardımına gelme ihtimaline karşın hemen saldırının başlaması gerektiğini emretti. 15 Ekim 1920'de Haçin'e saldırı başlatıldı. Kuzeyden ve güneyden yapılan saldırı etkili olmaya başlamıştı. Aydınoglu Tufan Bey gece de saldırının sürmesini emretti. Bu emre itaatsizlik durumunda idamla cezalandıracağını belirtti. Karakilise'nin top atışından büyük tahribat alması üzerine Ermenilerde büyük panik hâsıl oldu.⁵⁷⁹ Milli Kuvvetler düşman

⁵⁷⁶ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 88-89.

⁵⁷⁷ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 90-91.

⁵⁷⁸ Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 314.

⁵⁷⁹ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 92.

mevzilerine beş adımlık mesafeye kadar yaklaştı. Bu sırada Selahattin Adil Paşa güneyden Sis'e iki tümen kadar düşman askerinin Kozan'a doğru yola çıktığı bilgisinin olduğunu ve bu yüzden Haçin'in ne kadar çabuk alınırsa o kadar hayırlı olacağını belirtti. Bu yüzden Aydınoglu Tufan Bey emrindeki komutanlara hücum emrini verdi. Böylece Milli Kuvvetler 15/16 Ekim 1920 gecesi Haçin'e girmeyi başarabildi. Ermeniler zor duruma düşünce Haçin'in güneyine doğru yönelmeye başladılar. Aram Çavuş yanındaki 200 kadar Ermeni çetesi ile pusuları yararak güneyden kaçmayı başarabildi.⁵⁸⁰ Aydınoglu Tufan Bey Haçin'de iki gün kaldı ve 18 Ekim 1920'de Adana Cephe Kumandanlığı'na gönderdiği yazıda "Haçin'in tamamen kontrol altına alındığını" bildirildi. Haçin kuşatması planlandığı zamandan oldukça fazla, tam 8 ay gibi çok uzun bir zaman sürdü.⁵⁸¹ Bunun belli başlı nedenlerini Selahattin Adil Paşa 29 Eylül 1920'de Genelkurmay Başkanlığı'na verdiği raporda şu şekilde sıralamıştı;⁵⁸²

- *Haçin'in sarp, taşlık yamaçlarla çevrilmiş doğal bir savunma hattına sahip olması.*
- *Kuşatmanın geniş alanda olması, kuvvetlerin birbiri ile irtibatını ve yardımlaşmasını imkansız kılmaktadır.*
- *Şehrin çukurda olması yapılacak başarısız bir taarruzda geri çekilmeyi imkansız kılmaktadır.*
- *Askeri talim ve terbiyesi çok geri olan kuvvetlerle bu işin başarılması çok zordur.*

Bunlar dışındaki tespitlerimiz ise şu şekildedir;

- *Haçinli Ermenilerin aldıkları silah ve gıda desteği ile kuşatma için hazırlıklı olmaları.*
- *Haçin kuşatması sırasında komutanlar arasında yöntem konusunda anlaşmazlıkların olması.*

⁵⁸⁰ Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 317; Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 93.

⁵⁸¹ Redan'a göre bu kuşatma sırasında 10.000 Ermeni ölmüştür. Oysa Bermond'a göre 10.000 kişiden 480 kişi kaçmıştır. Fransızlar Haçin kuşatması sırasındaki çarpışmaları bile bir katliam olarak sunmaktadır. Bermond, *La Cilicie en 1919-1920*, 46; Pierre Redan, *La Cilicie et Le Probleme Ottoman*, (Paris: Gauthier-Villars, 1921), 52.

⁵⁸² Kütükçü, *Selahattin Adil Paşa*, 161.

- *Haçın kuşatması sırasında Kuvay-ı Milliye birlikleri arasında Kozanlı-Develi anlaşmazlığının yaşanması.*
- *Haçın'ın savunmasını kıracak büyük topların bölgeye geç gelmesi.*

4.10. Şehit Kaymakam Saim Bey

Haçın'e adı verilen Saim Bey 1893'te Kozan'da dünyaya geldi. Asıl adı İzafettin Saim olup, babası Diyarbakırlı Mehmet Şükrü Efendi, annesi İstanbullu Atiye Hanım'dır. Saim Bey küçük yaşta iken babası vefat etti. Bu yüzden Kozan Başkâtibi Zekeriya Efendi ile demirci ustası olan abisi İskender Haşim Demirebilek'in gözetiminde büyüdü. İlkokulu Kozan'da, Ortaokulu 1909 Adana Ermeni İsyanı sırasında Adana İdadisi'nde okudu.⁵⁸³ İstanbul'da faaliyetlerine katıldığı Türk Yurdu Cemiyeti aracılığı ile Türkçülük fikri gelişti. "Oruç" takma adıyla kaleme aldığı yazıları dönemin gazete ve dergilerinde yayınlandı. 1914'te İstanbul Hukuk Fakültesi son sınıf öğrencisi iken, gönüllü olarak askere yazılarak eğitimine ara vermek zorunda kaldı. I. Dünya Savaşı sırasında 1915'te yedek teğmen olarak III. Ordu emrinde Kafkas Cephesi'nde Rus ve Ermenilere karşı mücadele etti. Erzurum, Kars, Sarıkamış, Bitlis, Muş, Nahçıvan, Azerbaycan bölgelerinde savaştı ve birkaç kez yaralanarak gazi oldu. Fedakarlıkları nedeniyle 1918'de üsteğmen rütbesinde görevler aldı. Bu cephede gösterdiği başarıdan dolayı Harp Madalyası ve Liyakat Madalyası aldı.

I. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle Kozan'a döndü. Kozan'da vatansever kişilerle konuşarak işgallerin kabul edilmemesi için İngiliz İstihbarat Müdürlüğü'ne bir heyet gönderilmesi noktasında ısrarcı davrandı. İşgali protesto eden arkadaşları Tekel Müdürü Vedat, Mustafa Üstün ile Saim Bey İngiliz İstihbarat müdürüne heyet halinde mücadele edeceklerini anlattı. İngiliz yetkililer Çukurova'yı Fransızlara bıraktıklarını ama Ermenilerin Çukurova işgaline katılmayacaklarını söyledi.

7 Mart 1919'da Fransızlar ve Fransızların jandarmalığını yapan Ermenilerden oluşan bir tabur işgalci kuvveti Kozan'ı işgal etti. Saim Bey Giritlinin Kahvesi'nde işgal kuvvetlerine sırtını dönerek işgali protesto etti. Bölgedeki Ermenilerin Fransızlar gelmeden önce Kozan'ı Ermeni bayrağı ile süslemeye çalışmaları üzerine "*Ermeni bayrağı çekilmesi değil görülmesi bile esef verici hadiselerle sebep olabilir. Zira buranın*

⁵⁸³ Erdem, *Kozanlı Saim Bey*, 8; Delikoca, *Saim Bey*, 30,31; Çiftçi, *Şehit Kaymakam Saim Bey*, 8-12.

Ermeni bayrağı ile hiçbir ilgisi yoktur. Burası Türkoğlu Türk olan Kozanoğlularının yurdudur.” diyerek bayrakların toplatılmasını istedi. Fakat Ermenilerin Fransız taburu Kozan’a girerken bayrak açmaları üzerine Saim Bey Ermenilere karşı; “*Burası Türk yurdudur !. Burada her istediğinizi yapamazsınız !*” diyerek haykırması üzerine Fransızlar olay çıkmasından çekindikleri için bayrakları toplatmak zorunda kalmışlardır. Ermeniler Saim Bey’i Kozan işgal komutanı olan Yüzbaşı Taillardat’a şikâyet etmeye başlamışlardı.⁵⁸⁴

Saim Bey’in sık sık şikâyet edilmesi üzerine Yüzbaşı Taillardat ilk önce Saim Bey’e makam ve mevki vaadi ile kendi yanına çekmek istedi ama kabul görmeyince Saim Bey’in tutuklanmasına karar verdi. Tutuklanan Saim Bey Adana’ya sevk edildi, Fransızlar tarafından sorguya çekilerek Adana dışına sürgüne gönderilmesi kararına varıldı. Saim Bey mahkeme kararı ile zorunlu olarak İstanbul’a sürgün gönderildi. Burda Kilikyalılar Cemiyeti’ne üye olarak faaliyetlerinin artırılmasını sağladı. Milli Mücadele’nin başlaması üzerine İstanbul’dan Ankara’ya geçti. Nisan 1920’de Mustafa Kemal Paşa ile görüşerek Çukurova bölgesi ile bilgileri kendisine ilettili. Mustafa Kemal Paşa tarafından Bozkır Kaymakamlığı ve Yıldızeli Nahiye Müdürlüğü görevleri teklif edilmesine rağmen bunları kabul etmedi. Doğduğu yer işgal altında iken başka yerde görev yapmak istemiyordu. Sonunda şehrine yakın olan Feke Kaymakam Vekilliği’ni kabul ederek buraya atandı. Haçin kuşatması sırasında Kuva-yı Milliye kuvvetlerinin dağılması üzerine Kozanoğlu Doğan Bey tarafından Haçin kuşatmasına davet edildi. 16 Ekim 1920’den Haçin düşman işgalinden kurtarıncaya kadar cepheden ayrılmayarak aylarca bu cephede hizmet etti.

Haçin’in düşmesinden sonra kendisine sunulan makam mevki teklifleri ile ilgilenmeyerek, Aydınoglu Tufan Bey’in emrinde Mamure Baskını’na katıldı. Buradaki kuşatma sırasında tabancasının düşmesi üzerine yaverine tabancayı bulması talimatını verdi. Yaveri ise gece karanlığında tabancayı bulmak için kibriti yakınca düşman kuvveti Saim Bey’in yerini tespit ediverdi. Bir anda Saim Bey’in mevziinde bir patlama oldu. Saim Bey ağır yaralanmış şekilde karargah olarak kullanılan yere taşınarak yaraları sarıldıysa da, kurtarılamayarak burada şehit oldu.⁵⁸⁵ Saim Bey’in naaşı Kozan’a taşınarak

⁵⁸⁴ Çiftçi, *Şehit Kaymakam Saim Bey*, 19, 20

⁵⁸⁵ Delikoca, *Saim Bey* 318, 319; Erdem, *Kozanlı Saim Bey*, 17.

törenle memleketine defnedildi. Bu kahraman şehit kaymakamın adını yaşatmak için, Ermenilerden alınmasında büyük katkılarının olduğu Haçin kazasının adı 14 Mayıs 1925 tarihinde Saimbeyli olarak değiştirildi.⁵⁸⁶

4.11. Ermenilerin Bölgeden Ayrılması

Haçin'in alınmasından sonra Kayseri, Develi ve çevresinden gelen Milli Kuvvetler geri dönmüşlerdi. Aydınoglu Tufan Bey aldığı emir üzerine Haçin'e yardıma gelmek için Adana'dan Sis'e doğru gelen Fransız askerleri karşılamak için hareket etti. Fransızlar Haçin'in düştüğünü anlayınca Ceyhan nehrine doğru hareket etmişlerdi. Bu yüzden Aydınoglu Tufan Bey Fransızları takip işine koyuldu, Milli Kuvvetleri tekrardan toparlamaya çalıştı. Ancak bu sırada Selahattin Adil Paşa'dan Pozanti'dan Konya'ya hareket etmesini isteyen bir emir aldı. Yola çıkmak için hazırlık yaparken Tılan köyünün yandığı haberini aldığından acil olarak Tılan'a yöneldi. Burada Ermeniler tarafından Milli kuvvetlere ateş açıldı, daha sonra anlaşıldı ki bu Ermeniler Haçin 'den kaçan⁵⁸⁷ Aram Çavuş⁵⁸⁸ ve çetesi idi. ⁵⁸⁹

Ermeni çetelerin sığındığı alanda bataklıklar çoktu, ayrıca Ermeniler bir değirmene sığınarak açlıklarını gidermişlerdi. Aydınoglu Tufan Bey, Ahmet Cevdet Çamurdan ve Tevfik Coşkun'u yanına çağırdı. Doğu kısmına Tevfik Coşkun kuvvetleri ve Ceyhan Eski Kaymakamı Binbaşı İbrahim kuvvetleri, batı kesimine ise Aydınoglu Tufan Bey yerleşti. Milli Kuvvetler arasında bataklıklardan dolayı haberleşme imkânsız olduğundan Milli Kuvvetlerin birbirilerini vurma ihtimali de vardı. Ermeniler ise daha yüksek mevzilenip tepe alanları iyice tahkim etmişlerdi. Selahattin Adil Paşa hemen çatışma bölgesine bir top ile makineli tüfek ulaştırdı.⁵⁹⁰

Yapılan plana göre, gece makineli tüfeklerle bölgenin taranması ve ardından Hamam köyünde bulunan topla Ermenilerin olduğu yer dövülecekti. Güneyden kaçan Ermenilere de Taşçı Bedir ile Avcı Mehmet kuvvetleri ateş açacaklardı. Tufan Bey'in

⁵⁸⁶ C. A., Fon: 30-11-1-0, Kutu:13, Gömlek: 21, Sıra:7.

⁵⁸⁷ Fransız kaynakları Haçin'den kaçan Ermeni sayısını 480 olarak vermektedir. Bremond, *La Cilicie en 1919-1920*, 46.

⁵⁸⁸ 22 Eylül 1921 tarihli, Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin "Bir Eşkîyanın Akıbeti" adlı haberine göre; bölgede silahlı çetesiyle terör estiren Aram Çavuş daha sonra öldürülmüştür. Gazete nasıl ve nerede öldürüldüğü konusunda bilgi vermemektedir. Özçelik, *Anadolu Basınında Güney Cephesi*, 175.

⁵⁸⁹ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 95; Coşkun, *Kadirli Milli Mücadele ve Hatıralar*, 43.

⁵⁹⁰ Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 95; Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 479.

talimatı ile saldırı başladı ve sabaha kadar süren çarpışmalar sonucu Ermenilerin saklandığı yer ele geçirildi. Fakat Ermeniler değirmenin yanı başında bulunan bataklık alandan yine de Ceyhan'a kaçmışlardı. Bu olay esnasında Milli Kuvvetlerden 15 şehit verildi. Tufan Bey bu olaydan dolayı Selahattin Adil Paşa'ya gönderdiği raporda; "birtakım idaresizlik yüzünden zorlukla saldırı yapıldığından" bahsediyordu. Bunun üzerine Selahattin Adil Paşa tarafından görevini Yüzbaşı Necati'ye teslim etmesi ve kendisinin de Maraş'a gelmesini istedi.

Aydınoğlu Tufan Bey görevi Yüzbaşı Necati'ye teslim etse de görevden alınması gururuna dokunduğu için Maraş'a gitmedi. Mustafa Kemal Paşa'ya yazarak kendisini yanına aldırmasını istedi. Tam bu sırada Kuvâ-yı Millîye'ye katılmış olan bölgenin ileri gelenleri Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf yazarak Aydınoğlu Tufan Paşa'nın bölgede kalmasının yararlı olacağını belirtmişlerdi. Selahattin Adil Paşa bu duruma kızarak Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çekenleri hemen gözaltına aldırdı. İşler daha karmaşık hale gelecekken Mustafa Kemal Paşa, Aydınoğlu Tufan Bey'i maiyetine aldığını bildirmişti. Tufan Bey Selahattin Adil Paşa'ya yazarak, Mustafa Kemal Paşa'nın yanına gitmek için izin istediye de, Mamure ve Ceyhan'ın alınmasından sonra gitmesinin uygun olacağı iletili. Bölgede kahramanca savaşan ve halkın sevdiği bir komutan olan Aydınoğlu Tufan Paşa⁵⁹¹ 5 Aralık 1920'de bölgeden ayrılarak⁵⁹² Mustafa Kemal Paşa'nın yanında mücadeleye devam etti.

Bölgedeki Kuvay-i Milliye komutanları ve yaptıkları kahramanca mücadeleler de unutulmadı. Ermenilerden alınan Rumlu, Kozanoğlu Doğan Bey ismine atfen 30 Aralık 1923 tarihinde "Doğanbeyli" olarak değiştirildi. Mağara ilçesinin adı ise Kuvay-ı Milliye komutanı Osman Tufan Paşa'ya atfen, 1965 tarihinde "Tufanbeyli" olarak TBMM tarafından resmen değiştirilmiştir.

4.12. Haçın'ın Alınması ve Sonrasındaki Gelişmeler

Kars, Sis, Pozantı ve son olarak Haçın'ın kurtarılması Türk milletinin Çukurova işgalini tanımayacağını ve kabullenmeyeceğini ispatlamıştı. Bu sonuçlar Fransızların

⁵⁹¹ 25 Şubat 1921 tarihli Hâkimiyet-i Milliye isimli gazetenin haberine göre Aydınoğlu Tufan Bey takma adıyla bilinen Yüzbaşı Osman Nuri Bey, Çukurova'da gösterdiği başarıdan dolayı terfi almıştır. Şunu belirtmeliyiz ki Aydınoğlu Tufan Bey; Ceyhan, İmamoğlu, Kozan, Feke, Tufanbeyli, Saimbeyli, Kadirli ve Andırın'ın Milli Mücadelesi'nde önemli rol oynamıştır. Bu yüzden bölge halkı tarafından en sevilen komutanlardan biri olmuştur. Özçelik, *Anadolu Basınında Güney Cephesi*, 163-164.

⁵⁹² Tufan Paşa, *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 97-98; Çamurdan, *Doğu Kilikya Olayları*, 481-482, 495.

sömürge hayallerinin ve Ermenilerin Çukurova merkezli bir Ermeni devleti kurma hayalleri de suya düştüğü anlamına geliyordu. Bu yüzden Fransız kamuoyunda Fransa'nın Çukurova'da düştüğü bataklıktan bir an önce çıkması gerektiği yönünde bir anlayış ortaya çıkmıştı. Çünkü savaşın uzaması Fransa'nın asker ve para kaybetmesine neden olduğu gibi, Fransa'nın Suriye'deki çıkarlarını da tehlikeye atmaktaydı. Ayrıca Yunanlıların Batı Anadolu'da ilerlemesi İngiltere'nin faydasına olan bir işti. Üstelik Fransa'ya göre Almanya'nın parçalanmasına engel olan da İngiltere idi. Bundan dolayı Fransa İngiltere'ye iyice şüphe ile bakar olmuştu.⁵⁹³ Ayrıca Fransa'nın sömürge topraklarında hatırı sayılır miktarda Müslüman nüfus vardı, buralardaki itibarını da korumak zorundaydı. Anadolu'da Bolşevizm'in yayılma tehlikesi Fransa'yı tedirgin eden bir diğer konu idi. Eğer bu gerçekleşirse Fransa'nın Anadolu'daki tüm ekonomik çıkarları zarar görebilirdi. Zararın da neresinden dönülürse kar mantığı ile hareket eden Fransa Ankara ile anlaşmanın en akılcı yol olduğuna kanaat getirdi.

Bekir Sami Bey ile Fransız A. Briand arasında Londra Konferansı'nda ikili bir antlaşma yapılmış fakat TBMM bu antlaşmanın bağımsızlık ilkesine ters düştüğü için kabul etmemişti. Buna rağmen Fransa, Ankara ile bir antlaşma imzalayabileceğini düşünmekteydi. Fransız eski bakanlarından Franklin Bouillon gayri resmi olarak Ankara'ya görevli olarak gelmişti. Bouillon 9 Haziran 1920'de Ankara ulaşarak Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşek ve Fevzi Paşa'nın olduğu heyet ile Mustafa Kemal Paşa başkanlığında iki hafta süren bir görüşme yaptı. Bouillon'un Misakı Milli'yi tanımaz tavrı yüzünden bu görüşmelerden istenen sonuç çıkmadı. Bouillon Misakı Milli'den habersizmiş gibi davranmakta, kendi ülkesinin çıkarlarını düşünmekteydi.⁵⁹⁴

Franklin Bouillon ile Misak-ı Milli'nin okunup anlaşılmasından sonra tekrar görüşülmesi gerektiği sonucu ortaya çıktı. Mustafa Kemal Paşa tam bağımsızlığı içermeyen hiçbir antlaşmanın kabul edilmeyeceğinin altını çizdiğinden görüşmelere ara verildi.⁵⁹⁵ Bouillon durumu hükümetine arz edeceğini belirterek Adana'ya yöneldi. Bouillon'un Beyrut'a geçmeden Adana, İskenderun ve Pozantı'da bulunan Fransız kuvvetlerinin durumunu yerinde görmek idi.⁵⁹⁶

⁵⁹³ Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya*, IV: 28.

⁵⁹⁴ Atatürk, *Nutuk*, 621; Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1920*, 210.

⁵⁹⁵ Atatürk, *Nutuk*, 623; Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya*, IV: 51.

⁵⁹⁶ Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*, 137.

Milli Kuvvetlerin başarısı üzerine Fransızlar Zonguldak'ı, Yunanlılar Adapazarı ve İtalyanlar da Antalya'yı boşaltmışlardı. Fakat Anadolu'yu bu üç devletin kuvvetleri de tamamen boşaltmamıştı. Fransa, Türklerin Batı Cephesinde nasıl bir sonuç alacağını takip ederek bekleyişe geçmişti. Nitekim Türk ordusunun Sakarya Savaşı'nda büyük galibiyet alması Fransa'nın artık Anadolu'da durmasının anlamsız olduğu gerçeğini ortaya çıkardı. Bu yüzden Fransa hükümeti Frank Bouillon'u Ankara ile antlaşma yapması için görevlendirdi. Bouillon 20 Eylül'de Ankara'ya tekrar geldi. Frank Bouillon bu sefer Ali Fethi Bey ve Yusuf Kemal Bey'in içinde olduğu bir komisyon ile üç hafta süren görüşmeler yaptı. İskenderun'un Türkiye sınırları dışında kalması koşulu ile bir uzlaşma ortaya çıktı. Böylece Fransa ile 20 Ekim 1920'de Ankara Antlaşması imzalanmış oldu. Böylece Türk Kurtuluş Savaşı'nın Güney Cephesi de resmi olarak sonlanmış, ilk kez bir İtilaf devleti de TBMM'yi resmen tanımış oldu. Güney Cephesindeki silah ve cephanelerin de Batı cephesine aktarılmasına imkân doğdu. Hatay dışarıda kalmak koşulu ile Türkiye Suriye sınırı da belirlenmişti. Fransızlar bölgeden çekilirken silah ve cephanelerinin bir kısmını TBMM'ye bıraktı. Ayrıca Türkiye Fransa arasında silah ticareti yapılmaya başlandı. Böylece Türkiye, Sovyet Rusya dışında Fransa'dan da silah alımı yaparak devam eden mücadelesinde rahatlamıştı.⁵⁹⁷

Fransa, Çukurova ve çevresini işgalden dolayı yıllık 500 milyon frank harcama yapmaktaydı. Bu antlaşma ile bu harcamadan da kurtulmuş oldu. Fransa kendi sömürgelerinde bulunan Müslüman halk üzerindeki otoritesini de sağlamlaştırmış, Çukurova'daki askeri gücünü Suriye'ye kaydırarak Suriye'deki gücünü korumuş oldu. Ankara Antlaşması'na İngiltere ve Sovyet Rusya tepki göstermişse de Türkiye bu tepkilere direnmişti. Bu antlaşma ile Türkiye'nin Sovyet Rusya nazarındaki itibarı artmıştı. Antlaşma ayrıca İngiltere ile Fransa'nın da arasını daha açmış, İtalya'nın da Fransa'nın takip ettiği yolu takip etmesine neden olmuştu.⁵⁹⁸

Ermeniler için gelinen noktada durum tam fiyasko oldu. Çünkü Çukurova ve çevresinde tutunamayacağını anlayan 12.000'den fazla Ermeni, Fransız mandasında bulunan Suriye ve Lübnan'a göç etmek zorunda kaldı.⁵⁹⁹ Fransız kaynaklarına göre 1

⁵⁹⁷ Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*, 150; Akbıyık, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Marşı*, 350.

⁵⁹⁸ Hatipoğlu, *Türk-Fransız Mücadelesi*, 122.

⁵⁹⁹ Akbıyık, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Marşı*, 351; Hale Şıvgın, "Güney Cephesinin Değerlendirilmesi", *Türkiye Günlüğü*, 145 (2021): 39-40.

Kasım 1921 ile 4 Ocak 1922 tarihleri arasında yaklaşık 54.000 Hristiyan Çukurova'yı terk etmişti. 31.000 kişi Fransa'nın mandası olan Suriye ve Lübnan'a ve diğer kalan 23.000 kadarı da İngiliz mandasında olan Mısır ve Filistin'e yerleşmişlerdi.⁶⁰⁰ Ankara Antlaşması'nın 5. ve 6. maddesine göre her iki taraf da boşalttıkları bölgede genel af ilan edeceklerdi. Fransa buna dayanarak Ermenilerin yerlerini terk etmemesini tavsiyede bulundu. Fakat Ermeniler Çukurova'da yaptıkları zulümlerin ve katliamlarının intikamı alınır korkusu ile Çukurova'yı terk etmeyi uygun buldular. Fransız ve Türk yetkililer Ermeni ileri gelenleri ile toplantılar yaparak Ermenilere dokunulmayacağı konusunda garantiler vermiş olsalar da, Ermeniler Haçin ile Maraş'ta yaptıkları katliamların unutulmayacağını düşündükleri için Türk ve Fransız yetkililerinin verdiği güvenceyi yeterli görmediler.⁶⁰¹ Onlar için en iyisi işbirliği yaptıkları Fransızları takip etmek olacaktı.

Haçin ve çevresinden Beyrut'a göç eden Ermeniler, Beyrut'ta Haçin (veya Nor⁶⁰² Haçin), Nor Maraş, Nor Sis ve Nor Adana olarak isim verdikleri semtlere yerleştiler. Haçinli zenginler Beyrut'ta Haçinli Ermenilerin iskanı için büyük bağışlarda bulunmuşlardır. Nitekim Beyrut'ta Haçinli Ermeniler için inşa edilen ev sayısı 1932'de 117 iken 1935'te 300'ü bulmuştu.⁶⁰³

⁶⁰⁰ Stanford. J. Shaw, "Ermeni Lejyonu ve Kilikya'daki Ermeni Topluluğunu Tahrifatı", içinde *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ed. Türkkaya Ataöv, (Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2002), 193.

⁶⁰¹ Halit Eken, *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları Kapancızâde Hamit Bey*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008), 633-634; Yücel, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri*, 205-207; Shaw, "Ermeni Lejyonu ve Kilikya'daki Ermeni Topluluğunu Tahrifatı", 190-191.

⁶⁰² Nor; Ermenice yeni demektir.

⁶⁰³ Halil Özşavlı, "*Fransız Mandası İdaresi Altında Suriye ve Lübnan'da Ermenilerin Yeniden İskanı 1926-1935*", içinde *Ermeni Sorununa Disiplinler Arası Bakış*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2017), 358-359, 365-366.

SONUÇ

Haçin ve çevresine Ermenilerin yerleşmesi X. ila XI. yüzyılları bulmaktadır. Ayrıca Haçin ve çevresine yerleşen Ermenilerin Kafkasya'da bulunan Karabağ'dan geldiği anlaşılmaktadır. Yani buradaki Ermeniler bölgenin kadim yerleşik bir halkı değildir. Burasının dağlık ve merkezden uzak olması avantajını kullanarak burada bir Ermeni Prenslüğü kurabilmişlerdi. Fakat bu Ermeni Baronluğu Bizans, Moğol, Haçlı, Memlûk ve Türkiye Selçuklu devletlerine tabi olarak varlığını koruyabilmiştir.

Haçin ve çevresinin XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı hakimiyetine girmesiyle Kıbrıs, Halep, Adana ve Maraş'a bağlı olduğunu görmekteyiz. Ermenilerin genelde şehir merkezlerinde ve Türklerin de kırsal alanda yaşadıkları görülmektedir. Fakat genel nüfus sayımında Ermenilerin bölgede azınlık olduğu görülmektedir. 1700 ile 1865 arasında Haçin ve çevresinde Kozanoğlu adlı zamanın derebeyinin sözünün geçmekteydi. Ermeniler de bu dönemde bunlara bağlı olarak yaşamlarını sürdürdüler. Osmanlı Devleti'nin Fırka-i İslâhiye ile yaptığı askeri harekât neticesinde Kozanoğullarının bölgedeki hâkimiyeti tamamen kırıldı. Ermenilerin önemli dini merkezlerinden biri de bölgeye yakın olan Sis kazası idi. Bu nedenle de Ermeni nüfusunun buraya yakın olmak arzusuyla bölgeyi tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Bu gibi etkenlerle bölgede Ermeni nüfusu artmaya başladı. Ermeniler genelde zanaatkâr ve tüccar bir toplum olduğundan, kısa zamanda zenginleştikleri Türklere nazaran refah bir hayat yaşadıkları görülmektedir.

1878'te sözde Ermeni Sorununun uluslararası boyut kazanması ile Haçin ve çevresinde Ermeni olaylarının milliyetçi duyguların ve kışkırtmaların etkisiyle yavaş yavaş başladığı görülmektedir. Özellikle misyonerlerin Haçin ve çevresine gelmesi Ermeni nüfusunun yoğunluğu nedeniyle çok erken tarihlerde olmuştur. Emperyalist devletlerin öncü kolu gibi çalışan Katolik ve Protestan misyonerler bölgeye yoğun ilgi göstermişlerdir. Ermeniler Grogeryen mezhebini bırakarak Katoliklik ve Protestanlığa

geçmeye başlamıştır. Misyonerlerin bölgeye gelmesinden 20 yıl kadar sonra kazadaki Ermeniler arasında Katolik nüfusu 1100'ü, Protestan nüfusu ise 3000'i geçmiştir. Haçin'deki misyonerlik yarışında açık ara liderliği Amerikan Board teşkilatı almıştır. Kazada açtıkları 10'a yakın Protestan eğitim kurumlarında yüzlerce öğrenciye eğitim vermişlerdir. Eğitim programlarına Ermenice'yi dahil ederek, Ermeni milliyetçiliği propagandasına destek olmuşlardır. Okullar dışında ise erkeklere mesleki eğitim ve zanaat kursları açmışlar, dul ve yetimlere de ulaşarak oldukça fazla taraftar toplamışlardır. Hem Amerikan hükümetinin siyasi desteği, hem de Board teşkilatının her yıl gönderdiği binlerce dolar ile Kurtuluş Savaşı'na kadar rahatlıkla faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Burada eğitim alan bazı öğrencilerin bölgedeki ve Anadolu'daki isyanlarda yer alması maruz kaldıkları kara propagandanın ispatı niteliğindedir. I. Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan Milli Mücadele esnasında bu kurumlar, isyancılara açıktan siyasi, maddi ve manevi destek vermekten çekinmemiştir.

19. yüzyılın sonlarından itibaren Haçin ve çevresinde yaşayan Ermeni ileri gelenlerinin çeşitli örgütler kurarak silahlanmaya başladıkları onlarca arşiv belgesinde yer almıştır. Bunların bir kısmı tespit edilerek cezai işlem yapılsa da, çoğu gizli örgütlenmeler halinde çalıştığından büyük olaylar sonrasında ancak fark edilebilmiştir. Devletin diğer bölgelerinde çıkan Ermeni isyanlarını Haçin'li Ermenilerin destekledikleri görülmektedir. 1890'da İstanbul'daki Kumkapı Nümayişi, 1892-1893'te Merzifon, Yozgat ve Kayseri'de yaşanan Yafta Olayları'nda, 1894 Birinci Sason İsyanı'nda olayların merkezinde ve ön saflarında Haçin'li Ermeniler vardır. Özellikle 1895 Zeytun İsyanı'nın öncülüğünü ve isyanın büyümesini Haçinli Ermeniler sağlamıştır. Topladığı yüzlerce kişilik kuvvetlerle isyanı başlatan Haçinli Agassi Çobanyan bölgede yaşayan binlerce Türk'ü ve yüzlerce askeri şehit etmesine rağmen, Avrupalı devletlerin araya girmesi ile hiçbir ceza almadan serbest bırakılmıştır. Fransa'ya giderek anılarını yazan bu elebaşının durumu, Ermeni isyancılar için adeta kırılma noktası olmuştur. Büyük devletlerin açık desteklerini hisseden Ermeniler bağımsızlık düşüncesiyle isyanlarını artırma yoluna gitmişlerdir.

Bölgedeki Ermenilerin silahlanma yanında, misyonerlerin verdiği akılla bölgede toprak satın alma, bölgeye dışardan Ermeni nüfusu getirterek bölge demografisini lehlerine çalıştıkları da görülmektedir. Bununla beraber yabancı devletler için bilgi sağlama gibi gönüllü lojistik destekleri devlet kayıtlarında sık sık geçmektedir.

İngiltere'nin Kıbrıs'ı ele geçirmesi ile ada bölgedeki Ermeniler için askeri bir eğitim alacakları bir üs olarak haline gelmiştir. Ayrıca buradan sağladıkları silah ve cephaneyi de kolaylıkla sağlayarak Çukurova'daki örgütlerine ulaştırmışlardır. Buradaki askeri kamplarda aldıkları yoğun eğitim sonrası Çukurova kıyılarından bölgeye ulaşarak devlet aleyhinde zararlı faaliyetlere girişmişlerdir.

Haçin ve çevresinde en büyük Ermeni olayları tarih kayıtlarında 1909 Adana Vakası olarak bilinen olaylar sonrasında gerçekleşmiştir. Böyle bir durumun yaşanmasının temel sebebi büyük devletlerin sözde Ermeni sorununa bakışındaki değişiklikte yatmaktadır. Nitekim bu tarihlerde Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulamayacağı anlaşıncı, bu konuda İngiltere, Rusya ve ABD'nin desteği zayıflamıştı. Ortaya çıkan yeni hayal ise Çukurova'da bir Ermeni devletinin kurulabileceğiydi. Adana'daki isyan ile yıllardır kurdukları örgütlerle silahlanan şehirdeki Ermeniler de ilk kez güçlerini burada gösterme fırsatı bulmuşlardı. Bazı kaynaklarda olayların kıvılcımının Haçin'de ateşlendiğine dair kayıtlar vardır. Adana'da olaylar bitmesine rağmen burada iki ay kadar süren isyanda şehirdeki Türkler büyük işkenceye maruz kalmış, 100'e yakın şehit verilmiştir. Olaylar sonrası hazırlanan raporlara bakıldığında, Adana merkez ve ilçelerdeki nüfus oranına göre en fazla kaybı Haçin vermiştir. Yargılamalar sırasında da misyonerlerin de desteklediği Ermeni propagandası devreye girerek, Avrupalı devletlerin müdahalesini sağlamışlardır. Yargılamalar sonucu idama mahkum edilen 40 Türk'ün cezası uygulanmış, idam cezası alan 9 Ermeni ise baskılar sonucu affa uğramıştır. Yine bu propagandalar Ermenilere maddi yardım olarak da dönüş sağladı. Olaylarda zarar gören bölge Ermenilerine ABD, İngiltere, Fransa hükümetleri ile İstanbul Patrikhanesi, Kuzey Amerika ve Mısır Ermenileri onbinlerce dolar yardım gönderdi. Türkler için de yardımlar hızlıca sağlanarak Haçin'deki 150 yetim çocuk için yetimhane açıldı. 1909 İsyanı büyük devletler tarafından Ermenilerin gücünü denemek için de bir fırsat olarak görülmüş, başaramayacakları anlaşıncı da isyan sırasında yeterli desteği vermeyerek Ermenileri yüz üstü bırakmışlardır.

Bölge Ermenileri I. Dünya Savaşı sırasında düşmanla görüşerek yardıma hazır olduklarını, Çukurova bölgesinde de isyan çıkarabileceklerini ilettiler. Ermeni örgütleri cephe gerisindeki silahsız halka, devlet birimlerine ve askeri noktalara saldırılar düzenlemeye başladı. Askerden kaçarak çete halinde asayişsizliğe neden olan bu gruplara asker yetersizliği nedeniyle yeterli müdahale edilemiyordu. Savaş sırasında devletin

başını ağrıtan bu gibi nedenlerden dolayı zorunlu olarak aldığı sevk kararı Haçin ve çevresine de uygulandı. Buradaki Ermeniler önce Osmaniye, sonra Halep'in güneyine ve Zor'a gönderildi. Yerli ve yabancı kaynaklara göre Haçin'den olaylara karışmadığı düşünülen 2000 ila 6000 kadar Ermeni sevke tabi tutulmamıştı. Yabancı kaynaklarda Haçin ve çevresinden sevk edilen Ermenilerin çoğunluğunun salimen yeni yerlerine ulaştıklarına dair birçok kayıt mevcuttur. Sevk kararına uymayarak kaçan 400'den fazla Haçin ve Zeytunlu Ermeni çeteleri, Maraş'a bağlı Fındıcak'ta toplanarak çevre köyleri yakma ve Türklere katliamlar gibi eylemlerde bulundu. Üzerlerine gönderilen askerler ile çatışmaya girerek 50 kadar asker ve köylüyü şehit ettiler.

Sevk ve İskan Kanunu'nun durdurulması ve Mondros Mütarekesi sonrası önce 2000, sonra 8000 kadar Ermeni Haçin'e tekrar geri dönmüştür. Bölge Ermenileri savaş sonrasındaki kaos ortamında, Çukurova'da Fransızların desteği ile bir Ermeni devleti kurabilecekleri hayallerine tekrar kapıldılar. Zorunlu sevk sırasında tümünün katledildiği iddia edilen nüfusun tekrar bölgeye dönmesi ile son bir denemeye ortam hazırlanmıştı. Hatta bu propaganda etkisi ve bölgenin Ermeni nüfusunun oranını artırmak motivasyonu, bölgeye daha önce burada yerleşik olmayan onbinlerce Ermeni de gelmişti. Ermeniler Türklere önce baskı yaparak, sonra da katlederek kendi nüfuslarını artırma yoluna gittiler. Fransa, asker ihtiyacı konusundaki sıkıntıları gidermek için Ermenilere jandarma görevini vermeyi uygun buldu. Fransız işgalciler böylece Çukurova'daki ekonomik çıkarlarını korumayı ve ucuz işgal gücü planlamaktaydı.

Ermeni örgütlerin Anadolu'daki son isyanı Fransızlarca Ermeni yönetimine bırakılan Haçin'de sürüyordu. Onlarca yıldır süren savaşlarda yıpranmasına rağmen Türk halkı Kuvay-ı Milliye etrafında örgütlenerek topraklarına sahip çıkmayı seçmiştir. Develi'de başlayan teşkilatlanma çalışmaları sonuç vermiş, Niğde, Kayseri, Tomarza, Göksun, Andırın ve Maraş'tan lojistik ve insan desteği sağlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Kilikya Kuvay-ı Milliye Komutanlığı oluşturularak yerel güçler askeri disiplin içinde yönetildi. Asker kökenli Kozanoğlu Doğan Bey, Aydınoğlu Tufan Bey ile Gizik Duran gibi yerel komutanların liderliğinde uzun süren çatışmalar yaşandı. Sırasıyla Kars, Rumlu, Feke, Sis, Kozan ve Şar işgalci Fransız ve işbirlikçi Ermenilerden kurtarıldı.

Ermenilerin son isyan kalesi durumundaki Haçin ise 8 ay süren uzun kuşatmadan sonra alınabildi. Milli Kuvvatler şehre ulaştığında bütün Türklerin şehit edildiğine tanık

oldular. Ermenilerin Haçin kuşatması sırasında yüzlerce yıllık komşusu olan Türklere yaptıkları acımasız katliamlar da tarih sayfalarındaki yerini aldı. Günümüzde ülkemizdeki bölücü faaliyetlere desteğin bir asır önce de benzer şekilde yapıldığını Haçin’de görüyoruz. Misyoner ve propaganda desteği ile kandırılan ve emperyalist emellere alet olduğunu bile anlamayan bir halkın sonu dramatik olmuştur. Batılı devletler o gün de silah, cephane gibi lojistik destek yanında, gerektiğinde suçluları kurtarmak için Türk yargısına da siyasi güçlerini kullanarak müdahaleden çekinmemişlerdir. Ancak başarısız oldukları durumda ve ulusal çıkarları söz konusu olunca kullandığı örgütleri ve destekçilerini yüz üstü bırakmaktan çekinmemişlerdir. Türk toplumunun ise vatanını her halükarda koruyacağı, emperyalist planları, işgalleri tanımayacağı Milli Mücadele’deki tavrı ile bir kez daha ortaya konuldu. Haçlılar zamanında olduğu gibi işgalcilere gönüllü hizmet eden Ermeniler de yine istediklerini alamadan bölgeden ayrılmayı seçtiler.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri ve Salnameler

Adana Vilayet Salnamesi, H.1289.

Adana Vilayet Salnamesi, H.1293.

Adana Vilayet Salnamesi, H.1296.

Adana Vilayet Salnamesi, H.1297.

Adana Vilayet Salnamesi, Adana Vilayet Matbaası, H.1308.

Adana Vilayet Salnamesi, Adana Vilayet Matbaası, H.1309.

Adana Vilayet Salnamesi, Adana Vilayet Matbaası, H.1312.

Adana Vilayet Salnamesi, Adana Vilayet Matbaası, H.1318.

Bab-ı Âlî Evrak Odası (BEO), Dosya/Gömlek No: 1534/115022; 1597/119731; 340957; 3503/262696; 35/265082; 3535/265242; 3536/265180; 3536/265180; 3537/265233; 3538/265303; 3539/265356; 3541/265559; 3542/265639; 8/526; 3621/271525.

Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumi Müdürlüğü Evrakı (DH.EUM), Dosya/Gömlek No: 68/77; 68/85; 73/48_5; 70/38; 73/48-4.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH.EUM.AYŞ), Dosya/Gömlek No: 34/15; 34/15-1, 2, 3; 34 /44; 36/1.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube Evrakı (DH.EUM.2.Şb), Dosya/Gömlek No: 73/48-4; 73/48-5; 68/77.

Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Emniyet Şubesi (DH.EUM.EMN), Dosya/Gömlek No: 84/34.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemi (DH.EUM.MEM), Dosya/Gömlek No: 30/52.

Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD), Dosya/Gömlek No: 80/26.

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM), Dosya/Gömlek No: 48/19; 83-1/1 22; 83-1/1 22.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), Dosya/Gömlek No: 1809 / 57; 2006/33; 2807/40.

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu (DH.TMİK.M), Dosya/Gömlek No: 60/49-1, 2.

Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (DH.SYS), Dosya/Gömlek No: 54-1/1-1.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR), Dosya/Gömlek No: 14/119; 52/249; 52/286; 52/338; 52/93; 53/19; 53/261; 53/19; 54/252; 54/254; 54/315; 54/346; 54/381; 54/51; 55/18; 55/292; 57/135; 58/1; 60/48; 62/21; 63/7142; 55/20.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (C. A.), Belge No: 30-11-1-0/13-21-7.

- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ermeni Komiteleri*, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2001.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937-1530)*, Cilt: II, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995),
- Dilan, Hasan. *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, Cilt: I, III, VI, Ankara: TTK Yayınları, 2005.
- Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE), Arşiv No:1-1, Dolap No: 101, Göz No: 2, Klasör no: 13, Dosya No: 63, Fihrist no: 2 Belge No: 2000.
- Arşiv No:1-2, Dolap No: 2, Göz No: 4, Klasör No: 113, Dosya No: 410, Fihrist No: 8-2, Belge No: 2076.
- Arşiv No: 1-2, Dolap No: 2, Göz No: 4, Klasör no: 113; Dosya No: 410, Fihrist No: 19-2 Belge No: 2075.
- Arşiv No: 1-2; Dolap No: 172, Göz No: 1, Klasör No: 113; Dosya No: 410, Fihrist No: 19, 19-1, Belge No: 2046.
- Arşiv No: Atatürk, Klasör no:33, Dosya no: 336/13-1, Fihrist no: 40-7, Belge No: 2102.
- Arşiv No:1-2, Dolap No: 2, Göz No: 4, Klasör No: 113; Dosya No: 410, Fihrist No: 19-2, Belge No: 2078.
- Koleksiyon: İst., Klasör No: 593, Dosya No: 138, Fihrist No: 10-1.
- Koleksiyon: İst, Klasör No: 593, Dosya No: 139, Fihrist No: 54.
- Koleksiyon: İst., Kls 593, Dos. 139, Fih. 46, Belge no: 2903.
- Genelkurmay ATASE Başkanlığı, “Askeri Tarih Belgeleri”, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, 45/103, (1997): 54-56. (Belge No: 2874).
- Genelkurmay Başkanlığı, *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 4/13 (1955), Vesika 347.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleri İle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt: I, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleri İle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt: II, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleri İle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt: II, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005.

- Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleri İle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt: IV, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleri İle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt: VIII, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Halep Vilayet Salnamesi 1285*, Def'a 2, Halep: Halep Vilayet Matbaası, H.1285 (1868/1869).
- Halep Vilayet Salnamesi 1286*, Def'a 3, Halep: Halep Vilayet Matbaası, H.1285 (1869/1870).
- Hariciye Nezareti Harbi Umumi (HR.HU)*, Dosya/Gömlek No: 173/5.
- Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)*, Dosya/Gömlek No: 2555-2/33-36; 2556/52; 2556-2/53; 2543-6/22, 2543-6/23; 2544-15/15; 2556-2/45; 2557-2/23, 25, 26; 2596/1_2; 2569/1_3; 2569/1_5.
- Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, Cilt: I-II, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1998.
- Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)*, Dosya/Gömlek No: 198/163.
- Osmanlı Nüfus Defterleri*, 37/11.
- Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:2.
- Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:3
- Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:4.
- Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:5.
- Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:6.
- Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:7.
- Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, ABC 16: The Near East, Unit 5, Reel 560, No:8.
- Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM)*, Dosya/Gömlek No: 48/18; 616/26; 617/11; 617/20; 617/3; 646/29; 650/6; 750/14.
- Şuray-ı Devlet Evrakı (ŞD)*, Dosya/Gömlek No: 2645/ 13.
- Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK)*, Dosya/Gömlek No: 110/71; 495/125.

Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH), Dosya/Gömlek No: 1/31; 6/18.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), Dosya/Gömlek No: 37/38.

Yıldız Esas Evrakı Sadrazam M. Kamil Paşa Evrakına Ek (Y.EE.KP), Dosya/Gömlek No: 86-39/3811.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), Dosya/Gömlek No: 30/38.

Yıldız Parekende Evrakı Umumi Vilayetler (Y.PRK.UM), Dosya/Gömlek No: 1/31; 33/22; 33/29; 63/53; 1/66.

Hatıralar, Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdurrahman Şeref Efendi. *II. Meşrutiyet Olayları 1908-1909*, Düz. B. Kodaman ve M.A. Ünal, Ankara: TTK Yayınları, 1996.

Adana İl Yıllığı 1967, Adana: Adana Valiliği Yayını, 1967.

Adana İl Yıllığı 1991, Adana: Kemal Matbaası, 1991.

Ahmet Şerif. *Anadolu'da Tanin*, Yay. Haz. Mehmed Çetin Börekçi, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Ahmet Cevdet Paşa. *Maruzat*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Ahmet Cevdet Paşa. *Tezakir 21-39*, Haz. Cavid Baysun, Ankara: TTK Yayınları, 1991.

Akbıyık, Yaşar. *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Maraş*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.

Akyüz, Yahya. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1920*, Ankara: TTK Yayınları, 1988.

Altınöz, İsmail. *Dulkadir Eyaletinin Kuruluşu ve Gelişmesi*, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları 2011.

Arıkoğlu, Damar. *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1961.

Artuç, Nevzat. *Cemal Paşa*, Ankara: TTK Yayınları, 2008.

Arslanyan, Artin. “Adana’da Adalet Nasıl Mahkûm Oldu?”, içinde *1909 Adana Katliamları: Üç Rapor*, Ed. Ari Şekeryan, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015.

Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*, İstanbul: MEB Yayınları, 2001.

Avcı, Halil Ersin. *İngiliz Ermeni İttifakı*, İstanbul: Paraf Yayınları, 2010.

Aydın, Mehmet. “Türkiye’ye Yönelik Misyonerliğin Dünü-Bugünü”, içinde *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

Aydın, Mehmet. “Misyonerlik Faaliyetleri ve Türkiye”, içinde *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Aydın, Mithat. *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008.

- Aytekin, Halil. *Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı*, Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Aykan, Güven. *Atatürk'ün Silah Arkadaşı Çukurovalı Sinan*, Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2012.
- Avcı, Halil Ersin. "Türk-İngiliz İlişkilerinde Ermeni Faktörü". Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.
- Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Lügati*, Cilt: I, Bakü: Yayın Yok, 2007.
- Babigyan, Hagop. "Adana Raporu", içinde *1909 Adana Katliamları: Üç Rapor*, Çev. Ari Şekeryan, Ed. Ari Şekeryan, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015.
- Bağçeci, Yahya. *1895 Zeytun Ermeni İsyanı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2008.
- Bashanov, Mihail. *Türkiye'de Ermeni Meselesi*, Çev. İlyas Kemaloğlu, Ankara: TTK Yayınları, 2009.
- Bayraktar, Hilmi. "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayetine Yapılan Göçler ve İskânlar (1869-1907)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, (2007): 405-434.
- Bayındır, Seda. "Adana Ermeni İsyanı (1909)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1997.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi*. Cilt II, Kısım II, Ankara: TTK Yayınları, 1991.
- Baytok, Süleyman Vehbi. "Hacın'ın Zaptı", *Kuvayı Millîye*, 3/35 (1961): 8-21.
- Bilgi, Mahinur. "20. Yüzyıl Başlarında Anadolu'da Faaliyet Gösteren Amerikalı Protestan Misyoner Kadınlar: Dorothea Chambers Blaisdell ve Theresa Huntington Ziegler". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019.
- Bildirici, Yusuf Ziya. "İstiklâl Harbinde Çukurova'da Yıkıcı Faaliyetler", *Belgi Dergisi*, 2/20 (2020): 2409-2427.
- Bremond, Édouard. *La Cilicie en 1919-1920*, Paris: Imprimerie Nationale, 1921.
- Bryce, James ve Arnold Toynbee. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Çev. Atilla Tuygan ve Jülide Değirmenciler, İstanbul: Pencere Yayınları, 2006.
- Buyruk, Hasan. *Kilikya Ermenileri 2 Kale 2 Sülale*, (Ankara: Akademisyen Yayınları, 2018)
- Cebesoy, Ali Fuad. *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Vatan Yayınları, 1953.
- Cebeci, Ahmet. "1563 Yılında Kars-ı Maraş (Kars-ı Zülkadriye veya Kadirli) Sancağı Mufassal Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyılda Kadirli Yöresinde Yer, Şahıs Adları ve Nüfus Yapısı", içinde *Geçmişten Geleceğe Kadirli Sempozyum-I*, Ed. Harun Ülger ve Ayhan Düzler, Osmaniye: Kadirli Belediyesi Yayınları, 2016.
- Cemal Paşa. *Hatıralar*, Düz. Behçet Cemal, İstanbul: Selek Yayınları, 1959.

- Chambers, William Nesbitt. *Yolculuk*, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Coşkun, Tevfik. *Kadirli Milli Mücadele ve Hatıralar*, Osmaniye: Kadirli Basımevi, 1967.
- Coşkun, Osman. *İkinci Ergenekon*, İstanbul: Gita Yayınları, 2008.
- Çabuk, Mustafa. “1875-1920 Yılları Arasında Adana, Antakya, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2003.
- Çabuk, Mustafa. *Maraş'ta Misyoner Faaliyetleri ve Misyoner Okulları*, Kahramanmaraş: Ukde Yayınları, 2008.
- Çalyan, Karabet. *Hatıralar*, Adana: Yayın Yok, 1920.
- Çalyan, Karabet. “Adana Vakası ve Mesulleri”, içinde *1909 Adana Katliamları: Üç Rapor*, Çev. Ari Şekeryan, Ed. Ari Şekeryan, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015), 46-48.
- Çamurdan, Ahmet Cevdet. *Kozan'ı Tanıyalım*, İstanbul: Öner Matbaası, 1978.
- Çamurdan, Ahmet Cevdet. *Kurtuluş Savaşı'nda Doğu Kilikya Olayları*, Adana: Yayın Yok, 1969.
- Çelik, Akif Bilge. “Fırka-i İslâhiye”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2008.
- Çelik, Kemal. *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi*. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Çelik, Kemal. “Milli Mücadele'de Adana (Güney) Havalisi Komutanları”, içinde *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Sempozyumu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, 631-633.
- Çiçek, Kemal. *Ermenilerin Zorunlu Göçü*. Ankara: TTK Yayınları, 2005.
- Çiftci, Abdullah. *Şehit Kaymakam Saim Bey*. Osmaniye: Sistem Ofset, 2009.
- Dalkır, Recep. *Yiğitlik Günleri (Milli Mücadele'de Çukurova)*. İstanbul: Türkiye Ticaret Postası Matbaası, 1961.
- Demirci, Mustafa. “Abbasîler Döneminde Adana ve Çukurova'nın İskânı ve İslamlaştırılması”, içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016, ss. 311-316.
- Delikoca, Yusuf. *Saim Bey*, Adana: Ceyhan Belediyesi Yayınevi, 2009.
- Delikoca, Yusuf. *Kozan'dan Sivas'a 1919*, Adana: Yayınevi Yok, 2021.
- Doğın, Orhan. “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütyun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (2008): 307-328.
- Dinçaslan, A. Latif. *Zeytun ve Çevresindeki Ermeni İsyanları (1895-1921)*, Kahramanmaraş: Ukde Yayınları, 2008.

- Ener, Kasım. *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Eken, Halit. *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları Kapancızâde Hamit Bey*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008.
- Erdoğan, Ahmet. *1909 Adana Ermeni Olayları, 5 Adanalı Ne diyor?*, Adana: Alev Dikici Basım, 2016.
- Erdem, Lütfullah. *Kozanlı Saim*, Ankara: Yayınevi Yok, 1946.
- Eroğlu, Cengiz. Murat Babuçoğlu ve Mehmet Köçer. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ankara: Global Strateji Enstitüsü Yayınları, 2007.
- Ersan, Mehmet. "I. Haçlı Seferi Sürecinde Çukurova", içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016, ss. 397-402.
- Gauin, Maxime. "The Relations Between The French Republic And The Armenian Committees, From 1918 to 1923", ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020.
- Gibbons, Helen Davenport. *Tarsus'un Kırmızı Kilimleri*, Çev. Atilla Tuygan, İstanbul: Pencere Yayınları, 2009.
- Girginer, Serdar. *Arkeolojik Bir Araştırmanın Ardından Saimbeyli*, Adana: Adana Valiliği Yayınları, 2005.
- Girici, Abdülgani. *1920 Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları*. Der.: Yusuf Turan Günaydın, Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Gökhan, İlyas ve Mehmet Yusuf Çelik. "Harun Reşid ve Oğulları Döneminde Adana ve Çevresi (786-842)", *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016, I: 328-332.
- Gökhan, İlyas. "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi ilişkiler", *Nevşehir Hacıbektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2 (2012): 70-108.
- Gökhan, İlyas ve E. Kasım Bal. *Dulkadirli ve Bayezidli İdareciler (1700-1850)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.
- Gratien, Christopher. "The Mountains are Ours: Ecology and Settlement in Late Ottoman and Early Republican Cilicia, 1856-1956", Unpublished Doctoral Thesis, Georgetown University, 2015.
- Grousset, Rene. *Başlangıcından 1071'e Kadar Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu. İstanbul: Aras Yayınları, 2005.
- Güçlü, Yücel. "Milli Mücadele Yıllarının Öncesinde ve Sonrasında Adana Vilayetindeki Ermeniler (1908-1921)", *Türkiye Günlüğü*, 145 (2021): 191-193.
- Gürbüz, Cenani. *Milli Mücadele'de Develi ve Ermeniler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

- Gül, Muammer. “Ermenice Kaynaklara Göre Moğolların Kilikya Ermenileri ile Stratejik İttifakı”, içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016, ss. 384-385.
- Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2008.
- Günay, Nejla. “Adana Antep Maraş ve Urfa’da İngiltere-Fransa Rekabeti ve Bölgenin İşgal Sebepleri”, *Türkiye Günlüğü*, 145 (2021): 8-14.
- Gündüz, Ahmet. “1909 Adana Olayları Sonrasında Bölgeye Yapılan Yardımlar”, içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, Adana: Akademisyen Yayınevi, 2015, 113-125.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk yarısında Sis (Kozan)”, *Tarih Dergisi*, (1979): 819-892.
- Harman, Ömer Faruk. “Genel Olarak Misyonerlik”, içinde *Türkiye’de Misyonerlik*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 21-35.
- Hatalmış, Ali. “Ramazanoğulları Döneminde Sis/Kozan (1352-1608)”, içinde *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-III, Ramazanoğulları Beyliği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2017.
- Hatipoğlu, Süleyman. *Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toroslar Geçitleri 1915-1921)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2001.
- Hocaoğlu, Mehmet. *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul: Anda Dağıtım, 1967.
- Keşişyan, Varti, “Hacın-Kiliseler”, (20 Şubat 2021).
<https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/adana-vilayeti/hacin/din/kiliseler.html>
(Erişim Tarihi: 20.02.2021).
- İbn Bibi, (El Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca‘ferî er-Rugadî). *El-Evâmirü’l-‘Alâ’iyye fi’l-umûri’l-‘Alâ’iyye (Selçukname) I*, (Çev: Mürsel Öztürk), (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996)
- İdikurt, Derya. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Ayanlık Örneği: Kozanoğulları ve Fırka-i İslahiye’nin Kuruluşu”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi, 2001.
- İnan, Uğur. *Osmanlı Devleti’nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara: TTK Yayınları, 2015.
- İnce, Halil İbrahim. *Milli Mücadele’de Kilis*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.
- İlter, Erdal. *Türkiye’de Sosyalist Ermenilerin Silahlanma Faaliyetleri ve Milli Mücadele’de Ermeniler (1890-1923)*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2005.
- Kalakanlı Moses. *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi*, Çev. Ziya Bünyadov, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- Kalkan, Emir. *Afşar Ağıtları*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012.

- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 2007.
- Kaşgarlı, Mehlika Aktok. *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara: Kök Yayınları, 1990.
- Kanat, Cüneyt. “Ramazanoğulları Beyliği’nin Kurulmasında Memlûk Devleti’nin Rolü Var Mıydı?”, içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016), I: 423-431.
- Karahan, Ali. “1909 Maraş Olayları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi, 2008.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Karacakaya, Recep. *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2001.
- Kartekin, Enver. *Ramazanoğulları Beyliği Tarihi*, İstanbul: Alpay Basımevi, 1979.
- Karlangıç, Osman. “Adana’da Devlet Otoritesinin Zaafa Uğraması ve Türk-Ermeni Münasebetleri (1908-1909)”, *History Studies*, 10/6 (2018): 93-116.
- Kaytancı, Ahmet. *Hacın “Yanık Şehrin Hikayeleri” İthafı-İmzalı*. Adana: Ekrem Matbaası, 2010.
- Keshishian, Vahank, Koray Löker ve Mehmet Polatel. *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Adana*. İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2018.
- Kevorkian, Raymond. *Ermeni Soykırımı*, Çev.: Ayşen Taşkent Ekmekçi, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Kévorkian, Raymond. “La Cilicie (1909-1921) Des Massacres D’Adana Au Mandat Francais”, *Reveu D’Histoire Armenienne Contemporaine*, Tome III-1999, <https://www.imprescriptible.fr/rhac/tome3/>, (Erişim Tarihi: 19.06.2021)
- Kılıç, Davut. *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2012.
- Kılıç, Remzi. “Milli Mücadele’de Gizik Duran ve Faaliyetleri”, içinde *Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan 2003)*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayını, 2003).
- Kılıç, Selami. *Ermeni Sorunu ve Almanya*. Ankara: TTK Yayınları, 2015.
- Kıranşan, Çiğdem. “Çukurova Türkmen Emir’ül Ümeralığının Kuruluşu: Dulkadiroğullarının Ortaya Çıkışı”, içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016, ss. 583-592.
- Kırkıl, Emin. “İslam Coğrafyacılarına Göre Sugur-Avasım Bölgesi ve Çukurova’da Türkler”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016, 357-362.

- Kolbaşı, Ahmet. “Andon Rüşduni’nin 1892-1893 Yıllarında Kayseri Hınçak Komitesi Bünyesindeki Faaliyetleri”, *Tabula Rasa Felsefe & Teoloji Dergisi*, 12 (2004), 141-148.
- Konuralp, Nuri Aydın. Hatay Kurtuluş ve Kurtuluş Mücadelesi Tarihi, Yayına Haz: Abdurrahman Konuralp, İskenderun: Hatay Postası Gazete ve Basımevi, 1970.
- Koprman, Kazım Yaşar. “Osmanlı-Memlûk Münasebetleri”, (20 Aralık 2020). <https://www.altayli.net/wp-content/uploads/2014/07/OSMANLI-MEML%C3%9BK-M%C3%9CNASEBETLER%C4%B0.pdf>
- Kurt, Yılmaz. “Sis (=Kozan) Sancağı Mufassal Tahriri Defteri Tanıtım ve Değerlendirilmesi I”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (1990): 271-298.
- Kurt, Yılmaz. *1563 Tarihli Kars-ı Maraş Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Küçük, Abdurrahman. *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara: Andaç Yayınları, 2003.
- Küçük, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1986
- Küçük, Cevdet. “Sykes-Picot Antlaşması”, içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 38: 204-206
- Küçükdemir, Alper ve Süleyman Ünüvar. “Saimbeyli (Haçin)’de Misyonerlik ve Kadın Misyonerler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 36/108 (2014): 207-224.
- Kütük, Abdurrahman. “Kurtuluş Savaşı’nda Yukarı Çukurova”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2013.
- Kütükçü, Murat. *Selahattin Adil Paşa*, Ankara: Akademisyen Yayınları, 2022.
- Kodaman, Bayram. *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2015.
- Köse, İsmail. “ABD’li Misyonerlerin 1830-1917 Yılları Arasında Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerine İki Ülke Diplomatik İlişkilerine Etkisine Genel Bir Bakış”, içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ed. Metin Hülagü ve Musa Şaşmaz, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Lambert, Rose. *Hadjin and The Armenian Massacres*, New York: Kessinger Publishing, 1911.
- Mazıcı, Nurşen. *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu’nun Kökeni 1978-1920*. İstanbul: Pozitif Yayıncılık, 2007.
- Mehmet Asaf. *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, Düz. İsmet Parmaksızoglu, Ankara: TTK Yayınları, 2002.
- Memmedova, Feride. *Arşak-Haçin Knezliği: Azerbaycan Tarihi XIII-XVIII Asırlar*, Bakü: Yayın Yok, 2007.
- Mehmetov, İsmail. *Türk Kafkası’nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009.

- Milli Savunma Bakanlığı, *Kuvayimillîye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü*, Ankara: ATASE Yayınları, 2012,
- Moumdjian, Garabet K., "Cilicia Under French Administration: Armenian Aspiration, Turkish Resistance and French Stratagemens", in *Armenian Cilicia*, Ed. Hovannisian Richard and Payaslian Simon, (California: Mazda Pres, 2008), 457-491.
- Mutlu, Şamil. *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005.
- New York Times, "Amerikalı Kadın Tehlikeli Haçın'de", 23 Nisan 1909.
- New York Times, 17 Mart 1920.
- New York Times, 16 Nisan 1920.
- Onar, Mustafa. *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, Adana: Altınkoza Yayınevi, 2009.
- Onar, Mustafa. *Hacın Dosyası*, Adana: Önder Matbaası, 1981.
- Özçelik, İsmail. *Milli Mücadele'de Anadolu Basınında Güney Cephesi 1919-1921*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005.
- Özçelik, İsmail, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Urfa*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınlar, 2008.
- Özdemir, Hikmet vd., *Ermeniler Sürgün ve Göç*. Ankara: TTK Yayınları, 2004.
- Özdemir, Mehmet. *Milli Mücadele'de Develi*, Kayseri: Sümer Matbaası, 1973.
- Öke, Mim Kemal. *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Meselesi*, İstanbul: İrfan Yayınevi Yayınları, 2003.
- Öksüz, Hikmet ve İsmail Köse, "Milli Mücadele Döneminde ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarında Ermeniler 1919-1920", içinde *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*, Editörler Mevlüt Yüksel ve Tolga Başak, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014, 581-592.
- Özalp, Ömer Hakan. *Tarihe Adanmış Bir Ömür: Ord. Prof. Mukrimin Halil Yinanç*, İstanbul: ELMÜHAY Vakfı Yayınları, 2012.
- Özşavlı, Halil. "1895 Antep Ermeni Olayları", *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS*, 5/8 (2012): 951-969.
- Özşavlı, Halil. "Fransız Mandası İdaresi Altında Suriye ve Lübnan'da Ermenilerin Yeniden İskanı 1926-1935", içinde *Ermeni Sorununa Disiplinler Arası Bakış*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2017, ss. 353-368.
- Pancar, Emine Duran. "1909 Adana Ermeni Olayları". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2004.
- Redan, Pierre. *La Cilicie et Le Probleme Ottoman*, Paris: Gauthier-Villars, 1921.

- Russell, Rosemary. “Hacin-Misyonerler”, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/adana-vilayeti/hacin/din/misyonerler.html>, (Erişim Tarihi: 02.01.2021).
- Sansar, M. Fatih ve Necat Yayıcıoğlu. “Kendi Özel Arşivine Göre Yayıcıoğlu İbrahim Ağa ve Doğu Çukurova’da Kuvay-i Milliyesi”. İçinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, IV: 51-68. Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016.
- Saral, Ahmet Hulki. *Türk İstiklal Harbi IV’üncü Cilt Güney Cephesi*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Sarıköse, Selma Turhan. “XIX. Yüzyılda Çukurova’da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2003.
- Sarımay, Yusuf ve Recep Karacakaya. *1909 Adana Ermeni Olayları*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık Yayınları, 2012.
- Seyfeli, Canan. *İstanbul Ermeni Patrikliği*, İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2019.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017,
- Sevim, Aydın. *Toros Dağları*, İstanbul: Cinus Yayınları, 2017.
- Shelton, Elizabeth W. *Faith, Freedom and Flag: The Influence of American Missionaries in Turkey Foreign Affairs, 1830-1880*, Washington D.C.: Georgetown University Publications, 2011.
- Simonyan, Hrachik. *The Destruction of Armenians in Cilicia April 1909*, Çev. Melissa Brown ve Alexander Arzumanyan, Londra: Gomidas Enstitüsü Yayınları, 2012.
- Solak, Seviye. *Milli Mücadele ve Kadirli*, Erzurum: Taş Medrese Yayınları, 1995.
- Sonyel, Salâhi R., “İngiliz Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları”. *Belleken*, 51/201(1987): 1261-72.
- Stanford, J. Shaw. “Ermeni Lejyonu ve Kilikya’daki Ermeni Topluluğunu Tahribatı”, içinde *Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler*, Ed. Türkkaya Ataöv, Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2002.
- Stone, Frank A. *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu’da Amerikan Misyoner Okulları*, Çev. Ayşe Aksu, İstanbul: Dergah Yayınları 2011.
- Şaşmaz, Musa. *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları 1878-1914*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013.
- Şimşek, Muttalip. “Haruniye Alman Yetimhanesi”, *Vakanivüs-Uluslararası Tarih Araştırma Dergisi*, 4/2 (2019): 701-718.
- Şimşir, Bilal Niyazi. *Ermeni Meselesi 1774-2005*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2013.
- Şıvgın, Hale. “Güney Cephesinin Değerlendirilmesi”. *Türkiye Günlüğü*, 145 (2021): 39-40.
- Tombul, Semra. “Muş’ta Yaşanan Ermeni Olayları (1885-1920)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2019.

- Togan, Zeki Velidi. “Azerbaycan Etnografyasına Dair II”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 2/2 (1933): 106.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Togan, Zeki Velidi. “Azerbaycan” içinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1942, II: 105.
- Tansel, Selahattin. *Mondros’tan Mudanya’ya*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Taşkın, Ünal. “Vahram Kroniği’ne Göre Çukurova’nın Siyasi Durumu”, içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt ve M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Yayınevi, 2016), 365-366.
- Tekindağ, Şehabettin. *II. Beyazıt Devrinde Çukurova’da Nüfuz Mücadelesi: İlk Osmanlı-Memlûklü Savaşları (1485-1491)*, Ankara: TTK Belleten Yayınları, 1967.
- Tengirşek, Yusuf Kemal. *Vatan Hizmetinde*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Temizgüney, Firdes. *Emval-i Metruke Meselesi*, Ankara: TTK Yayınları, 2017.
- Toros, Taha. *Ali Münif Beyin Hatıraları*, İstanbul: İSİS Yayınları, 1996.
- Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Tutar, Adem. *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kozan Sancağı*. Elazığ: Manas Yayınları, 2010.
- Turan, Muzaffer. “Adana Kozan Milli Mücadele Önderi Üsküplü Tufan Paşa (1886-1944)”, içinde *Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları, 1996.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.
- Tansel, Selahattin. *Mondros’tan Mudanya’ya*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Tufan Paşa. *Kurtuluş Savaşı Hatıraları*. İstanbul: Arma Yayınları, 1998.
- Uçar, Ahmet, Selman Soydemir ve Kemal Arıkan. *Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz 1909)*, Cilt: I-II, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Ursavaş, Ali Saip. *Çukurova Faciaları ve Urfa’nın Kurtuluşu*. Düz.: M. A. Akidil. İstanbul: Kastaş Yayınları, 1988.
- Ünal, Ahmet. “Çukurova’nın Antik Devirlerde Taşıdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası”, içinde *Efsaneden Tarihe, Tarihden Bugüne Adana: Köprübaşı*, Ed. Erman Artun ve M. Sabri Koz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Ünalp, F. Rezzan. “Milli Mücadele’de Güney Cephesi: Kuvayimillîye’nin Askeri Yapılanması ve Topçu Kemal”, *Türkiye Günlüğü*, 145 (2021): 51- 52.
- Ünlü Rehşan. “Çukurova’da Fransız İşgal Yönetimi (1918-1922)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi 2019.

- Yaycıoğlu, Necat. “Adana Amerikan Kız Koleji Müdürü Chamber’in Anıları”. *Kozan Sevdası*. 5 (2008): 53-68.
- Yaycıoğlu, Necat. *Osman Tufan Paşa*. Adana: Ekrem Ofset, 2012.
- Yazan, Şamil. *Sosyal ve Kültürel Yapısıyla İmamoğlu Tarihi*, Adana: Ekrem Ofset, 2008.
- Yazan, Şamil. *Kozan Sancağında Ermeni Faaliyetleri*. Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Yazan, Şamil. “Milli Mücadele Yıllarında Fransa’nın Çukurova’yı İşgal Politikası”. *Çelebi*, 1/3, (2020): 161-76.
- Yavuz, Bilge. *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*, Ankara: TTK Yayınları, 1994.
- Yetişgin, Memet. “Mondros Mütarekesi’nin Çukurova Antep, Urfa ve Maraş’ta Uygulanması”, *Türkiye Günlüğü*, 145 (2021): 17-25.
- Yıldız, Özgür. *Anadolu’da Amerikan Misyonerleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.
- Yinanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. Yay. Haz. Refet Yinanç, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Yinanç, Refet. *Dulkadir Beyliği*, Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- Yurtsever, Cezmi. *Tokat*, Adana: Kişisel Yayınlar, 2006.
- Yücel, İdris. *Anadolu’da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri*, Ankara: TTK Yayınları, 2017.

DİZİN

A

Abbas Bey · 129

Abbasiler · 10

Adana · II, VIII, IX, X, XI, XIII, XIV, 1, 2, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 20, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 38, 40, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 120, 122, 123, 125, 126, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 142, 143, 154, 158, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181

Adana Valiliği · 8, 112

Adapazarı · 139

Adeline Brunk · 48

Agasi · 56, 57

Agop Babikyan · 74

Ağya Albaryan · 52

Ahlat · 11

Ahmet Cevdet Çamurdan · 59, 96, 135, 137

Ahmet Cevdet Paşa · 16, 17, 18, 19, 20, 23, 166

Ahmet Ünal · 6

Akdeniz · 6, 33, 37, 49, 62, 63, 99, 102, 104, 142

Alaçay · 59

Alban · 9, 175

Ali Fuat Cebesoy · 124

Ali Galip Bey · 87

Ali Paşa · 16

Ali Ratıp Bey · 116

Ali Saip · 105, 117

Almanlar · 49

Almanya · 35, 49, 65, 81, 98, 138, 175

Altı Nahiyesi · 26

Amerikalı · XIV, 37, 38, 40, 44, 45, 48, 51, 59, 68, 80, 91, 170

Amerikan Board · 37, 40, 43, 49

Amerikan Koleji · 132

Anadolu · II, VIII, IX, 1, 7, 10, 13, 14, 31, 33, 36, 37, 38, 49, 50, 52, 55, 57, 60, 63, 80, 82, 83, 86, 94, 99, 102, 103, 104, 105, 109, 110, 111, 112, 113, 121, 122, 124, 127, 138, 139, 142, 143, 166, 169, 170, 178, 181

Anavarza · 21

Andırın · 6, 58, 119, 120, 121, 128, 134, 138

Ani · 11

Anna Bulgurcuyan · 41

Antakya · 12, 38, 40, 57, 80, 87, 171

Antep · 20, 38, 41, 55, 58, 99, 103, 104, 105, 108, 118, 123, 125, 126, 174, 179, 180, 181

Apılkarib · 12

Araratlılar Okulseverler Cemiyeti · 35

Ardahan · 11

Arıklı · 26

Arif Bey · 74

Arsak · 9

Asayıl Dila · 60

Aşağı Haçin · 45

Atıf Bey · 117, 118, 128

Avcı Mehmet · 120, 137

Avusturya · 16, 65, 81

Ayahamoğlu Zamhi · 53

Aydınoglu Tufan Bey · 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 126, 127, 128, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138

Azerbaycan · 7

B

Bağdat · 35
Bahçe · 49, 68, 72, 78, 79
Bargiri · 11
Beyazıt · 4, 11, 14, 180
Beyrut · 46, 102, 124, 139, 140
Bilanköy · 15, 24
Binbaşı İbrahim · 137
Binbaşı Ömer Lütfi bey · 69
Bitlis · 11, 34, 55, 81, 86, 87
Bizans · IX, 9, 10, 12, 49, 142
Boyacıyan · 57, 61, 62, 127
Bozdoğan · 26
British and Foreign Bible Societies · 37

C

Cakıoğlu Veli · 129
Cemal Paşa · 54, 65, 73, 78, 79, 80, 160, 169
Cevat Bey · 64, 65, 78
Ceyhan, · 116, 138
Cezmi Bey · 117, 122
Cizvitler · 49
Cooper · 53, 54

Ç

Çalyan Karabet · 57, 63, 74, 77, 107, 127, 132
Çamurdanzade Hafız Osman Efendi · 66
Çerkez, · 17, 105
Çokmermen · 59
Çoşkun Osman · 117
Çukurova · II, VIII, IX, X, 2, 6, 7, 10, 12, 13, 14, 15, 21, 31, 32, 50, 55, 62, 63, 65, 66, 80, 81, 82, 83, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 108, 113, 115, 116, 119, 121, 124, 127, 138, 140, 142, 143, 163, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 180, 181

D

D. V. Putyata · 35
D.J. ve Bayan Storm · 48
Dağlık Karabağ · 7
Daniel C. ve Blance Eby · 48
Dardağanyan · 39
Darende · 58
Dekme · 45
Derviş Paşa · 17, 19
Develi · 6, 11, 44, 48, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 122, 128, 130, 134, 135, 136, 137, 173, 178
Dikmeh · 46
Diyarbakır · 34, 55, 56, 91, 116, 126
Doğanbeyli (Rumlu) · 122, 129, 130, 134, 135
Doğu Anadolu · VIII, IX, 10, 33, 34, 35, 38, 56, 60, 62, 81, 82, 83, 94, 102, 127, 143
Doğu Türkiye Misyonu · 37
Doğulu Cemiyeti · 35
Doktor Bedros · 60
Doktor Recepyan · 74
Dominiken · 49
Dorinda Bowman · 48
Dört Yol · 64, 65, 72, 85, 87, 91, 94, 96, 101, 105, 119
Dr. Paul Rocrbach · 49
Dulkadiroğulları · 13, 14

E

Eçmizyan · 20
Edirne Mebusu Babaikyan · 71
Elizabeth Hawley Maurer · 48
el-Mu'tasım · 10
Elvanlı · 73
Emevilerin · 10
Erçiş · 11
Ermeni Misyonu · 37

Erzin · 72, 78
Erzurum · 34, 55, 69, 81, 83, 84, 87, 121,
129, 179, 180
Ethel Nelson · 48
Ethem Paşa · 59
Eva Orakçıyan · 41

F

Feke · XIV, 1, 2, 3, 6, 11, 21, 26, 27, 28,
29, 30, 31, 45, 47, 51, 59, 67, 72, 73,
75, 76, 77, 88, 90, 91, 94, 109, 110,
111, 112, 113, 114, 116, 117, 122,
128, 129, 130, 133, 134, 138, 150
Feke, · 45
Ferdinand Brockes · 49
Fevzi Paşa · 133, 139
Fındıcık · 11
Fırka-i İslâhiye · 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21,
23, 142, 171
Fırnız · 58, 60
Frank Bouillon · 139
Fransa · II, VIII, 2, 16, 31, 35, 49, 50, 53,
54, 55, 63, 65, 81, 82, 83, 87, 94, 95,
96, 98, 102, 103, 104, 105, 106, 107,
108, 124, 125, 126, 127, 138, 139,
140, 143, 174, 181
Fransız Seyyah Mme B. Chantre · 50
Fransiskan · 49
Fredericka Honk · 48
Fuat Paşa · 16, 116

G

Gadar Tekeli · 41
Gavurdağı · 17
Gazan Han · 13
Gemereli Tano · 59
Gizik Duran · 116, 117, 118, 132
Gohar Bajin · 42
Göksun · 6, 56, 11, 56, 58, 130, 132, 135
Göyük Han · 13
Gregoryen · 11

Gürcistan · 8
Gürcü · 17
Gürümze · 45
Gürün · 54, 56, 57, 58, 73, 96
Güzelim · 134

H

Hac Gobooow · 41
Haçın Çayı · 9
Haçın Knezliği · 9
Haçinli Çalıkyan · 57
Haçlı · 1, 12, 142, 173
Hakkı Bey · 29, 85, 89
Halep, · 15, 52, 91, 124, 142, 173
Halil Bey · 19
Handris · 57
Harput · 37, 40, 81
Haruniye · 49, 180
Harzemşahlar · 9
Hasan Ağa · 59
Hasan-Celal · 9
Hassa · 71, 73
Hatay · 2, 139
Hatınkızıoğlu Ali · 69
Helen Penner · 48
HenryMaurer · 48
Hitit Dağ Yolu · 6
Hogart · 55
Hüseyin Hüsni Bey · 18

I

I. Hetum · 13
I. Murat · 14
II. Beyazıt · 14
II. Gagik · 11
III. Napolyon · 54
IX. Monomakhos · 12

İ

İç Anadolu · 6, 11, 37, 60, 142

İlhanlı · 13

İmamoğlu · 110, 116, 123, 138, 181

İngiltere · II, VIII, 31, 33, 34, 35, 53, 54,
55, 56, 57, 63, 75, 81, 82, 83, 87, 98,
100, 102, 104, 105, 124, 138, 140,
143, 174

İran · 82

İsfendiyar · 64

İskenderun · 17, 18, 52, 87, 100, 104, 105,
106, 124, 139

İslahiye · I, 1, 17, 19, 72

İtalyanlar · 139

İttihat ve Terakki Cemiyeti · 63, 64

J

J. E. Fidler · 48

Jirayir · 57

Jireyar · 61

Jomo Kenyatta · 36

K

Kafkasya · 1, 8, 10, 31, 142, 170

Kahramanmaraş · 6, 7, 14, 16, 36, 40, 58,
170, 171, 172, 180, 182

Kale içi · 44

Kamberli Osman Efendi · 115

Kamberlizade Osman Bey · 117, 118, 122,
128, 131, 134

Kamberlizade Şükrü · 133

Kanada · 86

Kapodokya · 11

Karabağ · 8, 12, 142

Karacalu · 26

Karaisalı · 73, 115, 116, 117

Karaköy · 45, 46, 47, 110

Karataş · 71

Karpazarı · 46

Kars · XIV, 1, 10, 15, 22, 23, 24, 25, 26,
27, 28, 29, 30, 35, 51, 68, 71, 72, 75,
76, 79, 89, 90, 94, 96, 107, 113, 119,
120, 121, 122, 134, 135, 138, 167,
170

Karsı Zülkadriye · 15

Katherine Bredemus · 48

Kayseri · 6, 11, 17, 49, 50, 53, 54, 56, 57,
59, 60, 81, 114, 115, 116, 118, 124,
130, 131, 135, 137, 170, 180, 183

Kel Kapril · 53

Kıbrıs · 34, 48, 54, 57, 84, 102, 104, 142,
170

Kilikya Cemiyeti · 35

Kilikya Ermeni Baronluğu · 6, 13

Kirkor · 56, 112, 113, 114, 127, 130

Kirkor Efendi · 56, 112

Kont Walhass · 55

Kozan · 15

Kozan ilçesi · XIII, XIV, 1, 6, 11, 13, 16,
17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26,
27, 28, 29, 30, 31, 43, 51, 56, 59, 60,
61, 63, 66, 67, 72, 75, 80, 87, 89, 90,
91, 92, 93, 102, 105, 107, 108, 109,
110, 111, 112, 113, 114, 115, 116,
117, 121, 122, 123, 126, 127, 134,
136, 138, 154, 157, 159, 171, 172,
174, 176, 177, 178, 180, 181

Kozanlı Ali · 130

Kozanoğlu Doğan Bey · 115, 116, 118,
122, 126, 128, 129, 130, 131, 132,
133, 134, 135, 162

Kozanoğulları · 16

Kumkapı · 57, 60

Kurdoğlu Hulusi · 112, 114, 130

Küpdere · 21

L

Leblebici Ömer · 69

Lemberd, · 21

Leon · 54

Lübnan · 48, 49, 54, 104, 140, 141, 179

M

Maden · 116
Mağara · 2, 3, 14, 15, 18, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 128
Mahfazade İbrahim Efendi · 114
Malazgirt · 11
Mamratü'l Aziz · 49
Mamure · 8, 138
Mankır Mah · 44
Mansurlu · 26
Maraş · XIV, 10, 12, 14, 15, 17, 20, 36, 38, 40, 41, 42, 47, 49, 52, 56, 58, 59, 61, 67, 84, 86, 88, 92, 102, 104, 105, 116, 118, 119, 123, 125, 134, 137, 140, 142, 167, 169, 170, 171, 174, 176, 181, 182
Maraş Sancağı · 14, 15, 88
Maria Gerber · 44, 48
Markarid Bayramyan · 42
Mehmet Asaf Bey · 78
Mehmet Efendi · 18, 61, 79, 123
Mehmet Onbaşı · 69
Mehmet Özdemir · 122, 129, 150
Mehmet Tevfik Efendi · 19
Mehraniler · 9
Memlûk · IX, 13, 14, 142, 175, 176
Merkanoglu Vanis · 62
Merkezi Türkiye Misyonu · 37
Mersin · 16, 17, 35, 40, 49, 50, 54, 55, 56, 58, 65, 68, 79, 80, 87, 95, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 123, 125, 126, 171
Mıgırdıç · 20, 23
Mısır · 14, 35, 37, 77, 102, 103, 104, 140
Mikail Vayciyan · 52
Mirliya Kenan Paşa · 74
Misak · 60, 62, 70, 128, 139
Misak, Maniyan · 60
Misis · 40, 69, 71, 126

Miss Coffing · 38
Moğollar · 9
Murat Hınçakyan · 59
Mustafa Efendi · 61, 109
Mustafa Faik Üstün · 114
Mustafa Kemal · 100, 113, 114, 115, 123, 124, 125, 126, 133, 138, 139, 154, 157
Mustafa Kemal Paşa · 114, 115, 125, 138
Mustafa Remzi Paşa · 65, 78
Mustafa Zihni Bey · XIV, 65, 71
Musul · 35, 91, 102, 124
Muş · 7, 11, 57, 180
Muşeg Efendi · 74, 78
Muzaffer Bey · 117
Müftü Osman Nuri · 121

N

Naltaş · 134
New York Times · 129, 131, 153
Nigoğos Efendi · 20
Nikola · 33
Norah Lambert Sommers · 48

O

Orta Anadolu · 9, 11
Ortodoks · 11
Osman Nuri Bey · 114, 138
Osmaniye · 6, 8, 19, 55, 72, 88, 90, 94, 116, 171
Osmanlı Devleti · 1, 3, 7, 14, 16, 22, 31, 33, 34, 35, 42, 43, 52, 55, 63, 81, 83, 84, 86, 98, 99, 104, 174, 177
Oşin · 12

Ö

Ömer Lütfi Bey · 67, 68, 70
Özdemiroğlu Yaşar Bey · 129

P

Panduflacı Bagos · 57

Panluk · 45
Parsbed · 21
Persler · 9
Pınarlar · 70
Picot · 96, 102, 105, 124, 125, 176
Pizani · 16
Pozantı · 101, 125, 126, 133, 137, 138, 139
Protestan Mah · 44

R

Rakel Muskacıyan · 42
Ramazanoğluları · 13
Recepyan Hamparsum · 60
Reşit Paşa · 16
Rose Lambert · 44, 48, 67, 68
Rum · X, 8, 14, 25, 26, 28, 29, 30, 66, 111
Rum Beylerbeyliği · 14
Rumlu · 3, 11, 45, 47, 70, 88, 89, 91, 109, 130, 131
Rupen · 11, 57, 62
Rus · VIII, 20, 33, 34, 35, 106

S

Saim Bey · 3, 8, 114, 130, 133, 134, 135, 157, 171, 172
Saimbeyli · IX, X, 3, 6, 7, 8, 11, 72, 116, 132, 138, 155, 158, 159, 171, 173, 176, 177
Sara Zeytinli · 41
Sarıbahçeli Ahmet · 120, 123
Saygeçit · 110, 123
Sazanov · 81
Sehak Efendi · 79
Sehlioğlu Hasan · 114, 116, 117, 128, 130, 132, 154
Selahattin Adil Paşa · 133, 134, 135, 136, 137
Selahattin Paşa · 135, 138
Selanik · 102

Selçuklu · IX, 1, 10, 11, 12, 31, 67, 142, 170, 176

Serdar Girginer · 6, 7

Sis · XIV, 8, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 51, 53, 54, 59, 61, 62, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 75, 76, 77, 79, 80, 85, 87, 88, 89, 90, 94, 96, 101, 106, 109, 110, 111, 112, 114, 118, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 142, 174, 176

Sis Katoğikosluğu · 20, 63

Sisli Panosoğlu · 53

Sivas · 17, 19, 31, 55, 58, 114, 115, 116, 121, 124, 125, 126, 172

Sovyet Rusya · 124, 140

Sumaripa · 55

Sumbas Nahiyesi · 26

Suriye · 13, 48, 49, 81, 87, 92, 94, 99, 100, 102, 104, 105, 124, 138, 139, 140, 141, 142, 179

Sykes Picot · 81

Ş

Şahsuvaroğlu Ali Bey · 14

Şam · 124

Şamil Yazan · VIII, 11, 104, 110, 136

Şar · XIV, 11, 30, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 88, 89, 91, 112, 113, 128, 131, 132

Şefik Edendi · 74

T

T. Ford Barker · 48

Taciruşağı Matyos · 57

Takvim-i Vakayı · 75

Talat Paşa · 84, 85, 86, 87, 93

Tarsus · 12, 17, 38, 49, 52, 62, 72, 95, 101, 106, 116, 168

Tasvir-i Efkâr · 74

Taşcı · 45

Teğmen Ethem Bey · 133

Teğmen Subby · 118, 120
Teğmen Tabedar Efendi · 69
Tekelioğlu Sinan · 116, 126, 131, 176, 179
Tevfik Coşkun · 107, 119, 121, 137
Tılan · 31, 62, 137
Tılsım Mah · 44
Timur · 10, 14
Topaloğlu Hasan · 114
Toros · 2, 6, 11, 13, 50, 99, 100, 118, 179
Tufanbeyli · 3, 6, 11, 138
Tunus · 35, 124
Turunçlu · 72
Tuwanda Çilingiryan · 41
Tüfenkçi Agop · 57
Türkiye · IX, 1, 4, 11, 12, 13, 35, 36, 37,
50, 54, 63, 65, 103, 105, 115, 125,
139, 140, 141, 142, 168, 169, 170,
171, 173, 174, 175, 179, 180, 181,
182

U

Urfa · 2, 12, 38, 49, 52, 84, 87, 92, 99, 104,
105, 116, 118, 125, 174, 178, 181

V

Vahga Kalesi · 11
Van · 11, 34, 54, 55, 66, 81, 84, 86, 87, 176
Vardanyan · 35

Y

Yavuz Sultan Selim · 14
Yaycıoğlu İbrahim Ağa · 119, 121
Yazıcılardan Osman Efendi · 69
Yerebakan · 41, 45, 47, 110
Yerebakan, · 45
Yumurtalık · 72
Yusuf Ağa · 18, 19
Yusuf Kemal Bey · 74, 139
Yusuf Kemal Tengirşek · 75, 139
Yüzbaşı Necati · 137

Yüzbaşı Ömer Lütfi Bey · 69, 70

Yüzbaşı Ömer Lütfi Efendi · 61

Z

Zara Hatun · 61

Zeki Velidi Togan · 7, 9

Zeytun · 2, 11, 16, 17, 19, 35, 41, 42, 53,
54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 66,
84, 86, 88, 99, 170, 172, 182, 183

EKLER

MELEK HANIM'IN AĞIDI⁶⁰⁴

Ağıt *Yarpuzlu Abdülgafur Efendi*'nin eşi *Melek Hanım* tarafından söylenmiştir. Melek Hanım okuma yazma bilmediği için yanında tutsak olan ve okuma yazma bilen Türkler tarafından yazıya geçirilmiştir. Ağdın bir örneği Melek Hanım'a verilmiştir. Bu ağıt da Melek Hanım'ın bohçasından çıkmıştır. Ağdın orijinali Develili Kamberlizade Osman Efendi'ye geçmiş, oradan da Mehmet Özdemir tarafından 1953'te Ankara Radyosu'nda okunarak TRT Arşivi'ne kazandırılmıştır.

Amir memur demeyerek,
Hep bir ipe bağladılar.
Bekiroğlu Dede Ağa'yı,
Demirinen dağladılar.

Feke'ye sevk edeceğiz deyi,
Daşköprüyü aşırıldılar.
Yoldan geri kaçtın deyi,
Gurşunan bişirdiler.

Gadanı alayım gayınım,
Son görgü de bu muydu?
Çifte gurşun sıkılınca,
Düşek yeri su muydu?

Meydan gazanı gurdular.
Bebekleri kaydattılar.
Gün görmedik hanımları,
Süngüyünen oynattılar.

Kele Dudu kele Dudu!
Ganlı gömlek yu diyorlar.
Bebekleri gaynatmışlar.
Guzu eti ye diyorlar.

Gapı gapı geziyorlar.
İfadeyi yazıyorlar.
Düşman başına vermesin.
Oğlak gibi yüzüyorlar.

Muşambaya oturtmuşlar.
Etrafını da geziyorlar.
Sen Çete topladın deyi,
Çalgıyınan yüzüyorlar.

⁶⁰⁴ Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, 319, 365; Bu ağıda benzer ağıtlar için bkz. Emir Kalkan, *Afşar Ağıtları*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012), 85-99.

Zabit Katibi Mehmed'i,
Topuz ile dövüyorlar.
Enfiyeci Hüseyin'i,
Tellerinen boğuyorlar.

Başkatibi öldürdüler,
Değneğinen döve döve.
Kürt Genco'yu yüzüyorlar,
Özne gibi öve öve.

Örflüydün Genco Çavuş,
Gavurlara eyle zavur.
Osman'ı öldürüyorlar,
Çamşar oğlu goca gavur.

Şefikamı öldürmüşler.
Mektebin önünde yatar.
Babam oğlu goç Bilalim,
Bunu duysa neler yapar.

Yaşa babam oğlu yaşı.
Bu da mı gelirmiş başa.
Gaytancı Hüseyin Efendi'nin,
Sarığını sardılar daşı.

Sekiz gavur bir gelince,
Osmanımı şaşırdılar.
Baban çete deyi,
Hacı Ahmet'i bişirdiler.

Gara Osmanım ağ Mesudum,
Onları elimle verdim.
Bu ne hikmet ey Allahum!
Gavura el aman dedim.

Aman bu ne acı işler.
Babasını öldürmüşler.
Afife'ye selam söylen,
Göğ yüzünde uçan guşlar.

Hacın oldu kanlı kuyu,
Uyu Osman oğlum uyu.
Hücumunan alınamadı,
Yıkılasın Sultan Suyu.

Hançer bıçak açıcılar.
Gayrı bizi kesiciler.
Ayan olsun Doğan beyim,
Urumlu'yu basıcılar.

Bohçalarda altın saat.
Ben bunları neyleyeyim.
Elaman olsun Aram Çavuş,
İki destan daha söyleyeyim.

BESIEGED FOUR WEEKS, HADJIN CALLS FOR AID

**6,000 Armenians There, in Peril
of Massacre by Turks, Ap-
peal to French.**

Special to The New York Times.

WASHINGTON, April 15.—Information received today by the Armenian National Union of America indicates that the situation in Cilicia continues precarious. Fighting is reported in progress between the forces of Mustapha Kemal Pasha, the Turkish Nationalist leader, and the surviving Armenians.

The siege of Hadjin, which lasted four weeks, has not been raised. The Armenians there, it is stated, are holding their positions against overwhelming odds. They have addressed the following appeal to the French military authorities at Adana:

"The Turkish forces under Kemal have besieged us on all sides. They have distributed arms to all the Turkish villages in the neighborhood. The situation is critical. If you do not dispatch to us reinforcements and munitions we shall die after having gloriously resisted to the end. We are fighting to keep aloft the French flag, and this flag can save us if you will come to our rescue, otherwise you shall hear their cry of agony as 6,000 Armenians of Hadjin are wiped out in blood.

(Signed) "KAYIAN, TOHAYAN."

The New York Times

Published: April 16, 1920

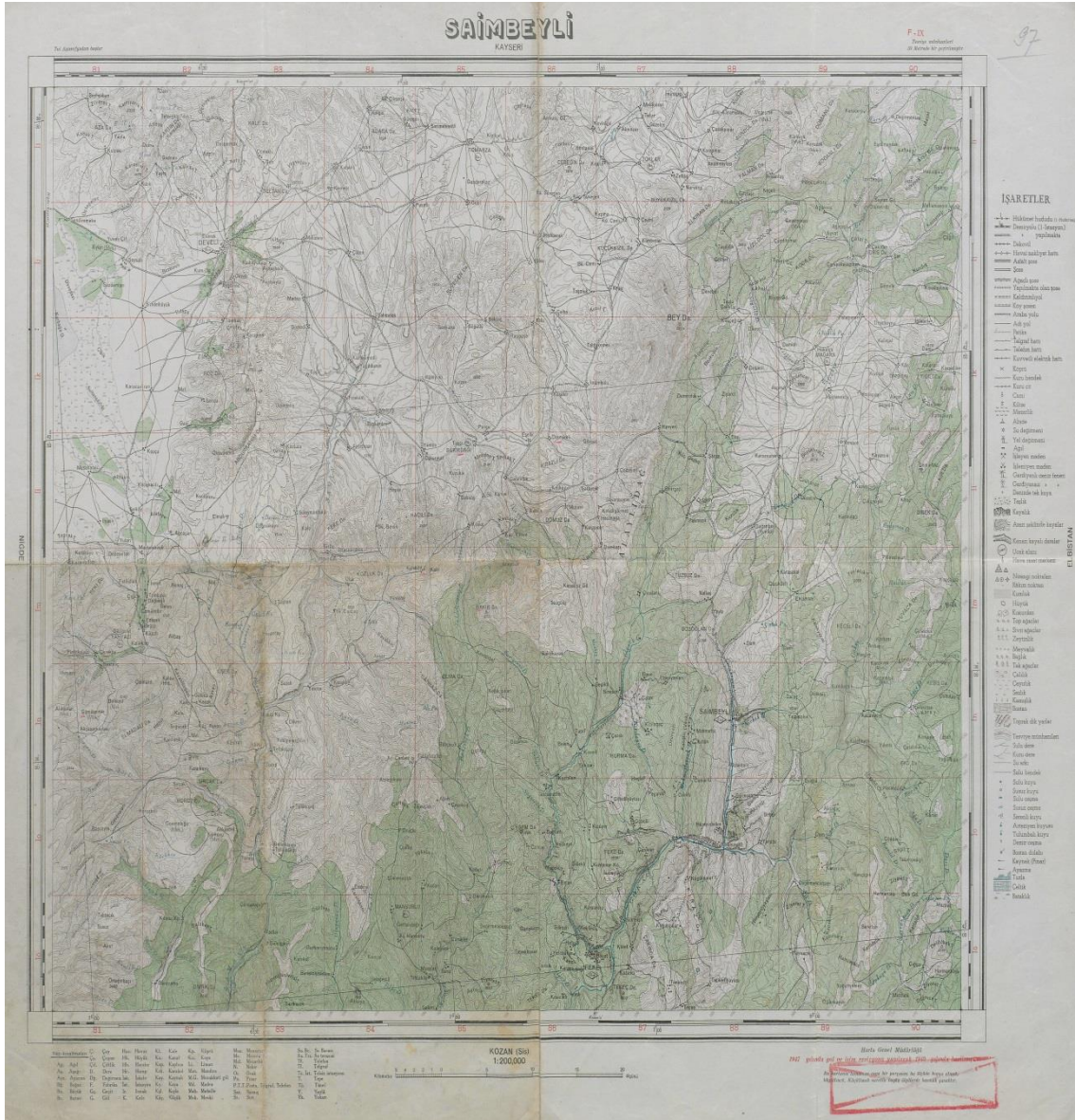
Copyright © The New York Times

16 Nisan 1920 Tarihli The New York Times Gazetesinin Haçin ile İlgili Haber Metni

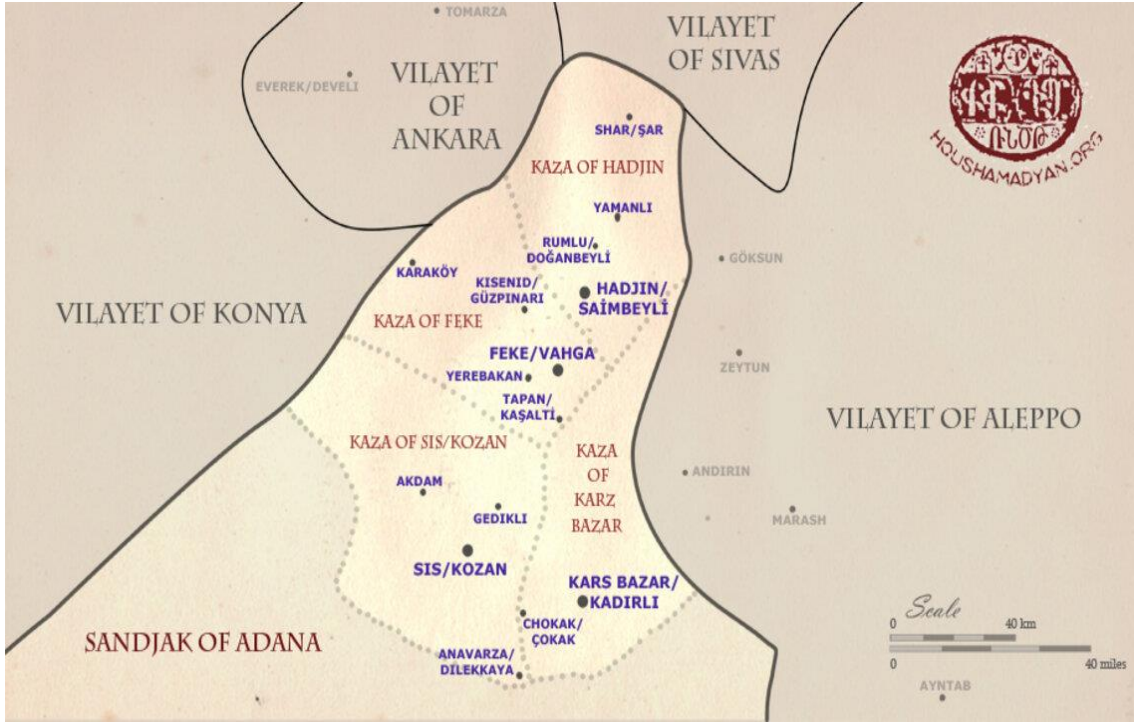
(Kaynak: http://www.hadjin.com/new_york_times_articles_from_1920.htm)

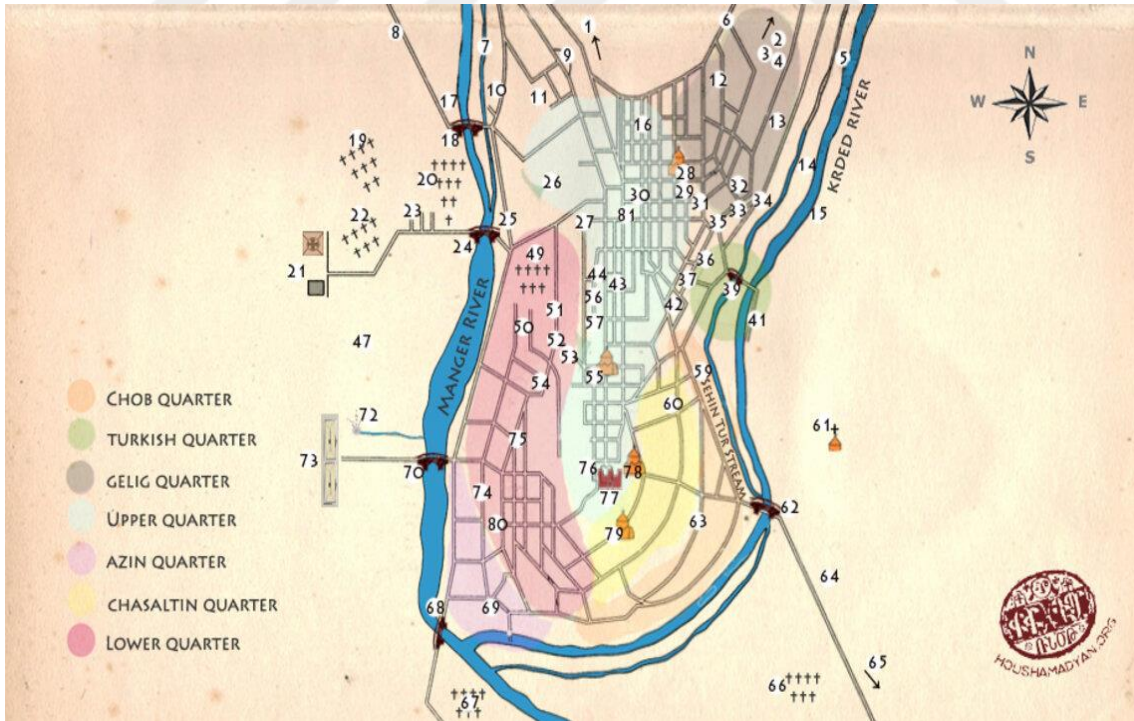
Bu fotoğraf Anıtkabir’de bulunmaktadır. Fotoğrafın açıklamasında şu ibare yazılıdır: *“Mustafa Kemal’in desteğiyle Adana Cephesi’nin açılmasına yardımcı olan üç kahraman: Kozan Grup Komutanı Kurtoğlu Hulusi (solda), Arslanlı Bölük Komutanı Halil Topaloğlu (ortada), Sehlioğlu Hasan Efendi (sağda)”*

Harita Genel Müdürlüğü Tarafından Hazırlanmış 1949 Tarihli Saimbeyli Haritası.

XX. yy Başlarında Haçin ve Çevresini Gösteren harita
(Kaynak <https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayet-of-adana/sandjakofsis.html>, 27.01.2022)

XX. yy Başlarında Haçin Kasabası
(Kaynak: <https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayet-of-adana/hadjin/houshamadyans-column.html>, 27.01.2022)

Mustafa Kemal Paşa, Birinci İnönü Savaşı'ndan sonra Binbaşı Osman Tufan ile Batı Cephesini ziyarete giderken. (9-11.01.1921)

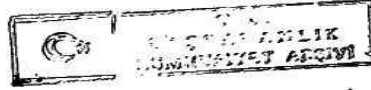
Kilikya Kuva-yı Milliye Komutanı Aydınöğlu Tufan Bey

Haçin'e ismi verilen Milli Mücadele Kahramanı Saim Bey ve
Saim Bey'in Kozan'da Bulunan Kabri

Saim Bey'in şehadetinde üzerinde bulunan kıyafeti

(قرارنامه)

№ 2393

مادہ ۱ مائٹ بکلی فضا سنک مرکزی ، حالاً بولندیغی (کورلشن) قریہ سندن قالدیریلہرق
حاجینہ نقل ایدلسندر .

مادہ ۲ اشبو قرارنامه احکامنک اجرا سنہ داخلہ وکیلی مأمورد .

رئیس جمهور

1928 / 11 / 13

بائن وکیل

Ismedy

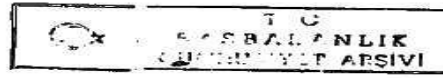
داخلہ وکیلی

S. Kaya

030	11	1		44	35	15
-----	----	---	--	----	----	----

Adana'nın Saimbeyli Kazasının merkezi olan Gürleşen'den Haçin mevkiine nakli

(Kaynak: Cumhuriyet Arşivi)

وزاره
ماده ۱ - كوزان و دونه يولده (خامنه) قضايت كسى (صائم بيله) بر تيريل ايديشه
ماده ۲ - استير قازانلار تاراج بيلجده ايقار او مرعور
ماده ۳ - استير قازانلار تاراج اچيشه داغده و كلكلار اوزوشه
۱۹۹۹/۵/۱۴
توركيه جمهوريت
قازان
داغده كوك
ماده

030	11	1		13	21	7
-----	----	---	--	----	----	---

Kozan'ın Haçın kazasının isminin Saimbeyli olarak değiştirilmesine dair belge.

(Belgenin Tarihi: 14.05. 1925)

(Kaynak: Cumhuriyet Arşivi)

Haçin’de Misyonerlere Ait Binaları Gösteren Fotoğraf
(Kaynak: http://www.hadjin.com/Annotated_Picture_of_Hadjins_Eastside.htm,
27.01.2022)

Cemal Paşa’nın Haçin Ziyaretini Gösteren Fotoğraf-1909
(Kaynak: http://www.hadjin.com/Offical_Ottoman_Inspection_Party_1909.htm,
27.01.2022)

Günümüzde Saimbeyli İlçesi (Fotoğraf: 2012)

Şehre hakim tepede bulunan ve Kalekilise olarak bilinen Ermeni Kilisesi'nin günümüzdeki kalıntıları.

Saimbeyli'de Ermeni isyancılar tarafından şehit edilen Türkler için dikilen Katliam Anıtı.

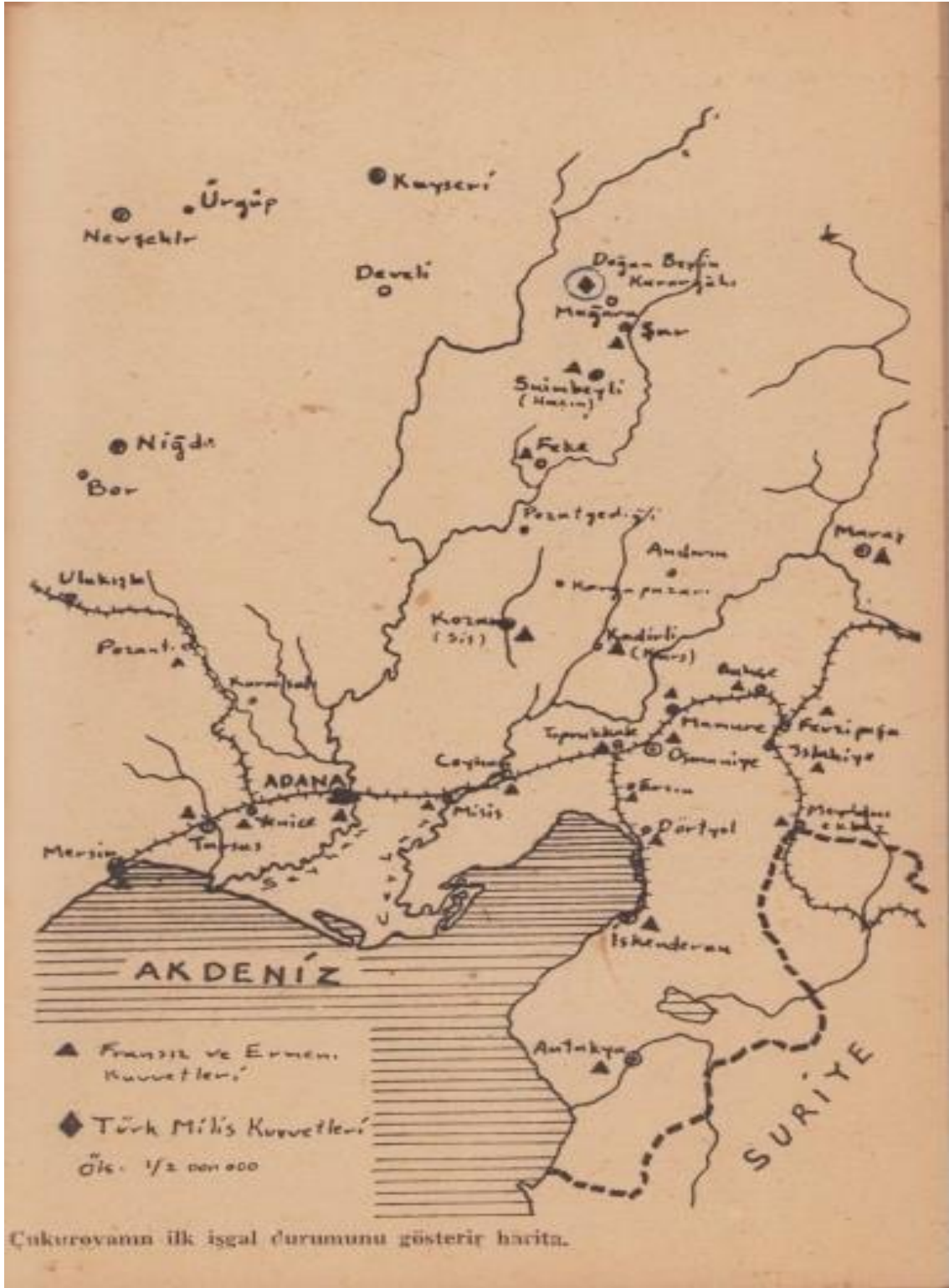
Haçin'de uzun Süre misyonerlik yapan Norah Lambert ve beraberindekiler Dağ Yolunda (Kaynak: http://www.hadjin.com/Norah_Lambert_on_a_Mountain_Road.htm, 27.01.2022)

Türklere karşı savaşan Haçinli Ermeni Kamavorlar
(Kaynak: http://www.hadjin.com/Defenders_of_Hadjin.htm, 27.01.2022)

Doğu Kilikya Kuvayı Milliye Komutanı Kozanoğlu Doğan Bey (1885-1951)

Milli Mücadele Yıllarında Çukurova'da Milli Kuvvetleri Gösteren Harita
(Kaynak: Recep Dalkır, Yiğitlik Günleri)